

310
1-90

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

ВИПУСК ЧЕТВЕРТИЙ

10138

КИЇВ

1969

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії

У збірнику вміщено статті з джерелознавства, архівознавства, дипломатики, історії установ, історичної географії, топоніміки, сфрагістики, емблематики, філігранології і нумізматики, в яких порушено ряд загальних проблем і конкретних питань з названих спеціальних історичних дисциплін. Збірник становить великий інтерес для працівників наукових інститутів, музеїв, архівів, викладачів вузів, студентів, а також широких читацьких мас.

Редакційна колегія:

І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко
(відповідальний секретар)

АРХІВОЗНАВСТВО. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

І. В. Гарнага

КАТАЛОГІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ ВИКОНКОМІВ РАД ТА ЇХ УПРАВЛІНЬ І ВІДДІЛІВ

Центральне місце в роботі державних архівів України нині займає каталогізація документальних матеріалів. Це й зрозуміло, адже той науково-довідковий апарат, що створювався протягом довоєнних і повоєнних років у архівах, уже не відповідає вимогам, які висуваються радянською історичною наукою.

Основним, найбільш важливим комплексом документів радянського періоду, що зберігаються в обласних державних архівах, є фонди виконкомів Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (з 1939 р.— депутатів трудящих) та їх галузевих управлінь і відділів. У цих фондах зосереджені матеріали, які стосуються всіх або майже всіх сфер діяльності радянських людей, державних установ, організацій і підприємств.

Згідно з перспективним планом діяльності архівних установ УРСР каталогізація документальних матеріалів повинна бути завершена в найближчі три-чотири роки. Гадаємо, якщо протягом цього періоду буде закінчена каталогізація фондів місцевих органів державної влади та їх відділів, то в основному буде розв'язане питання створення систематичного каталога найцінніших матеріалів установ епохи соціалізму.

Хмельницький облдержархів займається каталогізацією документальних матеріалів з 1961 р. Його працівники, безперечно, набули певного досвіду не тільки в організації цієї роботи, а й в забезпеченні її методичним керівництвом. Ця стаття є спробою узагальнити досвід каталогізації матеріалів Рад і підвідомчих їм органів у Хмельницькому облдержархіві.

Досвід роботи працівників архіву показує, що успішне створення систематичного каталога значною мірою залежить від правильного розв'язання питань відбору документальних матеріалів для каталогізації.

На наш погляд, методика відбору матеріалів для каталогізації має багато спільного з методикою експертизи наукової і практичної цінності документів. Різниця полягає лише в то-

му, що при експертизі ми відбираємо для державного зберігання всі документи, які мають і абсолютну, і відносну цінність, а для каталогізації (особливо тепер, на першому етапі цієї роботи) відбираємо лише ті матеріали, які можуть бути використані в наукових дослідженнях, культурно-освітній роботі або в народногосподарських цілях.

Питання про відбір матеріалів для каталогізації ми вирішуємо уже тоді, коли складаємо список фондів, що підлягають тематичній розробці. У цей список вносимо лише найважливіші фонди.

Виникає питання — чи потрібно піддавати каталогізації фонди усіх виконкомів Рад та їх відділів? Вважаємо, що ні. Передусім можна не каталогізувати документи виконкомів сільських Рад. Ми також дійшли висновку, що ряд фондів відділів виконкомів (фінансового, праці, соціального забезпечення та ін.) доцільно піддавати лише частковій каталогізації, бо цінних матеріалів в них небагато. Наприклад, при каталогізації документів фінансових відділів Кам'янецького і Шепетівського окрвиконкомів, в яких налічується близько 14,5 тис. одиниць зберігання, буде складено не більше 300—400 каталожних карток.

Складнішим є питання відбору матеріалів самих фондів для взяття їх на картковий облік. Працівник, який займається каталогізацією, повинен добре розбиратися в питаннях відображення в документах суспільного розвитку, загального і конкретного джерелознавства, класифікації документальних матеріалів.

Матеріали виконкомів Рад та їх відділів відображають багато явищ суспільного розвитку. Оцінюючи документ, спочатку необхідно визначити місце і значення події, яка відображена в документі, у суспільному житті. Більшість подій, що відбувалися чи відбуваються тепер і роблять помітний слід у суспільному житті, можна залежно від їх характеру і змісту віднести до певної сфери діяльності членів соціалістичного суспільства.

Ось основні ділянки суспільної діяльності і життя: громадсько-політичне життя (діяльність партійних органів і організацій, робота профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій, пропаганда, агітація, патріотичні починання, соціалістичне змагання, змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці, трудові подвиги); виробництво матеріальних благ (організація і процес виробництва, удосконалення його, поліпшення якості продукції, механізація, автоматизація, хімізація, впровадження раціоналізаторських пропозицій, підсумки (річні, п'ятирічні) виробництва); житлове будівництво, благоустрій, побутове обслуговування трудящих; шляхове будівництво, транспорт і зв'язок; держав-

на і кооперативна торгівля; народна освіта, підготовка кадрів, виховання молоді; культурно-освітня робота; охорона здоров'я; фізкультура і спорт; зростання матеріального добробуту трудящих; побут, відпочинок.

Каталогізуючи документи виконкомів Рад та їх відділів, ті з них, що відображають перераховані явища суспільного життя, слід обов'язково брати на картковий облік.

У процесі діяльності місцевих органів державної влади і їх галузевих відділів створюються різні види документів, кожний з яких має свої особливості. Треба мати на увазі мету, з якою створюються ці документи. Одні з них призначені для використання в тій установі, в якій вони створені, інші — складаються для надсилання в нижчестоящі і вищестоящі установи. Документообіг охоплює не тільки структурні підрозділи даної установи, а цілу систему установ або групу організацій, розташованих на певній території. Документи, що надійшли до установи від інших організацій чи від громадян, ми називаємо зовнішньою документацією, а матеріали, створені установою для своїх потреб, — внутрішньою.

До обласних виконавчих комітетів надходять Укази Президії Верховної Ради УРСР, постанови і розпорядження Ради Міністрів УРСР, листи міністерств і управлінь. Сюди надходять плани, доповіді, звіти, інформації, листи обласних і районних установ, заяви і скарги трудящих. Для облвиконкому — це зовнішня документація. Зовнішньою документацією для районних виконавчих комітетів є рішення і розпорядження облвиконкому, інформації і листи районних і сільських установ, заяви та скарги громадян. Зовнішня документація в цих установах становить 50—60% всієї документації, яка в них осідає. Працівникам архівів слід пам'ятати про це, оскільки трапляються випадки неякісної експертизи документів і надходження до держархівів значної кількості дублетних матеріалів.

Кожен документ, створений в установі, має певну функцію. За функціями документи можна розділити на окремі групи, причому в усіх документах, об'єднаних у групі, є спільні ознаки, які лежать в основі класифікації. Можемо назвати такі основні категорії документальних матеріалів, що виникають у процесі діяльності виконкомів Рад та їх управлінь і відділів: 1) директивна (розпорядча) документація, 2) протоколи, 3) плани, 4) обліково-звітні документи, 5) актові матеріали, 6) заяви, запити і відповіді (листування). Звичайно, названі категорії матеріалів охоплюють не усю документацію, а переважно більшість її.

У нашій країні діяльність кожної установи регламентується не тільки законодавчими актами, а й вищестоящими органами. Виконавчі комітети, як колегіальні органи, діють, крім того,

у відповідності з рішеннями сесій Рад депутатів трудящих. Управління і відділи виконкомів працюють відповідно до рішень сесій Рад, виконкомів і розпоряджень вищестоящих галузевих органів. Вся документація, що надходить від цих органів, названа нами директивною (розпорядчою). До директивних документів відносяться також розпорядження виконкомів і накази керівних управлінь та відділів.

Директивні документи виконкомів Рад становлять значну частину їх фондових матеріалів. Працівники архівів повинні розрізняти окремі категорії розпорядчих документів, які мають неоднакову цінність, зокрема: 1) директивні матеріали, надіслані до підвідомчої установи для керівництва, 2) рішення сесій і виконкомів Рад депутатів трудящих, 3) розпорядження і накази виконкомів і керівників управлінь та відділів.

Ми вважаємо, що при каталогізації матеріалів місцевих органів державної влади та їх галузевих відділів документи вищестоящих установ, як правило, брати на облік не слід. Але в тому випадку, коли фонд керівної установи не зберігся, описувати матеріали цієї установи треба. Наприклад, при каталогізації документів Ярмолинецького райвиконкому ми брали на облік постанови вищестоящого органу — Проскурівського окружного виконкому, оскільки збереглася лише незначна частина фонду Проскурівського окрвиконкому. На наш погляд, підлягають також каталогізації директивні документи центральних установ, однак це потрібно робити так, щоб кожний цінний директивний документ каталогізувався один раз. У Хмельницькому облдержархіві постанови і циркуляри центральних установ СРСР і УРСР беруться на облік лише при каталогізації матеріалів повітових, окружних і обласних виконкомів та їх відділів. При тематичній розробці цих фондів описуються також директиви Волинського і Подільського губернських виконкомів та їх відділів (1919—1925 рр.), причому ці матеріали беруться на облік при каталогізації фонду тієї повітової чи окружної установи, документи якої збереглися найкраще.

Серед директивних матеріалів, які створюються місцевими Радами, найважливішими слід вважати рішення сесій Рад депутатів трудящих (до 1939 р. — постанови з'їздів Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і пленумів виконкомів Рад). Їх цінність особливо підвищується у тих випадках, коли не збереглися протоколи сесій (з'їздів) і доповіді, зроблені на сесіях (з'їздах). Дослідники найчастіше використовують так звані констатуючі частини рішень (постанов), в яких узагальнюються дані доповідей і виступів.

Якщо рішення всіх сесій Рад депутатів трудящих, постанови з'їздів Рад робітничих, селянських і червоноармійських де-

путатів треба брати на картковий облік в усіх випадках, то інакше стоїть справа з рішеннями обласного і районних (міських) виконкомів. Ми вважаємо, що приблизно 20% рішень облвиконкому можуть братися на картковий облік, решта — не потребує цього, бо вони стосуються другорядних питань (наприклад, додаткове асигнування коштів на виконання робіт, заготівлю сільськогосподарських продуктів; передача матеріальних цінностей однією установою іншій; протести прокурорів на рішення виконкомів, скарги громадян, призначення персональних пенсій тощо).

Ще менше рішень беремо на облік при каталогізації матеріалів районних і міських виконкомів. Цінні рішення цих установ (з точки зору історика) становлять не більше 7—10% від загальної кількості рішень. Вважаємо, що при розробці фондів районних і міських виконкомів можна каталогізувати рішення з таких питань: про розвиток чи стан окремих галузей народного господарства, про підсумки фінансово-господарської діяльності підприємств, радгоспів, колгоспів та інших господарських організацій, про підсумки соціалістичного змагання підприємств, колгоспів і радгоспів, про благоустрій населених пунктів, про розвиток торгівлі, культури, народної освіти і охорони здоров'я, про цінні починання передовиків промислового і сільськогосподарського виробництва тощо. Не потрібно брати на облік рішення про боротьбу з шкідниками сільськогосподарських культур та хворобами тварин, про обов'язкове окладне страхування, про затвердження виробничих планів і звітів підприємств, колгоспів, установ і організацій, про призначення і звільнення керівних працівників установ, про заготівлю продукції сільського господарства, про виділення додаткових коштів для установ району, про списання машин і устаткування, про усиновлення, розгляд скарг і заяв, накладання стягнень, про відведення земельних ділянок тощо. Розпорядження виконкомів обласної, районних і міських рад, як правило, не каталогізуються.

Накази і вказівки обласних управлінь і відділів каталогізуються лише при розробці їх фондів. При тематичній розробці фондів районних і міських відділів ці матеріали не описуються. При каталогізації фондів районних і міських відділів не слід складати картки на матеріали райвиконкомів і міськвиконкомів, які надходять до цих установ як керівні документи, однак треба описувати директивні матеріали самих районних і міських відділів, якщо вони становлять історичну цінність (таких документів, як правило, небагато).

З усього сказаного можна зробити висновок: директивні документи беруться на облік лише у тому випадку, коли вони становлять науково-історичну цінність, причому кожний важливий документ каталогізується лише один раз (як правило,

при тематичній розробці фонду тієї установи, яка створила цей документ).

Протоколи — це складні документи. Вони мають дещо спільне з директивними документами, бо включають в себе постанови, рішення, резолюції та інформації. Звичайно, чим більше інформаційних відомостей має протокол, тим цінніший він. Наприклад, протоколи сесій місцевих Рад цінні тому, що вони містять не тільки рішення, а й виступи депутатів. У протоколах засідань обласного, районного і міського виконкомів тексти виступів членів виконкомів й інформації доповідачів не включаються. Це, звичайно, збіднює протоколи як історичне джерело.

У фондах виконкомів місцевих Рад зустрічаються протоколи обласних і районних нарад з питань соціалістичного будівництва. Такі матеріали підлягають каталогізації. При наявності в протоколах текстів цінних (з точки зору дослідника) виступів на них складаються окремі картки.

Плани в фондах виконкомів Рад та їх відділів становлять порівняно невелику групу документів. Тепер до державних архівів надходять квартальні плани засідань обласного, районних і міських виконкомів, плани роботи управлінь і відділів виконкомів, постійних комісій, створених при Радах депутатів трудящих. Вважаю, що ці матеріали становлять порівняно невелику цінність і брати на облік їх треба в обмеженій кількості. При тематичній розробці фондів виконкомів та їх відділів, що діяли в перші роки Радянської влади, очевидно, треба каталогізувати якщо не всі плани роботи цих установ, то значну частину їх. На нашу думку, плани в першу чергу слід описувати тоді, коли відсутні інформації про роботу установ.

Велику роль у роботі підприємств, установ і організацій відіграє облік. Без обліку неможливо було б і планувати, і здійснювати виробництво. В широкому розумінні народногосподарський облік — це система кількісного вимірювання і відображення процесу планомірного розвитку економіки і культури соціалістичного і комуністичного суспільства. Є три основні види народногосподарського обліку: оперативно-технічний, бухгалтерський і статистичний. Оперативно-технічний облік негайно реєструє зміни, що відбуваються в процесі виробництва, споживання, транспортування тощо. Як правило, оперативно-технічний облік ведеться в книгах, відомостях, картках. При наявності зведених матеріалів обліку оперативно-технічна документація втрачає науково-історичне значення. І якщо така документація разом із зведеними матеріалами потрапляє до державного архіву, то це слід вважати курйозом. Звичайно оперативно-технічна документація не каталогізується.

Предметом бухгалтерського обліку є облік виробництва і споживання суспільного продукту, а також грошових розра-

хунків і кредитних операцій, зв'язаних з роботою підприємств, установ та організацій. Якщо оперативно-технічний облік реєструє зміни негайно, то бухгалтерський облік робить це періодично, підсумовуючи дані оперативно-технічного обліку. Організуючим і провідним началом у всій системі обліку є статистика. Вона ґрунтується на звітах і балансах підприємств, установ і організацій і даних спеціальних обслідувань і переписів. Якщо бухгалтерський облік має справу, головним чином, з матеріальними цінностями, то статистика веде кількісне вимірювання всіх основних робіт, виконуваних підприємствами, установами й організаціями.

На наш погляд, в один ряд із статистичними матеріалами треба поставити текстову звітно-інформаційну документацію. І статистичні звіти, і текстові інформації підбивають підсумки виробничого процесу, роботи. Різниця між ними полягає в тому, що статистика веде тільки кількісне вимірювання, а текстові звіти, доповіді аналізують виконану роботу і деталізують дані про неї.

Доповіді, інформації, довідки, текстові і статистичні звіти — найцінніші матеріали виконкомів та їх підвідомчих установ. Особливо велике науково-історичне значення мають доповіді, зроблені на сесіях місцевих Рад депутатів трудящих. Такі матеріали каталогізуються в першу чергу. Треба також брати на облік довідки, інформації, які складаються при підготовці матеріалів до сесій.

Як цінні матеріали каталогізуються річні звіти відділів виконкомів, інформації виконкомів, постійних депутатських комісій, управлінь і відділів виконкомів з окремих питань їх діяльності.

У фондах виконкомів та їх відділів, особливо довоєнного періоду, нерідко трапляються періодичні інформаційні документи (декадні, місячні, квартальні, піврічні звіти). В цих випадках слід дотримуватися такого правила: якщо дані інформацій повністю поглинаються зведеними матеріалами, то каталогізувати їх не треба, якщо ж вони відображають діяльність установи повніше, ніж зведені звіти, то брати на облік їх треба.

У матеріалах виконкомів та їх відділів нерідко зустрічаються звіти й інформації про роботу господарських організацій (підприємств, радгоспів, колгоспів тощо) і культурно-освітніх установ. Вважаємо, що кожний з цих документів треба брати на облік у тому випадку, коли фонди відповідних установ не збереглися. Якщо ж фонди низових організацій збереглися, то рекомендується описувати лише ті інформації, які містять цінні відомості.

У фондах районних виконкомів довоєнного періоду трапляються справи, сформовані з інформацій і протоколів сільрад.

Якщо одиниця зберігання містить документи певної сільради, на кожну таку справу складається картка; якщо ж у кожній справі підшито матеріали різних сільрад, то складається одна картка на всі справи з документами сільських Рад за певний рік.

Каталогізуючи матеріали обласних відділів, ми зустрічаємо звіти й інформації районних та міських відділів. На наш погляд, описувати такі матеріали необхідно (хоч вони і повторюються в фондах районних і міських установ), але розписувати документи по районах і містах немає потреби, досить скласти одну картку на звіти та інформації всіх районних відділів округу чи області.

Певну цінність становить актова документація, яка приймається на державне зберігання. У Хмельницькому облдержархіві каталогізуються акти відомчих комісій, комітетів і робітничо-селянських інспекцій, складені під час перевірок діяльності управлінь і відділів виконкомів, найбільш цінні акти, складені постійними депутатськими комісіями.

У процесі діяльності виконкомів відкладається велика кількість запитів установ, заяв громадян і відповіді на них. Переважна більшість з цих документів ні наукової, ні практичної цінності не має, а тому після експертизи знищується. Однак невелика частина цих матеріалів іноді потрапляє до державних архівів. З них треба відбирати для каталогізації найбільш цінні матеріали.

Трапляються випадки, коли з одного і того ж важливого питання у фонді є велика кількість документів, які по-різному висвітлюють це питання: одні детально, інші в загальних рисах, в одних подаються лише цифрові відомості, в інших — дається аналіз. Звичайно, в такому разі береться на облік вся група матеріалів. А якому документу треба віддати перевагу, коли потрібно виділити один найцінніший документ і взяти його на самостійний облік? Вважаємо, що перевагу треба віддати тому документу, який найповніше відображає подію, суспільне явище. Якщо ж жодному документу не можна віддати перевагу за повнотою відображення події, явища, то цінність його треба визначати за часом створення (цінніший той документ, який створений слідом за подією), аутентичністю, юридичною силою чи фізичним станом.

Успішне виконання перспективного плану каталогізації документальних матеріалів значною мірою залежить від правильного і своєчасного розроблення методики описування матеріалів на каталожних картках. Анотування документів у кожному архіві проводиться в основному у відповідності з методичними вказівками Архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

Однак кожний архів вносить щось своє в способи описування документальних матеріалів. Дещо зроблено в цьому напрямі і в Хмельницькому облдержархіві. У нас широко застосовується метод групового описування документів. Під груповим анутованням ми розуміємо опис на одній картці групи справ, однієї справи і групи документів одиниці зберігання. Цей метод застосовується і при каталогізації матеріалів місцевих органів державної влади та їх галузевих відділів. Опис груп одиниць зберігання частіше можливий при наявності справ, сформованих за географічною чи номінальною ознакою. Наприклад, одночасно можуть анутоватися справи по здійсненню контролю за діяльністю підвідомчих установ (сілярд та ін.), характеристики на передовиків промислового і сільськогосподарського виробництва, рішення виконкомів Рад депутатів трудящих.

Одна картка складається на одиницю зберігання тоді, коли документи справи можна віднести до певної теми або коли справа сформована за номінальною ознакою. Такий спосіб застосовується і в тому випадку, коли переважна більшість документів даної справи стосується певного питання, а інші матеріали справи відносяться до інших тем, але не ануються у зв'язку з їх малоцінністю. Якщо в одиниці зберігання зосереджені різні види документів з різних питань, то можливі два способи їх описування: за групами документів або кожен документ зокрема. Звичайно, треба прагнути, наскільки це можливо, узагальнювати матеріали, підводити їх під таку тему, яка об'єднувала б максимальну кількість документів. Подокументний опис застосовується тоді, коли вичерпані всі можливості узагальнення матеріалів, або ж у випадках, коли потрібно виділити той чи інший документ.

У перші два роки каталогізації документальних матеріалів виконкомів та їх галузевих відділів у Хмельницькому облдержархіві переважну більшість справ ретельно переглядали з метою подокументної каталогізації. Тепер подокументно описується незначна частина матеріалів. Це дало можливість підвищити продуктивність праці. Якщо раніше за робочий день переглядалось (разом із складанням карток) 3—4 справи, то тепер 12—15. Зараз подокументно каталогізуються: 1) протоколи з'їздів і сесій Рад, засідань виконкомів, 2) матеріали неправильно сформованих справ, 3) документи, що мають велику науково-історичну цінність.

У Хмельницькому облдержархіві рідше став застосовуватися метод розписування окремих документів на багатьох картках. Зараз цей метод застосовується у випадках, коли доводиться каталогізувати доповіді і звіти про роботу виконкомів та їх відділів. Так, при каталогізації доповіді про роботу виконкому Кам'янець-Подільської районної Ради за 1955—

1956 рр., зробленої на сесії Ради, було складено 11 карток з таких питань: робота промислових підприємств, розвиток сільського господарства, шляхове будівництво, розвиток зв'язку, діяльність підприємств споживчої кооперації, стан народної освіти, культурно-освітня робота, охорона здоров'я, розвиток фізкультури і спорту, соціальне забезпечення, радянське будівництво.

В архівознавчій літературі нещодавно обговорювалося питання про метод описування інформаційно-звітних документів, створених низовими установами (підприємствами, колгоспами, учбовими закладами, культурно-освітніми установами та ін.). Одні архівісти пропонували каталогізувати ці матеріали пооб'єктно, інші — за питаннями. Працівники Хмельницького облдержархіву дійшли висновку, що розписування звітної документації низових установ практикувати не слід, бо це уповільнює каталогізацію документальних матеріалів, а користі дає мало. Вони висловилися за пооб'єктне описування, яке полягає в складанні однієї картки на звіт чи інформацію певного об'єкта (підприємства чи установи). Звичайно, цей спосіб не поширюється на доповіді і звіти обласних і районних керівних установ.

У нас недостатньо розроблена методика описування статистичних матеріалів. Одні працівники вважають доцільним розписувати зведені статистичні звіти за їхніми розділами, інші захищають принцип подокументного описування. Очевидно, при каталогізації матеріалів статистики треба анотувати, як правило, не частини документів, а кожен документ в цілому, а в деяких випадках навіть описувати на одній каталожній картці групи статистичних звітів.

Кілька слів про проведення каталогізації документів місцевих Рад та їх галузевих відділів у поєднанні з іншими видами роботи (удосконаленням науково-технічної обробки фондів, редагуванням заголовків, експертизою цінності матеріалів). Усі визнають, що така система роботи над фондами прогресивна, бо вона скорочує час, необхідний для удосконалення науково-довідкового апарату. Однак при такому методі організації роботи в архіві слід звернути увагу на виконання на високому рівні всіх видів робіт, які входять у комплекс. У деяких архівах уже давно застосовується метод комплексного опрацювання фондів, проте не завжди вдало вирішуються методичні питання. Так, у Харківському облдержархіві в системі робіт домінує упорядкування фондів, а каталогізація документів підпорядковується йому. Харків'яни спочатку складають заголовки одиниць зберігання, а потім переносять їх без змін на каталожні картки, причому їх не турбує те, що у зв'язку з наявністю великої кількості справ, сформованих за номінальною і кореспондентською ознаками, картки неможли-

во індексувати. На наш погляд, при проведенні комплексу робіт над фондами домінуючою повинна бути каталогізація документальних матеріалів, а інші роботи — підпорядковані їй. Правильно буде, коли працівник спочатку закаталогізує матеріали одиниці зберігання, а потім складе на неї заголовок. Звичайно, в багатьох випадках заголовки справ відрізнятимуться від анотацій ступенем деталізації питань. Кожний, хто займається каталогізацією, повинен пам'ятати про можливість і зручність індексації і систематизації карток у відповідності з «Схемою класифікації документальних матеріалів», виданою Головним архівним управлінням при Раді Міністрів СРСР у 1962 р. Треба прагнути до того, щоб картки склалися з певних питань, які висвітлюються в документах. Якщо ж документ стосується широкої теми, складається стільки карток, скільки вимагається «Схемою класифікації документальних матеріалів».

Працівники Хмельницького облдержархіву не забувають і про таку вимогу: каталожні картки, як правило, повинні датуватися одним роком. Дозволяється датувати картки кількома роками лише в тому випадку, коли події, відображені в документі, відбувалися протягом багатьох років. Об'єднувати документи різних років для складання на них однієї картки, на наш погляд, не слід.

Питання каталогізації матеріалів виконкомів Рад та їх відділів варто обговорити на сторінках архівознавчих видань.

И. В. Гарнага

КАТАЛОГИЗАЦИЯ МАТЕРИАЛОВ ИСПОЛКОМОВ СОВЕТОВ И ИХ УПРАВЛЕНИИ И ОТДЕЛОВ

Резюме

Наиболее важным комплексом документов советского периода, хранящихся в областных государственных архивах, являются материалы исполкомов Советов, их отраслевых управлений и отделов. Поэтому разработка вопросов правильной организации каталогизации документов этих учреждений имеет большое значение.

В фондах исполкомов и их отделов отлагается много директивных материалов, причем до 60-х годов эти материалы поступали в архивы в десятках экземпляров. Ввиду этого предлагается отбирать директивные документы для описания с таким расчетом, чтобы каждое важное решение или указание каталогизировалось один раз.

В составе фондов местных Советов имеется большое количество протоколов. По мнению автора, следует каталогизировать лишь те протоколы и их части, которые представляют научную ценность.

Особую ценность представляют отчетно-статистические документы (доклады, отчеты, информации, материалы статистики). Их необходимо каталогизировать в первую очередь. Просмотру подлежат планы, акты, переписка. Эта документация в целом имеет относительную ценность, а поэтому каталогизировать необходимо наиболее важную ее часть.

В Хмельницком облгосархиве описание документов на каталожных карточках проводится в соответствии с выработанными общими правилами. Однако нередко приходится решать конкретные вопросы, которые не нашли решения в методических пособиях и указаниях.

Фонды исполкомов местных Советов имеют свою особенность. Они содержат сравнительно много дел, материалы которых нужно каталогизировать подокументно (протоколы, решения, обзоры, доклады, отчеты, некоторые информации и др.). Вместе с тем следует во всех случаях, когда это возможно, применять поединичное описание материалов. На нескольких карточках целесообразно расписывать лишь сложные документы, имеющие большое научно-историческое значение (обзоры, доклады, отчеты исполкомов и некоторых областных управлений и отделов). Следует шире применять пообъектный метод описания документальных материалов.

Д. І. Мишко

ПЕРШИЙ ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ І ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Литовський статут 1529 р. є важливим історичним джерелом для вивчення соціально-економічного і політичного розвитку Литви, Білорусії, України і частини західних російських земель XVI ст., на які поширювалось у той час все литовське законодавство. Вивчення цього Статуту допомагатиме науково висвітлити соціально-економічне становище різних груп населення Литовської держави, розкрити взаємовідносини між класами. У Статуті відображено також окремі риси етнічного, культурного і побутового життя народів Великого князівства Литовського.

До укладення першого Литовського статуту у Великому князівстві Литовському було поширено ряд загальнодержавних, обласних і місцевих привілеїв, на підставі яких розв'язувалися урядові, судові, військові, фінансові та інші державні питання. Привілеї і рішення видавалися урядом здебільшого з урахуванням інтересів магнатів. Але були в них положення і твердження, які не відповідали інтересам значної частини землевласників, багатих міщан і духовенства. Українські, білоруські, російські земляни та бояри користувалися обмеженими правами. У своїх листах до великого князя, у

виступах на сеймиках і сеймах вони домагалися привілеїв, якими користувалися великі магнати. На початку XVI ст. у великокнязівській канцелярії зібралось стільки найрізноманітніших скарг, що на підставі існуючого законодавства вже не всі з них можна було розв'язати. Судді, прокуратори, старости та інші урядовці у своїх особистих інтересах по-різному тлумачили статті «Руської правди», «Судебника 1468 р.», численних привілеїв і великокнязівських грамот, на підставі яких розв'язували юридичні справи. З кожним новим привілеєм все більше зростала плутанина в керівництві державою і, зокрема, в судочинстві.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. точилися тривалі війни між Великим князівством Литовським і Росією за Смоленщину і Чернігово-Сіверщину. Великі магнати цих земель та багато панів із своїми володіннями перейшли на бік московського князя Івана III. В 1503 р. Литовська держава після значної поразки змушена була укласти з Росією перемир'я, в результаті якого до Росії відійшла майже вся Чернігово-Сіверщина. В 1508 р. на Поліссі розгорнувся рух за визволення з-під литовського панування, який очолили українські магнати Глинські. Все це змушувало великокнязівський литовський уряд вживати нових адміністративних заходів щодо зміцнення держави — усувати гострі суперечки між феодалами, дипломатичним шляхом послаблювати наступ Польщі. Виданням нового державного закону литовська рада панів намагалася зміцнити свою владу.

Дальший розвиток феодално-кріпосницьких відносин, у свою чергу, викликав необхідність єдиної кодифікації феодалного права Литовської держави. Питання про укладання Статуту стало на чергу дня. Про це є пряма згадка у привілеї для Волинської землі 1501 р., де сказано, що чинність цього привілею має тимчасовий характер. «Пока права Статута у отчизне нашей уставим..., тогда вси земли наши одного права держати мають и одним правом сужены будут podle Статуту», — писав великий литовський князь Олександр¹.

Магнати категорично виступали проти створення Статуту. Вони розуміли, що видання його неминуче обмежить їх владу і привілеї. Основна маса дрібних феодалів вимагала, щоб в Литовській державі для них були запроваджені такі самі привілеї, якими користувалася польська шляхта. На Віленському сеймі 1514 р. литовська шляхта знову підняла питання про створення загальнодержавного закону для Великого князівства Литовського. Але магнати одностайно виступили проти, і сейм не прийняв ніякого рішення².

¹ А. Ясинский. Уставные земские грамоты. К., 1888, стор. 73.

² М. К. Любавский. Литовско-русский сейм. М., 1901, стор. 199.

На Городельському сеймі 1522 р. литовська шляхта рішуче поставила питання про створення нового закону. Великому князю було подано прохання переважної більшості учасників сейму щодо створення Статуту. Під тиском шляхти і за дозволом ради панів великий литовський князь Сігізмунд I погодився дати розпорядження державній канцелярії розпочати підготовку до укладання Статуту³.

В тому ж році було доручено найбільш досвідченим юристам Литовської держави приступити до виконання вказівок великого князя. У Вільно зібралися численні судді, прокуратори, писарі урядових канцелярій, які вивчали «Руську правду», різні литовські привілеї, польське законодавство, юридичні закони інших країн і звичаєве право. Незабаром Статут було створено і розглянуто на тому ж Городельському сеймі. Він викликав багато заперечень як з боку магнатів, так і з боку шляхти. На сеймі були прийняті лише окремі розділи і артикули. Протягом двох наступних років Статут допрацьовувався у великокнязівській канцелярії. У 1524 р. Сігізмунд I доручив своєму секретарю Михайлу Вежкгайлу передати виправлений Статут на Брестський сейм для затвердження. Канцлеру Великого князівства Литовського Гаштовту доручили поширити Статут у багатьох примірниках і дати розпорядження урядовцям користуватися ним у Литовській державі під час розв'язання всіх питань державного, судового, громадського та іншого характеру⁴.

Але Брестський сейм 1524 р. також не ствердив Статуту і висловив багато нових претензій до окремих його розділів і артикулів. Статут викликав серйозні заперечення з боку шляхти, що намагалася внести до нього багато таких доповнень, які б зрівнювали її у правах з магнатами. У зв'язку з цим ще майже чотири наступні роки Статут допрацьовувався великокнязівськими юристами. Лише в 1528—1529 рр. він був прийнятий Віленським сеймом і став першим феодальним кодексом Великого князівства Литовського⁵.

Статут 1529 р. був складений так, що закріплював за магнатами і значними панами всі їхні попередні права і привілеї, гарантував їм керівну і панівну роль в економічному і політичному житті Литовської держави. Намагання дрібної шляхти одержати рівні права з магнатами закінчилися безрезультатно.

³ Документи Московського архива министерства юстиції, т. I. М., 1897, стор. 516.

⁴ Там же, стор. 516.

⁵ С. Борисенок. Списки Литовського статуту 1529 р.—Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права, вип. II. К., 1929, стор. 34—37.

Литовський статут 1529 р. поширювався в численних списках і мав однакову юридичну силу на території всього Великого князівства Литовського⁶. У передмові до Статуту говориться: «Ми, Жикгимонт... умыслом добрым и з ласки нашею господское хотячи обдаровати правы хрестьянскими, всим прелатом, княжатом, паном хоруговным, велможам, рыцарем повышоным, шляхте и всему посполству и их поданым и тубылцом земель Великого князства нашего Литовского, которого бы колвек стадла а стану были, вси их права и привилея костелные, так латынского закону, яко и греческого, теж и светцкие, которые от памяти королей и великих князей и от неколи отца нашего Казимера и брата нашего Александра, продков наших, за живота их, на которые бы колве добра и волности мети мають»⁷.

Як бачимо, великий литовський князь обіцяє всіляко захищати економічні, політичні і релігійні інтереси всього населення держави⁸. Але це залишилося лише декларацією. В державі панувало політичне засилля великої феодальної знаті, яка фактично керувала державою. Було видано розпорядження, згідно з яким жорстоко каралися ті урядовці, що користувалися старими законами.

Перший Литовський статут 1529 р. складався з короткої передмови, 13 розділів і близько 240 артикулів. Слід підкреслити, що в списках, які збереглися до наших днів, вміщено різну кількість артикулів. Це пояснюється тим, що Статут весь час доповнювався новими положеннями, уточнювався. Тому в списках Статуту нумерація артикулів часто не збігається. Проте в цілому Литовський статут є закінчений юридичний документ, в якому знайшли оформлення основні правові норми.

У першому розділі в усіх 26 артикулах йдеться про узаконення феодальної власності на землю, збереження і зміцнення існуючого ладу. Цей розділ має вступний характер, і в ньому відображено найважливіші політичні завдання Великого князівства Литовського⁹.

У другому розділі, що складається з 15 артикулів, мовиться про обов'язкову військову службу всіх землевласників. Хто ухилявся від служби, той втрачав право на землеволодіння¹⁰.

Третій розділ складається з 17 артикулів. У них головну увагу звернено на зміцнення прав землевласників, за якими

⁶ С. Борисенок. Списки Литовського статуту 1529 р.— Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права, вип. II, стор. 40.

⁷ Статут Великого князства Литовского 1529 года. Минск, 1960, стор. 31.

⁸ Там же, стор. 14—15.

⁹ Там же, стор. 31—41.

¹⁰ Там же, стор. 42—47.

зберігалось спадкове землеволодіння на «вечные времена». Великий князь був зобов'язаний всіляко захищати інтереси магнатів і панів ¹¹.

У четвертому розділі говориться про права жінок і дітей землевласників на спадковість після смерті голови сім'ї. У 15 артикулах передбачені різні форми спадковості на землю, майно, йдеться про заповітні грамоти і їх законність. Жінкам надавалось право на вільне одруження ¹².

П'ятий розділ має 17 артикулів. У ньому йдеться про права і обов'язки опікунів, яким доручалося турбуватись про сиріт і доглядати їх господарство до повноліття. Ряд артикулів цього розділу також присвячено різним формам успадкування майна і законності заповітних грамот ¹³.

У шостому розділі говориться про утворення і діяльність судів і судочинство. В ньому вміщено 28 артикулів. Відповідальність за дотримання Статуту на місцях покладалася на воевод, старост, суддів, прокураторів, писарів і т. д. Великі феодалі підлягали не місцевим судам, а юрисдикції великокнязівського суду ¹⁴.

Сьомий розділ складається з 30 артикулів. У ньому мовиться про різні форми покарання злочинців за вбивство, поранення, крадіжку, всякі форми насильства і т. д. Статут передбачав жорстоку розправу над трудящими, коли вони виступали проти феодалів ¹⁵.

Восьмий розділ, що складається з 20 артикулів, присвячено викладові прав феодалів на землеволодіння, а також розв'язанню судових питань між ними. Всі спірні питання між землевласниками передбачалося розв'язувати на місцях за допомогою воевод, повітових старост або виїзного великокнязівського суду ¹⁶.

У дев'ятому розділі — 14 артикулів. У них говориться про мисливські угіддя, бортні дерева, риболовство, місця збирання хмелю тощо. Йдеться про зміцнення приватної власності на всі угіддя, і визначається певна сума штрафу або інше покарання тих, хто порушує ці закони ¹⁷.

Десятий розділ складається з 10 артикулів — про купівлю, продаж, застава, відписання землі та різного майна ¹⁸.

Одинадцятий розділ містить у собі 13 артикулів, в яких йдеться про різні покарання за вбивство, поранення, каліцтво та інші форми насильства, заподіяні непривілейованим лю-

¹¹ Статут Великого княжества Литовского 1529 года, стор. 48—53.

¹² Там же, стор. 54—59.

¹³ Там же, стор. 61—68.

¹⁴ Там же, стор. 69—83.

¹⁵ Там же, стор. 84—92.

¹⁶ Там же, стор. 93—103.

¹⁷ Там же, стор. 104—109.

¹⁸ Там же, стор. 110—113.

дям — селянам, ремісникам, торговцям, дворовим холопам тощо. Феодали фактично не відповідали за насильство над трудящими¹⁹.

У 14 артикулах дванадцятого розділу йдеться про покарання тих людей, які привласнювали собі чуже майно²⁰.

Нарешті, в тринадцятому розділі також йдеться про покарання селян і міських мешканців за вбивство, крадіжку і т. д. У 24 артикулах говориться про жорстоку розправу над трудящими, коли вони вбивали землевласника або грабували панське майно. За все це селян і міщан засуджували на шибеницю. А коли злодієм і вбивцею був шляхтич, він мав заплатити лише невеликий штраф потерпілому землевласнику за вбивство його селянина²¹.

Перший Литовський статут юридично узаконив ті права феодалів в економічному і політичному житті, якими вони вже давно користувались на практиці.

Над вивченням першого Литовського статуту працювало багато вчених. Російські буржуазні історики і юристи намагалися довести, що цей Статут був кодифікацією давнього руського права в розширеному тлумаченні. Польські буржуазні юристи твердили, що він був кодексом лише польського права, пристосованого до економічного і політичного життя Литовської держави XVI ст.

Такі погляди неправильні. Фактично Литовський статут 1529 р. був оригінальним кодексом феодального права Великого князівства Литовського. В. Пічета підкреслив, що в Статут не вводилися нові юридичні закони, а лише узагальнювалися, систематизувалися і узаконювалися ті правові норми, які вироблялися у процесі соціально-економічного і політичного життя населення всіх земель, що входили до складу Великого князівства Литовського²².

Одним із важливих питань є встановлення джерел, які були покладені в основу створення першого Литовського статуту. Відомий український юрист М. Максимейко в своїх дослідженнях дійшов висновку, що основою Статуту було руське звичаєве право і законодавчі джерела Русі²³. З таким твердженням важко погодитися, бо в ньому не враховано тих соціально-політичних змін, що сталися в суспільстві. М. Макси-

¹⁹ Статут Великого князівства Литовського 1529 года, стор. 114—118.

²⁰ Там же, стор. 119—123.

²¹ Там же, стор. 124—131; Законодательные акты Великого князівства Литовського XV—XVI вв. М., 1936, стор. 5, арт. 3.

²² В. И. Пичета. Литовский статут 1529 г. и его источники.— Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР, т. V. М., 1952, стор. 244—258.

²³ Н. А. Максимейко. Источники уголовных законов Литовского статута. К., 1894; його ж. «Русская Правда» и литовско-русское право. К., 1904, стор. 5—9.

мейко не показав того, що укладачі Литовського статуту використали цілий ряд нових досягнень у галузі юридичного законодавства як Литовської держави, так і сусідніх країн, недооцінив тієї обставини, що створення першого Литовського статуту було одним із важливих заходів дальшої боротьби Литовської держави за збереження своєї незалежності від Польщі і зміцнення панування литовських феодалів над загарбаними білоруськими, українськими і російськими землями. Нарешті, М. Максимейко не побачив загострення класових суперечностей у Литовській державі, що змушувало великокнязівський уряд вживати різних заходів, щоб зберегти панування феодалів над трудящими масами.

Говорячи про джерела Литовського статуту, В. Пічета писав: «При дослідженні питання про джерела Статуту першої редакції необхідно не тільки показати сукупність усіх його джерел, але й розкрити як та або інша звичаєва норма відоміювалась і доповнювалась у процесі судових рішень. Зміна юридичних норм звичаєвого права, звичайно, була неминучим актом судової творчості, оскільки розвиток соціально-економічних відносин настійно вимагав дальших змін і пристосування до них юридичних форм»²⁴. Отже, лише глибоке і наукове вивчення соціально-економічного розвитку і політичного становища Великого князівства Литовського дає можливість показати і науково обґрунтувати, які історичні і юридичні джерела були покладені в основу цього важливого феодального кодексу.

Статут мав і міжнародне значення. Він був відомий у Росії, Польщі, Молдавії, Кримському ханстві та в інших державах.

Юристами вже давно доведено, що в основі Литовського статуту лежить «Руська правда». Цього ніхто із вчених і не заперече. Відомо, що до видання Земського привілею 1447 р., Судебника 1468 р. і Литовського статуту 1529 р. на всій території Великого князівства Литовського була поширена «Руська правда», якою урядовці всюди керувалися при розв'язанні цивільних і кримінальних справ. Але феодальне право Великого князівства Литовського протягом XIV і XV ст. зазнавало дальшого розширення і вдосконалення. Воно утворювалось у нових соціально-економічних умовах, коли розгорнувся процес масового закріпачення селян, невпинного зростання податків і феодальної ренти, загострення класової і народно-визвольної боротьби. Звідси цілком природно випливає, що укладачі Литовського статуту не могли обмежитися лише «Руською правдою». Аналіз розділів і артикулів Литовського статуту

²⁴ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Передмова, стор. 23.

свідчить, що його укладачі крім «Руської правди» використали такі юридичні документи: привілей Ягайла 1387 р., Городельський привілей Ягайла і Вітовта 1413 р., привілей Сігізмунда 1432 р., привілей Ягайла 1432 р., привілей Сігізмунда 1434 р., Земський привілей 1447 р., Судебник Казіміра 1468 р., привілей Олександра 1492 р., привілей Сігізмунда 1506 р. та ряд інших привілеїв, виданих окремим землям, містам і т. д.²⁵

До укладання Статуту судді під час розв'язання судових скарг з різних питань не могли знайти поради ні в «Руській правді», ні в Земському привілеї 1447 р., ні в Судебнику 1468 р. Тому великокнязівські судді часто змушені були звертатись до Вісліцько-Петрковського статуту 1368 р., судової практики польського, німецького, угорського та іншого законодавства²⁶. Використання в Литовській державі польського шляхетського права було цілком нормальним явищем. Воно впливало з польсько-литовської унії і династичних зв'язків між обома державами, які особливо посилювались після смерті литовського князя Сігізмунда (1440 р.), коли польський король одночасно був і великим литовським князем. Тому в Литовській державі ще з середини XV ст. широко використовувалися норми польського феодального права, які активно впливали на формування державного законодавства Великого князівства Литовського.

Перший Литовський статут складений на підставі всіх великокнязівських привілеїв, виданих в Литовській державі, починаючи від привілею Ягайла 1387 р. і закінчуючи привілеєм Сігізмунда I 1529 р. У ньому знайшли своє відображення досягнення урядової практики великокнязівської канцелярії, важливі норми звичаєвого права, які були вироблені суспільством на території Великого князівства Литовського.

Великокнязівський уряд у 1529 р. видав постанову, якою зобов'язав воевод і старост поширити Статут в Литовській державі. Органам місцевої влади було дано вказівку, в якій говорилося про заміну попередніх законів єдиним державним Статутом. Правда, пройшло близько десяти років, поки цей новий закон був розмножений і поширений у Литві, Білорусії і на Україні.

Складне економічне і політичне становище Литовської держави змусило литовського князя створити комісію для доповнення нового кодексу. Юристи протягом кількох років займалися удосконаленням Статуту. До нього було внесено багато юридичних доповнень, які приймалися литовськими сеймами після 1529 р. Кількість артикулів у Статуті значно збіль-

²⁵ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв.

²⁶ Н. А. Максимова. Источники уголовных законов Литовского статута, стор. 2—8.

шено. Чимало уточнень було внесено в розділи про судочинство.

В результаті тривалих суперечок на сеймі 1566 р. було прийнятий другий Литовський статут. У ньому ще більше розширялися права шляхти на землеволодіння і незалежність від магнатів. За цим Статутом у Литовській державі утворювалися нові гродські (кримінальні) і земські суди, апеляційні юридичні установи в окремих землях і Вільно. Всім землевласникам заборонялося свавільно захоплювати чужу землю і майно.

Проте і після видання другого Литовського статуту магнати фактично зберегли своє панування. Дальше удосконалення Статуту здійснювалося після Люблінської унії 1569 р. Третій Статут зазнав великого розширення і доповнення новими розділами, статтями і артикулами. До нього було внесено багато положень, запозичених з польського законодавства. У 1588 р. він був затверджений на литовському сеймі і поширений у Литві та Білорусії. Тоді майже всі українські землі були під владою Польщі. Але Польща не могла запровадити на Україні Вісліцько-Петрковського статуту 1368 р., написаного латинською мовою. Тому вона дозволила на Україні всім урядовцям керуватись третім Литовським статутом 1588 р.

Литовські статuti укладали досвідчені юристи, які дістали освіту в Краківському, Празькому і Паризькому університетах, де вивчали римське право, юридичні документи західних та східних держав, і використали свої знання під час удосконалення литовського законодавства. Вони уміло поєднали різні юридичні норми із звичаєвим правом, що було великим досягненням у розвитку юридичної науки.

Незабаром про литовські статuti стало відомо і в Росії. Під час укладання Судебника Івана IV в 1550 р. російські юристи використали окремі статті першого Литовського статуту. В Судебнику підкреслюється необхідність зміцнення поміщицького землеволодіння, розширення прав феодалів у політичному житті, наголошується на обов'язку землевласників виконувати державні повинності і т. д. Про права бояр в одній із статей Судебника говориться: «Во всех городах Московской земли наместником детей боярских не судити ни в чем»²⁷. В Судебнику Івана IV є пряме повторення першого Литовського статуту про прикріплення селян до землі та їх обов'язок виконувати всі феодальні повинності. В обох юридичних документах є подібні статті, де йдеться про заборону надавати привілеї тим селянам, які раніше ними не користувалися. Деякі статті Литовського статуту, що закріплювали безправність селян, зустрічаються і в російському Судебнику 1582 р., зокрема статті про покарання селян за невиконання

²⁷ Курс источниковедения СССР, т. I. М., 1940, стор. 161, 163.

феодальних повинностей, напади на феодальні маєтки, крадіжку, випаси посівів, сінокосів, підпалювання тощо²⁸.

Литовські статuti були використані під час укладання російського «Уложения царя Алексея Михайловича 1649 г.». За їх прикладом в «Уложении» спочатку подані державні закони, потім визначені процесуальні норми, кримінальне і цивільне право. Дуже багато присвячено уваги зміцненню влади феодалів над селянами, судочинству, переслідуванню тих селян, які заподіяли шкоду землевласникам²⁹. Феодали дістали необмежене право шукати своїх селян, що втекли.

На Україні литовські статuti широко використовувалися в судочинстві XVII ст. і першої половини XVIII ст. Після воз'єднання України з Росією на Лівобережній Україні судочинство переважно провадилося за литовськими статутами.

В другій половині XVIII ст. царський уряд повністю скасував автономію України. На Україну було поширено загально-російське законодавство. Але в судочинстві ще протягом майже ста років використовували литовські статuti³⁰.

У другій чверті XIX ст. царським урядом була зроблена спроба створити на підставі литовських статутів та інших юридичних законів «Западный кодекс». Проте вона закінчилась повною невдачею. У 1840 р. царизмом було категорично заборонено використовувати литовські статuti під час розгляду судових скарг та вирішення інших політичних питань.

Перший Литовський статут є цінним юридичним документом для наукового висвітлення соціально-економічного, суспільно-політичного, громадського і побутового життя трудящих мас Литовської держави загалом і українського народу зокрема. Незважаючи на те, що цей юридичний кодекс створювався в інтересах класу феодалів, він відіграв значну роль в удосконаленні процесуального, кримінального і цивільного права ряду країн Східної Європи. В ньому зосереджені важливі правові норми феодально-кріпосницьких відносин, які дають нам можливість глибше показати соціальне і юридичне становище різних класів і груп українського народу в минулі століття.

²⁸ А. И. Андреев. О происхождении и значении Судебника 1589 г. Петроград, 1922, стор. 5—8.

²⁹ Н. Загоскин. Уложение царя и великого князя Алексея Михайловича и Земский собор 1648—1649 гг. Казань, 1879.

³⁰ С. В. Юшков. История государства и права СССР, ч. 1. М., 1950; В. С. Кульчицкий. Кодификация права на Украине у XVIII ст. Львів, 1958.

ПЕРВЫЙ ЛИТОВСКИЙ СТАТУТ
И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Резюме

Первый Литовский статут 1529 г. представляет собой развернутый кодекс феодального права Великого княжества Литовского и имеет большую научную ценность. Он дает богатый материал для изучения социально-экономического, политического и культурного развития Литвы, Белоруссии, Украины и других земель, входивших в состав Литовского государства. Статут состоит из 13 разделов и около 240 артикулов.

Основное содержание Статута определялось интересами магнатов и панов. Статут составлен на основании «Русской правды», «Литовского судбника 1468 г.», многочисленных привилеев великих литовских князей и польских королей, польского феодального права, обычного права и т. д. В нем нашли отражение государственное устройство и управление, процесс судопроизводства и гражданское право.

Все разделы и артикулы Статута подчинены интересам развития Литовского государства, расширения и укрепления политического господства класса феодалов над трудящимися. В Статуте отражено полное бесправие государственных и закрепощенных крестьян, холопов и бездомных людей, он является свидетельством глубоких классовых противоречий между феодалами и крестьянами.

На основании первого Статута в Литовском государстве в 1566 г. был издан в расширенном виде второй, а в 1588 г. — третий Статут. Все они применялись на Украине в судопроизводстве и при решении гражданских дел в XVI — первой половине XIX в. Литовские статуты были использованы при составлении «Уложения царя Алексея Михайловича 1649 г.» и других документов русского законодательства. В XVIII и первой половине XIX в. русским правительством были сделаны попытки на основании литовских статутов создать новую кодификацию «Прав, по которым судится малороссийский народ» и уложить новый «Западный кодекс», но они закончились безрезультатно. Однако собранные при этом материалы имеют большое научное значение.

О. С. Компан

УКРАЇНСЬКІ СЛОВНИКИ XVI—XVII ст.
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

З розвитком історичної науки все більшої ваги набирає проблема історичного джерела. Пояснюється це тим, що, з одного боку, розширюється коло досліджуваних питань, а з другого — думки вчених невпинно проникають в глибинні процеси розвитку людського суспільства. Потреба в розширенні кола

історичних джерел і необхідність максимально використати уже відомі особливо відчувається при вивченні далекого минулого. Історик просто мусить бути одночасно і відкривачем нових джерел, і їх популяризатором.

Серед джерел, які або ще не використовуються, або використовуються недостатньо, заслуговують на особливу увагу словники. Поява перших словників у житті будь-якого народу завжди була подією величезного культурного значення. За своїм лексичним багатством вони є одним з найзмістовніших джерел історичного пізнання, до того ж з певного боку унікальним. Лексичні скарби мови народу, фіксуючи процес формування і збагачення знань, вражень і уявлень людей про навколишній світ, самих себе і своє місце в природі й суспільстві, дозволяють зазирнути в складний і багатогранний світ інтелектуального життя людей минулих поколінь. Один з авторів періших словників на Україні Памва Беринда зауважив в коментарі до «слова», що воно «от оума родиться» і «навѣки трваєт»¹. Оскільки протягом століть слова не раз міняли свій зміст, матеріали кожного словника відбивають особливості життя народу не взагалі, а в певний час.

Про значення мови, її роль у житті народу і відображення нею його життя дуже вдало сказав М. Рильський у вірші «Рідна мова». Вона є могутньою і безсмертною, «як гул століть», у ній — «неволі стогін, волі спів, життя духовного основа»². Це глибоко змістовне узагальнення поетом значення рідної мови вказує на універсальне відбиття в ній найскладніших явищ матеріального і, особливо, інтелектуального зростання народу. Мова відбиває, здавалось би, невольними риси характеру народу, особливості його світогляду, лад мислення, уподобання, одним словом, все те, що становить складний комплекс національної психіки. Питання про національну психіку в радянській науці досліджено дуже слабо. А втім без дослідження особливостей її неможливо розв'язати проблеми формування нації в цілому.

У зв'язку з зазначеним слід сказати, що видання Інститутом мовознавства АН УРСР кількох українських словників XVI—XVII ст. і словника кінця XVIII—першої половини XIX ст. («Лексис с толкованієм словенских слов просто», «Лексис Лаврентія Зизанія» і «Синоніма словеноросская» (К., 1964), «Лексикон словенороський Памви Беринди» (К., 1961) і «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (К., 1966) є видатною подією не лише в науковому житті спеціалістів з мови, а й дослідників вітчизняної історії. Розглянемо словники як історичне джерело XVI—XVII ст.

¹ Лексикон словенороський Памви Беринди (далі — П. Б.). К., 1961, стор. 116.

² М. Рильський. Згряя веселиків. К., 1960, стор. 11—13.

Словники української мови сприяли в свій час національному самоусвідомленню народу. Давні лексикографи розуміли необхідність виховання в народі любові і поваги до рідної мови. Автори словників XVI—XVII ст. стояли на порозі нової історії. Одним з найпомітніших явищ цього часу в Європі було формування націй, утворення національних держав і боротьба поневолених народів за національну незалежність, за збереження рідної мови. Не випадково Галілео Галілей у XVI ст. виклав свій трактат про рух планет не загальноприйнятою в науковій практиці латиною, а барвистим тосканським наріччям, яким говорили його земляки.

Передових людей України того часу хвилювала і надихала доля рідної країни. Українські лексикографи прагнули бути корисними своєму народові, що виборював право на існування, і були свідомі значення своєї праці. Вони стояли біля колиски українського книгодрукування і дбали про його розвиток, розуміючи, що воно полегшить їм власну справу. Книгодрукування становило, як відомо, одну з найважливіших передумов буржуазного розвитку³ і, зокрема, розвитку національних культур і мов. Перші українські словники, видані в українських друкарнях, відіграли визначну роль в формуванні і утвердженні української мови.

Боротьба за рідну мову особливо загострилася з кінця XVI ст., коли українська культура зазнавала всіляких утисків з боку польсько-шляхетських загарбників та покатоличеної, пополяченої української аристократії.

Словники цього часу дають уявлення не лише про рівень розвитку української мови, а й про тих, хто дбав про цей розвиток і турбувався про вживання рідної мови в усіх сферах життя суспільства. Відомо, що на Україні в період раннього феодалізму літературною мовою і мовою державних документів стала так звана церковнослов'янська мова. Вона була поширена також у Росії, Болгарії, Сербії, Хорватії, Моравії та в інших слов'янських країнах. У принципі роль її була аналогічною до ролі латини на заході Європи. Подібно до того, як латина витіснялася в ході реформації з літературно-наукового вжитку і урядових канцелярій народними мовами, народні слов'янські мови, а серед них і українська, поступово, в міру свого розвитку, витісняли церковнослов'янську.

Процес завоювання українською мовою належного їй місця, як мови нації, що формувалася, був тривалий і складний. Не обійшлося без тимчасових регресів і втрат, але в цілому розвиток її відбувався по висхідній.

Захист національної культури і рідної мови становив один з аспектів напруженої соціальної і національно-визвольної

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 30, стор. 250.

боротьби народних мас України, боротьби, яка в окремі періоди переростала в справжні народні війни. Так було в Галичині і на Поділлі в 1491—1492 рр., на всій Україні в 1648—1654 рр., на Правобережжі в 1768 р. Антифеодальному і національно-визвольному рухові на Україні були притаманні виразні гуманістичні риси, характерні для всіх демократичних рухів Європи того часу. Це був період розквіту реформаційного руху, спрямованого проти політики вищого духовенства, монополії католицького віросповідання і релігійного догматизму, а в цілому проти феодальної системи.

На Україні вищі верстви православного духовенства в більшості своїй або зраджували православну віру, або були далекі від розуміння головних прагнень народних мас. У наукових і релігійних працях вони вживали церковнослов'янську мову. Розуміти і тлумачити «святе письмо» вони вважали своїм привілеєм. Їх обурювала навіть думка про те, що простий ремісник або селянин буде по-своєму трактувати Біблію або Євангеліє. Польські феодалі і духовенство, з свого боку, насаджували польську мову, намагаючись довести, що українська мова не придатна для висловлення наукових, літературних або релігійних понять. Таким чином, українським прогресивним діячам доводилося боротися одночасно з засиллям двох мов — церковнослов'янської і польської, щоб розчистити шлях для «мови простої», народної.

У цій боротьбі вирішувалося питання про те, бути чи не бути українській національній культурі. Саме в цей час апологет польсько-католицької культури єзуїт Петро Скарга запевняв, що «бідна Русь» з її мовою ніколи не зможе прийти «до правдивого розуміння наук», бо вона «не має правил своєї мови, граматики, словників та й не може мати». Отже, для дальшого розвитку шкільної освіти, що ширилася на Україні завдяки активній діяльності організованого в братства міщанства, потрібні були підручники рідною мовою. Постає питання про словники, які б допомагали ширенню освіти, розумінню церковнослов'янських текстів, сприяли б розвиткові української літературної мови. Кращі серед освічених людей того часу взяли за нелегку справу створення їх. Цілком зрозумілим є зауваження Памви Беринди про те, що його праця була «от могутих презираема» і що «разорителі і хульники» було багато, а помічників мало.

У словнику, укладеному Памвою Бериндою і виданому 1627 р., близько 7000 слів. У ньому дано численні пояснення до різних частин мови, що свідчить про існування в той час певних граматичних норм. Це й не дивно, оскільки уже в 1596 р. у м. Вільні вийшла у світ «Грамматика» Л. Зизанія, а в 1619 р. «Грамматика» М. Смотрицького, яка тривалий час була єдиним навчальним посібником з мови на Україні і в Росії. Як відо-

мо, граматика М. Смотрицького перевидавалася в Москві в 1648 і 1721 рр.

Праці перших українських лексикографів становили важливий елемент реформаційного руху на Україні. Вони сприяли формуванню свідомого ставлення до ідей, висловлених в релігійній літературі. Адже відомо, що однією з характерних рис європейської реформації була боротьба народних мас за право інтерпретації релігійних догм в своїх інтересах. Ця боротьба яскраво відбилася в полемічних творах на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. Переклади церковнослов'янських текстів і окремих слів на «руський діалект» полегшували простим людям розуміння тексту і цим сприяли більш активній участі їх в реформаційному русі.

В силу історичних умов реформація на Україні трансформувалася в боротьбу за православну церкву. З приводу цієї особливості в розвитку антифеодального і реформаційного рухів на Україні Ф. Енгельс писав, що більша частина населення східних провінцій Речі Посполитої «належала до православної віри, тоді як власне поляки були католиками. Значна частина цих православних у XVI столітті була змушена визнати верховенство папи, і вони почали називатись уніатами, але багато хто з них зберіг в усіх відношеннях вірність своїй старій православній релігії. Це були переважно кріпаки, тоді як їх шляхетні пани майже всі були католиками; а за національністю ці кріпаки були малоросами»^{3а}. Захист православ'я зливався з боротьбою за національну незалежність, був її ідеологічною формою. Наявність же «темних слів» у «святomu письмі» призводила, на думку Беринди, до ослаблення православної церкви, яка в результаті «многим власним сином своїм в огиду приходила».

Таким чином, діячі Відродження на Україні кінця XVI—XVII ст. розуміли необхідність єдиної національної мови, що є основою духовного життя, для державного і культурного розвитку народу. В «зачарованому колі двузиччя» народ, як справедливо вважав відомий радянський вчений О. Білецький, «щохвилини мусив би перебудовувати своє мислення на лад іншої мови і, отже, іншого мислительного ладу»⁴. Мова невід'ємна від мислення, і це в більшій або меншій мірі розуміли діячі науки і культури на Україні. Безпідставною, науково необгрунтованою виглядає постановка деяким питання про існування двомовності в історії українського народу. Рідна мова для народних мас була умовою існування нації, зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення.

^{3а} К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 161.

⁴ О. Білецький. Зібрання праць у п'яти томах, т. 5. К., 1966, стор. 601—602.

Лексикографія зазначеного часу мала величезне значення для дальшого розвитку науки і культури на Україні. Словники, про які йдеться у даній статті, допомагають зрозуміти і пояснити, здавалось би, раптове виникнення таких нічим не підготовлених явищ, як «Енеїда» і «Наталка Полтавка» Котляревського та інші твори кінця XVIII — початку XIX ст. Возний в «Наталці Полтавці», претендуючи на репутацію вченої людини, раз у раз вживає по кілька синонімів підряд. Замість слова «буде» він каже «годи, буде, доволно», замість «предполагається» — «мниться, видиться, предполагається» і т. д. Цікаво, що ці вживані ним синоніми містять і давні словники, часто в такому ж порядку. Висновок напрошується один: словники XVI—XVIII ст. читалися, переписувалися і використовувалися сучасниками і нащадками. Вони сприяли поступовому виробленню української літературної мови, отже, утверджували національну мову народу.

Знайомство з лексикографією тих часів мимохіть будить питання про те, в якій мірі словники сприяли створенню високих зразків сучасної їм поезії і прози, а також про те, хто є геніальними авторами широко уславлених українських дум. Трудно уявити собі їх темними, неписьменними кріпаками. Вражає надзвичайно багата лексика їх творів, обізнаність із історією, географією, природою, обставинами життя людей в різних частинах країни. Завданням не тільки фольклористів, а й істориків є дослідити питання про можливий зв'язок або, точніше, взаємозв'язок праць лексикографів XVI—XVII ст. і краших зразків народної творчості.

Аналіз словникового матеріалу дає можливість виявити історичні зв'язки українського народу з іншими, насамперед з найближчими сусідами — з російським, польським, білоруським народами. Переконливим доказом цих зв'язків можуть бути такі приклади: слово «ваятель», яке в старовину вживалося стосовно тих, хто «на мѣди» різьбить або «печаті рѣжет», сьогодні на Україні не вживається, але збереглося в російській мові як синонім до слова «скульптор»; сучасні польські слова «валечний», тобто героїчний, «жолнір» та інші довгий час вживалися на Україні поруч з синонімами, що збереглися і на сьогодні.

На широкі культурні зв'язки України вказує і те, що автори словників використовували праці вчених інших країн. Памва Беринда використав, зокрема, праці відомого російського вченого і письменника XVI ст. Максима Святогорця (Максима Грека), візантійця Мануїла Ритора, авторів новгородських словничків XIII і XV ст., тлумачення імен в Біблії, виданій в Антверпені в 1573 р., працю білоруса Ф. Скорини, можливо, твори вірменської лексикографії та ін.⁵ Взагалі обізнаність з кра-

⁵ Лексикон словенороський Памви Беринди, стор. XVII—XIX.

щими зразками світової лексикографії виразно проглядає в працях укладачів перших українських словників. Загальновизнаною є думка, що «Лексикон» Памви Беринди стояв на рівні цих зразків. Цей рівень дає історикові право робити логічні висновки і щодо можливих успіхів українських вчених в інших галузях науки і культури.

До речі, словники XVI—XVII ст. щодо цього дають чимало цікавих відомостей. Візьмемо для прикладу коментарі до слів «астрономія» і «астрологія», а також синоніми до них «звѣздохословіє», «звѣздохословіє», «звѣздохословіє»⁶, похідні «звѣздарь» і «звѣздословь». Цікаво, що в деяких словниках «астрономія» має синонім «звѣздохословіє», а «астрологія» — «звѣздословіє»⁷. У Памви Беринди цей натяк на розмежування астрономії-науки від середньовічної астрології з її забобонною вірою в можливість передбачення долі з допомогою зірок посилено (П. Б., 38). Астрономія для нього — це «звѣздохословіє», сьома визволена наука, отже, наука про будову Всесвіту. Що ж до астрології, то її Памва Беринда називає «неправдою и смущенієм», невиправдану спробою перенести закони «бѣгу небесного» на землю. Астрологія на порозі нового часу почала розглядатися як справа, споріднена з шахрайством, ворожбитством, яке автори словників засуджують. Наприклад, до слова «лестецъ» Памва Беринда дав такі синоніми і пояснення: «тулак, волоцюга, зрайца, зводник, гултай, который волочится для поживленя так, альбо з матацтвом й з шальвѣрством яким, з вѣщованієм, з ворожѣньем» (П. Б., 57). Памва Беринда знає різницю між зіркою і планетою, яку зве «звѣздою блукающею». Він згадує Оріон, називаючи це сузір'я Косами відповідно до народної назви Косарі. Народний еквівалент Беринда подає і до назви сузір'я Арктос. Це — «звѣзда, що Медведем зовут, або воз небесный», — пише він (П. Б., 180).

У Памви Беринди ми довідуємося про широке застосування в практичному житті на Україні такої науки, як геометрія, котра зветься ще «землемѣріє», «размѣрительная», «художество зѣло полезно къ размѣренію градостроительства, і путій, і къ иным вѣщем паче болшим» (П. Б., 43).

Про науку наук філософію словники також говорять чимало. Філософія ототожнюється з мудрістю. Це «любленіє мудрости», філософ — людина мудрая, яка «кохається в мудрости» (С. С., 166). Доповнюють уявлення про філософію відомості про інші споріднені слова, також про логіку, яка трактується як «діалектика, розмова, бесѣдованье, или истинных, й ложныхъ разсужденіє» (П. Б., 259—260). Це визначення цілком природ-

⁶ «Синоніма словеноросская» видана разом з «Лексисом» Лаврентія Зизанія. К., 1964 (далі — С. С. та Л. З.).

⁷ «Лексис с толкованием словенских мов просто» (далі — Л. С. М.) видано разом з «Лексисом» Лаврентія Зизанія.

не для того часу. Відомо, що філософія, логіка, риторика були спорідненими і обов'язковими предметами викладання у вищій школі на Україні. Тому не випадковими є численні синоніми до слів «риторь», «орація». Тут і «складання слова», і «вѣтія», «рѣчетворецъ», «хитрословець» та багато інших споріднених слів (П. Б., 109).

Відомо, яке велике значення мали праці Аристотеля для розвитку наук, зокрема філософії. Словники свідчать, що українські вчені XV—XVII ст. були знайомі з творами цього видатного мислителя (П. Б., 48; Л. З., 61) і вважали їх важливим джерелом наукових знань. Поряд з прямими згадками імені Аристотеля ми зустрічаємо тут і натяк на знання розробленої Аристотелем теорії силогізмів, що відіграла визначну роль в розвитку логіки. Цим натяком є класичний приклад силогізму: «Яко всяко животно словесно есть человекъ, а Іоанъ есть животно и словесно, оубо Іоанъ человекъ» (Л. З., 65—66).

Порівняно широка ерудиція лексикографів, знання мов і звичаїв та особливостей інших народів виразно проглядають в українських словниках і дають підстави твердити, що українське суспільство було обізнано принаймні з найбільш визначними подіями і науковими відкриттями тогочасної Європи. На доказ цього можна було б навести чимало прикладів. Деякі з них ми подаємо в цій статті. Є в словниках багато таких свідчень, які на перший погляд здаються малозначущими і не вартими уваги дослідника, а насправді становлять значний інтерес. Не можна не задуматись, наприклад, над таким визначенням поняття Всесвіту: «Вселенная: весь свѣтъ, где ся люде населили». Автор цього визначення, певно, знав про жахливу долю майже свого сучасника Джордано Бруно (1548—1600). Бруно спалили за відмову зректись вчення про Всесвіт, в якому Земля становить одну з безконечної кількості планет. Церква жорстоко карала за будь-яку спробу відходу від старої геоцентристської системи будови світу, згідно з якою Земля є центром Всесвіту. Беринда додав до визначення «весь світ» слова «где ся люди населілі» (П. Б., 22). Проте таким визначенням Беринда, звичайно, не заперечив вчення Джордано Бруно, який передбачав, що в безмежному Всесвіті життя може бути й на інших планетах, а не лише на Землі. Водночас кожному недоброзичливому читачеві завжди можна було сказати, що йдеться тільки про Землю, населену людьми. Землю, навколо якої обертаються зірки і Сонце. Така двозначність, викликана, як здається, обачністю, спостерігається і в ряді інших випадків.

Не можна залишити без уваги синонімів, поданих Бериндою до слова «вѣденіє», тобто знання. Це — «познане, свѣдомость, розумѣнье, ... вѣдомость, знаемость, розмышление, вѣданіє, то-ежъ» (П. Б., 24). Очевидним є об'єднання в одному визначенні елементів складного процесу пізнання, а саме: ознайомлення,

вивчення фактів, усвідомлення їх значення і узагальнення та «вѣданѣ», тобто результат вивчення і узагальнення — знання. Проте не можна не помітити і того, що автор усвідомлює значення кожного з нюансів зазначених ним синонімів. Наведений приклад є одним з багатьох, що дають словники про початок формування наукових поглядів — процесу, характерного для всіх країн того часу.

Доречно згадати і визначення лексикографом терміна «дідагма», який, очевидно, походить від грецького «дидаскос» — частина педагогіки, що складає теорію навчання в школі. Як відомо, учителів в українських школах XVI—XVII ст. прийнято було називати дидаскалами. Беринда визначає, що «дідагма: наука, которая насъ ученшими, albo вѣдомшими, albo мудрѣйшими чинить» (П. Б., 30). Не потребує пояснень, що такого роду відомості допомагають нам всебічніше дослідити культурне і наукове життя народу і, зокрема, визначити особливості і рівень тогочасної освіти.

Серед ряду цікавих відомостей про розвиток різних наук привертають увагу пояснення до слів, що визначають поняття з природознавства. Наївність суджень, властива вченим тих часів, переплітається з намаганням проникнути в сутність речей і явищ, із спробами наукових узагальнень. Так, на нашу думку, відомий з стародавньої Греції атом у Памви Беринди фігурує як «несѣкомое». Це «барзо короткій часъ, которого роздѣлити не можно, якъ минута» (П. Б., 164). Тут, як бачимо, «несекомое» означає не просто маленьку часточку, міру, а неподільну частку. Пояснити її автор намагається з допомогою категорії часу. Це одна з спроб узагальнення філософського поняття.

Так чи інакше, а давні словники віддзеркалюють тією чи іншою мірою складний процес зародження наукового мислення. Наївність і неточність термінології, неприйнятна сьогодні, для XVI—XVII ст. і навіть пізнішого часу була цілком природною і не виключала значних наукових досягнень. Так, у нас викликає посмішку запис XVIII ст. в щоденнику Якова Марковича про те, що він розглядав у мікроскоп, як «бігали животние», тобто рухалися мікроби. Але одночасно цей запис свідчить, що навіть у вкрай несприятливих умовах XVIII ст. в українському суспільстві не згасав вогник наукової допитливості, прагнення до знань, бажання бути на рівні світової науки⁸.

Розвиток природознавства, зерна наукового підходу і відгомін знання творів всесвітньовідомих вчених ми знаходимо в поясненні до багатьох слів. Зокрема, в поясненні до слова «пелікан» Зизанія сказано, що це птах, схожий на нашого бусла, живе в пустині у Єгипті. Ворогом пеліканів є змії, які поїдають маленьких пеліканів. Рятуючи дітей, батьки роздирають собі

⁸ Дневник Якова Марковича, ч. 1. К., 1893, стор. 183.

груди і власною кров'ю оживляють їх. Автор використав давню легенду і покликався на твори Аристотеля, який писав про життя тварин, в тому числі про пеліканів (Л. З., 61).

Називаючи різні рослини з численних країн світу, автори здебільшого обмежуються короткими, конкретними характеристиками без будь-яких уточнень або визначень родів чи сімейств. Але вони дуже сумлінні і намагаються дати уявлення про вигляд і користь тієї або іншої рослини. Характерним є намагання не відриватися від рідної природи, побачити в ній можливий аналог явищам природи інших країн, хоч тут і трапляються помилки. Ось одне з пояснень до назви «боденець»: «терньє острое й простое, цвѣту бѣлого, й запаху вдячного, которое называется от греков приснолиственное для того же нѣгды листа не тратит (?); по нашему шипшина» (П. Б., 187).

Впадає в око пильна увага вчених до рідної природи, бажання краще пізнати її та розповісти про неї іншим. Згадуючи про якусь рослину далеких країн, Памва Беринда порівнює її з українською, на якій «чорниці ягоди ростут».

Лексикографи раз у раз посилаються на відомих вчених середньовіччя, зокрема, Іоанна Дамаскіна, Іоанна Златоуста та ін. Проте сам словниковий матеріал засвідчує відхід від середньовічного світогляду з його релігійними догмами, забобонами, ворожбитством, алхімією. Про це красномовно свідчить термінологія, зв'язана з лікуванням хворих. Усі словники згадують слова «врач, лѣкар, докторъ, врачю, лѣчу, врачеваніе, лѣкарство, лѣченіе, докторство, врачба, врачбница» (Л. З., 35, 36), «лѣкар балій, цѣлитель, лѣкарство, биліе, балство, лѣчба, цѣлба, ликованіе, лѣкарня албо домъ, де лѣчатъ, болница», (С. С., 125; П. Б., 11), «аптека, врачбница, хранительница» (С. С., 98), «врачбница — домъ, где лѣчатъ и тыж аптыка» (П. Б., 17), «шпиталь-болница» (С. С., 170) і т. д.

Увесь цей матеріал показує, що знахарство, лікування з допомогою нашптування або зірок почали поступатися місцем медицині, а численні «шпиталі», що існували на Україні XVI—XVII ст., у якійсь мірі стали осередками лікарської науки.

У словниковому матеріалі є чимало відомостей для характеристики друкарської справи на Україні і про поширення книжок у рукописах. Синоніми до слів «переклад, перекладач», зокрема, «архітikon», «апографон» (С. С., 140), до слова «друкарня» — «типографія, печатня, штанва» (С. С., 112) показують поширення друкарства і наявність досить розгалуженої спеціалізації серед друкарів. Однак ще зберігалася і попередня практика переписування книжок від руки. Існували численні «писарі — книгочії», способи писання книжок — «писало» тощо (С. С., 141).

У зв'язку з практикою переписування книжок і писання їх від руки кожний, хто приступав до цієї роботи, мусив подума-

ти про якість чорнила. Адже книга була розрахована на довге життя, і чорнило повинно було бути доброї якості. Зовсім не випадково автор «Синоніми словеноросскої» вмістив на початку своєї праці опис того, як робиться чорнило. Мабуть, і автор словника писав чорнилом, виготовленим за описаним рецептом: минули віки, а чорнило не поблякло.

Окремо слід спинитися на матеріалі, який можна використати для характеристики соціально-економічного становища України відповідного часу. Вплив часу різні події і явища, згадки про них відходять у минуле, губляться у масі інших. Але слово, яке є синтезом пережитого народом, залишається, принаймні на сторінках старих словників, несучи в собі конденсат пережитого. Не слід забувати, що віддзеркалення в слові минулого по своїй формі не індиферентне до соціального середовища, з якою слово походить. Так, слово «турбатор», яке раз у раз зустрічається поряд з іменами керівників козацько-селянських повстань та Визвольної війни середини XVII ст., означає згідно з тлумаченням словника «раскольникъ, раздорникъ, смущаяй, зри ростеркъ чинячій» (С. С., 162). Немає сумніву, що таке розуміння слова «турбатор» вийшло з середовища правлячих верств феодальної України. Отже, робити висновки на основі тієї чи іншої історичної назви, терміна, характеристики слід завжди обережно, пам'ятаючи про їх соціальний зміст і походження.

Небезпечно для дослідника забувати про семантичну еволюцію слів. Чимало слів змінило своє значення або набуло поряд з старим ще й нове. Визначення в одному з старих словників слова «староста», як «урядник, такий которий випроважуєт листы албо писма, албо дякъ», а також «книгочій, епарх, предсѣдатель», немає нічого спільного із старостою, що очолював уряд в королівських маєтностях на Україні в XVI—XVIII ст. (П. Б., 53; С. С., 159). Назва корчми «гостиница, всеприятельница» (С. С., 122) вказує на особливу роль корчми XVI—XVII ст. як місця, куди сходилося чимало людей посидіти за чаркою, обговорити важливі питання, зустрітися в громадських справах тощо.

Словники допомагають встановити час виникнення того або іншого явища. Так, ми не зустрінемо слова «бурлака» в словниках XVI—XVII ст., оскільки його не було в мові тих часів. Воно з'явилося вперше у XVIII ст., і в словнику Білецького-Носенка про нього сказано, що так звуть мужиків, які працюють на річкових суднах, «ганяють барки», одночасно «розбійничають». Тут же є цікава примітка «див. чумака, чумакувати, гайдамачити», а також вказівка на зв'язок цього поняття з історією козацтва⁹. Так словник відбив спільність соціального походження різних категорій зuboжілого населення України.

⁹ П. Білецький-Носенко. Словник української мови. К., 1966, стор. 64.

Чимало суперечок було серед вчених з приводу соціально-економічної природи такої категорії населення, як коморники. Синонімічний словник підтверджує думку про те, що коморниками називалися люди, які втратили можливість вести своє власне господарство на певному земельному наділі. Це — «подсуседники, селники, содомники, слуги» (С. С., 122).

Поряд з назвами явищ соціального порядку мова народу протягом століть збагачувалася різними поняттями, зв'язаними з економікою, зокрема з виробництвом. У зв'язку з цим словники як історичне джерело допомагають краще зрозуміти особливості виробництва на різних етапах його розвитку, ступінь поділу праці, технічні запозичення тощо. В одному з перших переліків ремісничих спеціальностей на Україні кінця XVII ст. є згадка про «бардачників». Дарма шукати пояснення цього слова в сучасних словниках або енциклопедіях. У словнику ж кінця XVIII — початку XIX ст. сказано, що це слово татарського походження і означає спеціаліста по виготовленню великих глиняних глеків, бардаків. Слід думати, що ця спеціальність відокремилася від гончарства в цілому досить давно, стала звичайним явищем, а тому і назва її вживалася без всяких пояснень.

Можна припустити, що на Україні в XVII ст. існувало виробництво з бавовни тонкого полотна для білизни, оскільки Зизаній говорить, що тонке полотно, яке називалося «сіндон», вживалося на простирадла, а називалося так тому, що «напервъ в місті Сідоні [Мала Азія.— О. К.] почато тоє робити» (Л. З., 74). З цього ж полотна на Україні жінки носили покривала, що звалися рантухи.

Не менш цікаві дані містить один з словників про славно-звісну фарбу — скарлат, або шкарлат — і одноіменну тканину пурпурного кольору. Фарбу привозили на Україну, але спосіб її виготовлення був уже відомий місцевому населенню в XVII ст. Про виготовлення фарби Зизаній повідомляє: «порфира есть жолв [слимак.— О. К.], албо риба, которая з себе пуцает шарлатны, то есть багровый пот, которого збирають на шарлатную фарбу» (Л. З., 68).

Широко відбили словники морально-етичні поняття. Можна сказати, що вони містять цілий морально-етичний кодекс, в центрі уваги якого стоять такі поняття, як добро, честь, свобода, милосердя, справедливість.

В часи, коли ще не було енциклопедичних словників і довідників, словники до певної міри заміняли їх. Тому-то в них досить часто ми знаходимо зовсім несподівані відомості. Поруч з іменами людей, які сприяли виданню словників, їх біографіями, описом гербів тощо лексикографи описували різні події, явища природи, повідомляли про значення того або іншого маловживаного терміна, дані про міри довжини, ваги, обсягу. Варто згадати хоч би про такі серед них, як «крок», «стопа», «долонь»,

«пальці» — типові міри доби феодалізму, сюди ж слід віднести «день землі» — земельну міру, різні форми податків і поборів — «даток», «базарина» і багато інших понять, які сьогодні вийшли з ужитку.

Робота над словниковим матеріалом з метою використання його як історичного джерела — нелегка справа. Вона дуже копітка і вимагає від дослідника аналітичного мислення, широких логічних узагальнень, можливо, в більшій мірі, ніж будь-яке інше джерело. Ця робота потребує кооперування зусиль істориків з зусиллями вчених інших спеціальностей, зокрема з мовознавцями і фольклористами.

Неможливо в короткому огляді розповісти про все лексичне багатство давніх словників і його використання для історичного дослідження. Отже, ми далекі від думки, що вичерпали тему. Нашим завданням було лише звернути увагу на давні словники як на багате історичне джерело і показати деякі аспекти можливого використання його дослідниками вітчизняної історії.

Е. С. Компан

УКРАИНСКИЕ СЛОВАРИ XVI—XVII вв.
КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Резюме

Украинские словари XVI — первой половины XVII ст., в первую очередь словари Лаврентия Зизания и Памвы Берынды, отличаются богатством содержания, поэтому они имеют большое значение как своеобразные и чрезвычайно ценные, а в некоторых случаях и уникальные исторические источники. Сам по себе факт появления первых украинских словарей свидетельствует о достижениях науки и культуры на Украине, имевших место в процессе острой классовой и национально-освободительной борьбы народа.

Факты, приведенные автором, говорят о том, что украинские лексикографы конца XVI — первой половины XVII в. были широкообразованными людьми и их труды представляют собой своего рода энциклопедические справочники. Использование их в исторических исследованиях, несомненно, обогатит историческую науку новыми фактами, обобщениями и выводами.

ДЖЕРЕЛА ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ І КУЛЬТУРНУ
ДІЯЛЬНІСТЬ БРАТСТВ УКРАЇНИ В XVI—XVIII ст.

Починаючи з кінця XVI ст. в містах України одне за одним виникають братства — суспільно-політичні і культурні організації міського населення, які відіграли помітну роль у визвольній боротьбі і культурному житті українського народу. Діяльність їх знайшла відображення в ряді наративних джерел і в численних актових матеріалах, використання яких неможливе без спеціальних джерелознавчих досліджень.

Братства великих і середніх міст, як правило, мали власні архіви, в яких відкладались документи про основні сторони їхньої діяльності. З цих архівів зберігся майже повністю архів Львівського Успенського (Ставропігійського) братства¹. Від архівів інших братств залишились окремі документи або групи документів. Крім того, відомості про діяльність братств є в актах, що зберігаються у фондах державних і центральних установ, а також у листуванні діячів XVI—XVIII ст., у мемуарах та історіографічних пам'ятках.

Самі члени братств найважливішими документами вважали установчі грамоти та привілеї, одержані від державної влади та церковної ієрархії. Це й зрозуміло, оскільки ці акти могли використовуватися для захисту від натиску феодалів та церковної верхівки. Історикам же не слід перебільшувати значення патріарших, єпископських і королівських грамот. Покликаючись на такі грамоти, буржуазні історики проголошували церковні інстанції «засновниками» або «ініціаторами» створення братств². Насправді найбільш діяльні братства виникли з ініціативи міських ремісників, крамарів, культурно-освітніх діячів, як правило, всупереч опору верхівки духовенства. Уже після фактичного створення братств їх члени намагались отримати юридичну санкцію на їх оформлення від східних патріархів, єпископів, рідше від королівської влади³. В одних випадках це їм вдавалося досягти за допомогою хабарів, в інших — використовуючи протиріччя між окремими угрупованнями церковної ієрархії. Так, патріархи видавали привілеї братствам, надіючись з їх допомогою посилити свій вплив і послабити вплив міс-

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 129.

² А. Крыловский. Львовское Ставропигиальное братство. К., 1904.

³ Братства, яким не вдавалося добитися привілеїв, інколи просто переписували тексти привілеїв інших братств. Наприклад, Крем'янецьке богоявленське братство внесло до своєї копійної книги патріарші грамоти та інші акти, які належали Луцькому братству, замінивши в деяких випадках назву Луцька Крем'янцем (Н. И. Петров. Археологические заметки. — Труды Киевской духовной академии, 1887, т. 3, № 9, стор. 132).

цевих єпископів. На практиці, однак, провідні братства України керувались власними інтересами і не визнавали авторитету ні єпископів, ні самих патріархів⁴.

На противагу тим братствам, що склались виключно з міщан і прагнули якомога більше обмежити сферу впливу церковної ієрархії, духовенство при підтримці православних феодалів і частини міщан створювало братства іншого типу, та чи інакше підпорядковані клерикальним колам. Поява таких братств пояснюється також хиткістю економічного та політичного становища українських міщан і потребою згуртування широкого антикатолицького фронту з участю всіх зацікавлених у цьому суспільних прошарків. Тому деякі з установчих («фундушових») грамот були видані з ініціативи церковної ієрархії. Прикладом їх може бути грамота 1622 р. Ісаї Копинського, який титулував себе «митрополитом задніпрським, на братство трієцької церкви в Лубнях»⁵.

Деякі установчі грамоти містили одночасно текст статуту («артикулів», «порядку») братства. Проте нерідко братства мали окремі установчі грамоти і грамоти з підтвердженням статуту. Дуже часто одне братство запозичувало статут в іншого. Наприклад, братство м. Олександрії (Сколе) переписало для себе статут у Самбірського братства, яке, в свою чергу, одержало з м. Красностава на Холмщині статут Львівського братства⁶.

Щоб витіснити статuti, які передбачали незалежність братств від церковної ієрархії, єпископи, особливо у XVIII ст., стали домагатися впровадження статутів, згідно з якими члени братств мали підпорядковуватися духовенству. В деяких епархіях у XVIII⁷ і на початку XIX ст.⁸ були надруковані бланки статутів, які єпископи видавали братствам, найчастіше сільським. В умовах спаду активності братського руху більшості братств були нав'язані статuti, затверджені єпископами. Але на практиці члени братств нерідко ігнорували не вигідні для себе пункти таких статутів.

Статuti регламентували в основному організаційну структуру братств і сприяли зміцненню громадської дисципліни їх членів⁹. Найважливіші ж питання суспільно-політичної та куль-

⁴ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль у розвитку української культури. К., 1966, стор. 34—36, 76—77.

⁵ «Киевская старина», 1896, т. 52, стор. 354—356.

⁶ Відділ рукописів Львівської державної наукової бібліотеки (далі — ЛНБ), збірка А. С. Петрушевича, спр. 449.

⁷ Відділ стародруків ЛНБ, № 54318, 59512 та ін.

⁸ Устави для братств церковей в дієцезії Холмской обротающихся повелением і благословением его преосвященства Кир Фердинанда Ціехановского єпископа холмского, сенатора Царства Польского. 1826.

⁹ Численні статuti міських і сільських братств збереглися в збірках рукописів бібліотек і музеїв. Див. відділ рукописів ЛНБ, збірка Наукового

турної діяльності братств у статутах відображались дуже слабо або й зовсім не відображались. Багато братств, особливо на Наддніпрянщині, взагалі не мали статутів.

Ті братства, що мали статuti, вели каталоги, тобто книги запису новоприйнятих братчиків. Як правило, у вступній частині «каталога братерського» вміщувалися копії привілеїв даного братства та його статуту, інколи також копії привілеїв і статутів інших братств. У малих братствах ця сама книга нерідко служила для фіксування всіх інших справ, якими займалися братчики. В більших братствах для запису різних справ існували окремі види книг.

Типовим можна вважати склад архіву одного з рогатинських братств (різдва богородиці), в якому у 1733 р. були наявні такі документи: статут, каталог («книги братські, де їх імена записують»), книга запису рішень братства («декретів та судів братських»), реєстр видатків і прибутків¹⁰.

У деяких братствах (наприклад, в Замостьському) в книги протоколів вносилися лише записи про вибори старшин братства¹¹. В інших — записувалися також ухвали братчиків, робилися замітки про обговорення різних справ. Проте багато питань, якими займалися братства, не фіксувалось у протоколах. Зокрема, з конспіративних міркувань не завжди відбувалася участь братств у визвольній боротьбі¹².

Не менш цінним джерелом, ніж протоколи засідань, є реєстри прибутків і видатків братств, які нерідко містять відомості про видатки, пов'язані з їх суспільно-політичною діяльністю. Досить часто натрапляємо тут на відомості, важливі для істориків мистецтва. Так, для дослідників однієї з найвизначніших пам'яток української дерев'яної архітектури — дрогобицької церкви Юра — становить інтерес запис у братській книзі про збір коштів на ремонт її в 1657 р.¹³ У ряді братських реєстрів є відомості про малярів та різьбярів, які виконували різні роботи на замовлення братств, про драматичні вистави тощо¹⁴.

товариства ім. Шевченка (далі — НТШ), спр. 136, 258; збірка василіянських монастирів, спр. 267; Львівський державний музей українського мистецтва, рукописи 91, 126, 170; відділ рукописів бібліотеки АН СРСР у Ленінграді, збірка Е. Калужняцького, спр. 63, 64; Національна бібліотека у Варшаві, колекція рукописів бібліотеки Перемишльської греко-католицької капітули, № 2482, 2906, 2920, 2923 та ін.

¹⁰ Відділ рукописів Львівського державного музею українського мистецтва, генеральна візитація, № 11, арк. 109.

¹¹ Опис книги протоколів цього братства за 1639—1773 рр. див. у кн.: А. Будилович. Русская православная старина в Замостье. Варшава, 1886, стор. 63—67.

¹² Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 12, стор. 572.

¹³ ЛНБ, збірка василіянських монастирів, спр. 267, арк. 2.

¹⁴ М. Возняк. Стара українська драма і новіші досліді над нею.— Записки НТШ, т. 112. Львів, 1912, стор. 186.

У великих братствах велись окремі реєстри по різних статтях прибутків і видатків.

Про склад членів братств, крім каталогів, свідчать також пом'яники (субітники) — книжечки, в які записували імена померлих братчиків для читання в поминальних богослужіннях. У метричних книгах інколи можна знайти записи, важливі для з'ясування біографій діячів, пов'язаних з братствами¹⁵.

Цінним історичним джерелом є листування між братствами, а також листи братств до політичних і культурно-освітніх діячів. Вони відбивають зусилля братств, спрямовані на об'єднання своїх сил для спільних виступів у різних галузях суспільно-політичного життя. Так, 1627 р. Перемишльське трієцьке братство послало листа до братств інших міст з проханням про матеріальну допомогу для ведення справи в сеймі. Із Перемишля лист надійшов до Дрогобицького братства. Воно переслало гроші перемишлянам, а листа передало Стрийському братству, яке, в свою чергу, мало передати його далі¹⁶. Львівське Ставропігійське братство дуже часто розсылало листи до інших братств і взагалі до широких кіл населення з закликом гуртувати сили для боротьби проти національно-політичного гноблення українського народу. Особливе значення мала видана в 1608 р. друком відозва, в якій було показано жорстокий гніт українського міського населення польським католицьким патриціатом і викладено програму культурно-освітньої діяльності братства, зокрема наголошено на необхідності утримувати школу і друкарню¹⁷.

Наприкінці XVI і протягом XVII—XVIII ст. члени братств і їх супротивники нерідко вносили свої «протестації» (скарги) до гродських книг, зокрема, львівських і перемишльських. У цих записах відбилася боротьба братств Львова, Перемишля, Городка та інших міст проти національно-політичного гноблення українського населення. У деяких з «протестацій» звучать ті самі мотиви, що і в тогочасній українській публіцистиці. В них гнівно говориться про знедолене становище українського народу на своїй рідній землі, зокрема в стародавньому українському Львові¹⁸.

Численні згадки про братства розсіяні на сторінках актових книг органів міського самоврядування, зокрема є вони в запи-

¹⁵ Прикладом може бути «Прототипон онома» — метрика, що велася при Замостьському братстві. Див.: А. Будилович. Назв. праця, стор. 83—96; Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые П. Н. Батюшковым, вып. 7. Альбом. СПб., 1885, рис. 17.

¹⁶ С. Голубев. Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники, т. 1. К., 1883, додаток, стор. 295.

¹⁷ Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 12, стор. 526—529.

¹⁸ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль у розвитку української культури, стор. 104.

сах про купівлю-продаж нерухомого майна¹⁹. Наприклад, у дрогобицьких міських книгах в окремих майнових договорах називаються старшини братств, вчителі братських шкіл. Особливо цікавими є внесені до книг ради м. Дрогобича зобов'язання священників про те, що вони не втручатимуться в справи братств, а якщо порушать угоду, «то повинні будуть залишити парохію, а братство зможе обрати іншого»²⁰. Відомості про братства, які є в актових книгах міст Лівобережної України, особливо цінні, оскільки джерела про їх діяльність на Лівобережжі дуже рідкісні. Зокрема, з магістратських книг Полтави видно, що братство Миколи в цьому місті мало «дім братерський», а майном Успенської церкви розпоряджались «ктитори і братство»²¹. Про наявність там братств є згадки і в книгах м. Стародуба²².

Діяльність братств особливо ретельно фіксувалася в документах, що відкладались у церковних архівах — епархіальних (єпископських, консисторських, капітульних) і парафіяльних. У фондах церковних установ зберігаються окремі установчі грамоти братств, скарги духовенства на братчиків, повідомлення братств про свою діяльність. Значну частину архіву Перемишльської греко-католицької капітули, наприклад, складала оригінали і копії скарг уніатського єпископа Афанасія Крупецького, які свідчать про боротьбу братств і всього населення українського Прикарпаття проти насильного запровадження унії²³.

В актах київської консисторії XVIII ст. є окремі повідомлення братств Правобережжя, Західної України про насильства, чинені проти них католицьким і уніатським духовенством²⁴. Епархіальні архіви відбивають також прагнення єпископів підпорядкувати братства своїй владі, зокрема шляхом залучення братств до єпископських судів, що практикувалося особливо широко у XVIII ст. У зв'язку з цим в епархіальних архівах збереглися окремі акти єпископських судів, що розглядали су-

¹⁹ Я. Ісаєвич. Документальні матеріали самоврядування міст України як історичне джерело. — Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, друга секція. К., 1965, стор. 135—148.

²⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 32, оп. 1, т. 3, арк. 232—236; т. 6, арк. 21, 398—400.

²¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века, вып. 2, Чернигов, 1912; вып. 3, Чернигов, 1914, стор. 6.

²² Протокул до записованя справ поточных на рок 1690. Из № 36—45 «Черниговских губернских ведомостей», 1852 года. Чернигов, 1852.

²³ А. Д о б р я н с ь к и й. Історія єпископов трех соединенних епархій Перемишльської, Самборської і Сяноцької. Львів, 1893, стор. 15, 29 (другої пагінації).

²⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127, оп. 1020, спр. 1124; оп. 1024, спр. 228.

дові позови духовних і світських осіб проти братств або й суперечки між братствами²⁵.

Деякі відомості про братства є у візитаціях — описах парафій, що проводилися представниками уніатських єпархіальних управлінь у XVIII ст. Тут бувають згадки про склад архівів та бібліотек братств, інколи про братські школи²⁶. Викликає інтерес повідомлення візитатора М. Шадурського про вороже ставлення до братства шляхтича-посесора с. Красносілець. Протоколи візитацій воронівського округу засвідчують наявність у селах Закарпаття в середині XVIII ст. кураторів — «братів церковних»²⁷.

Згадки про братства можна також знайти у листуванні духовних і світських феодалів кінця XVI—XVIII ст. Особливо пильно стежили за діяльністю братств католицькі церковники, які ставились до них з неприхованою ненавистю. 22 листопада 1595 р. папський нунцій у Польщі і католицькі єпископи писали до Рима про опублікування Львівським братством антикатолицького твору, а також про те, що, на їх думку, саме братство стоїть на перешкоді планів втягнення українських трудящих («плебсу») до унії²⁸. Таку ж думку висловив варшавський нунцій у 1600 р.²⁹ Уніатські митрополити Іпатій Потій та Велямин Рутський скаржились у Ватикан на Львівське і Київське братства, підкреслюючи, що вони очолюють боротьбу проти уніатської ієрархії³⁰.

Матеріали про міжнародні зв'язки братств є в архівах Москви, Варшави, Рима. Так, у Центральному державному архіві давніх актів у Москві збереглися два листи Київського братства до російського уряду. В цьому ж архіві є документи з відомостями про взаємини з Росією ряду діяльних учасників братського руху. Такі відомості, зокрема, містять звіти, що їх надсилали до Москви російські резиденти — дипломати, акредитовані в Речі Посполитій. Користуючись документами росій-

²⁵ Державний архів Рязівського воєводства в м. Перемишлі, ф. Перемишльських єпископів грецького обряду, Суплемент, т. 6, арк. 23, 39—40; т. 10, арк. 68, 177, 140; т. 13, арк. 5—8 та ін.

²⁶ Найбільші збірки візитацій із західноукраїнських земель є в Перемишльському архіві (там же, спр. 14—57), в Державному архіві Люблінського воєводства (ф. Холмської консисторії грецького обряду, спр. 1131—1146), а також у відділі рукописів Львівського державного музею українського мистецтва.

²⁷ М. Бордун. З життя українського духовенства львівської єпархії в другій половині XVIII в. — Записки НТШ, т. 134—135. Львів, 1924, стор. 150; А. Петров. Канонические визитации 1750—1767 гг. в вармедях Землинской, Шаришской, Спишской и Абауйской. — Науковий збірник товариства «Просвіта», 3. Ужгород, 1924, стор. 113.

²⁸ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes*, vol. 2, 1594—1608. Romae, 1959, стор. 75.

²⁹ Там же.

³⁰ Журн. «Основа», 1861, кн. 8, стор. 76; Центральный державный исторический архив СРСР у Ленінграді, ф. 823, спр. 413, арк. 1.

ських архівів, слід мати на увазі, що в Росії організації типу братств не були відомі, тому Київське братство там плутали з монастирем, а представників Львівського братства в царських грамотах іменували «священик Михайло з товарищи», «священик Михайло со служебниции». Пам'яткою тісних зв'язків братства з Молдавією є листи від молдавських господарів, що зберігаються в архіві Львівської ставропігії³¹.

Найважливішим джерелом про діяльність братств у галузі шкільної освіти є «Порядок шкільний» — статут школи, розроблений Львівським братством у 1586 р.³² Цей статут використовувався також школою Луцького братства, ймовірно, й іншими братськими школами. Луцька школа користувалась ще «артикулами прав» — правилами для учнів, в яких основна увага зверталася на підтримання в школі дисципліни. Про контингент школярів можна судити на підставі реестру учнів Львівської братської школи кінця XVI ст.³³ Певне уявлення про зміст навчання дають інвентарі братських бібліотек, якими користувалися викладачі й учні братських шкіл³⁴. Відомості про матеріальний стан шкіл, про умови, в яких вони діяли, розсіяні в протоколах, реєстрах видатків та іншій внутрішній документації братств.

Пам'ятками видавничої діяльності братств є випущені ними стародруки. Книгознавче дослідження усіх наявних примірників їх, виявлення друкарських варіантів нерідко допомагає встановити такі факти з історії культурного життя, про які не збереглося жодних інших джерел. Так, порівняння двох варіантів видання Львівського братства, датованого 1690 р., дозволило зробити висновок, що один з них насправді був надрукований на початку XVIII ст. Вдалось також встановити мотиви датування цього варіанта «заднім числом», а це, в свою чергу, кинуло пучок світла на ті умови, в яких виводилось діяти Львівському братству на початку XVIII ст.³⁵

Облік усіх наявних примірників стародруків має також значення для вивчення шляхів поширення братських видань. Особливо важливі для науки ті примірники, на яких є давні записи. Так, на книгах, що зберігалися в дрогобицькій церкві

³¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1.

³² *Diplomata statuarialia... confraternitati Staupopigianae concessa*. Leopoli, 1895, стор. 21—34; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 65-а, арк. 1—9 (оригінал з печаткою), 10—13 (копія), 19—23 (грецький варіант); Львівський державний історичний музей. Альбом Львівського братства, стор. 448—453.

³³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1220. Неповну публікацію цього реестру див.: Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 10, стор. 57—60.

³⁴ Я. Д. Ісаєвич. Бібліотека Львівського братства. У кн.: Бібліотекознавство та бібліографія, З. К., 1966, стор. 126—132.

³⁵ С. Клепиков. До методології описування слов'янських стародруків. К., 1926; Я. Исаевич. Издательская деятельность Львовского братства в XVI—XVIII вв.— Книга. Исследования и материалы, т. 8. М., 1962.

Юра, було виявлено зроблені вчителями і учнями братської школи замітки, які доповнюють наші уявлення про характер навчання в таких школах. Серед рукописних заміток на стародруках найпоширеніші покрайні записи про купівлю цих книг окремими особами або братствами. Покрайній запис 1607 р. з с. Білої цінний тим, що засвідчує існування сільських братств на початку XVII ст.³⁶ Запис 1695 р. на «Тріоді цвітній» 1688 р. видання, що збереглося в с. Гуменному, містить одну з нечисленних згадок про існування братств на Закарпатті³⁷. Запис 1694 р. на службенику стрятинського друку вказує на існування братства в Нових Санджарах на Полтавщині³⁸. Покрайні записи і відомості про місця, де виявлено окремі стародруки, дають змогу встановити шляхи поширення видань Львівського братства по всій Україні, в тому числі на Лівобережжі, Буковині³⁹, Закарпатті. Наприклад, з покрайніх записів довідуємося, що лубенський полковник Леонтій Свічка купив дві книги львівського братського друку, одну — у київського купця Якова Брусилевича, другу — у Євстафія, «священника переволочанського з-під Прилуки»⁴⁰.

Діяльність братств знайшла певне відбиття і в наративних джерелах, зокрема в публіцистичних пам'ятках, в українських та білоруських літописах. Важливим джерелом для дослідження ідеології братського руху є також «Пересторога» — цінна пам'ятка української політичної публіцистики початку XVII ст. Звичайно, правильні висновки з цього твору зробити неможливо без докладного аналізу обставин його написання і без врахування тієї мети, яку ставив перед собою автор. І. Франко вважав автором «Перестороги» Юрія Рогатинця; М. Возняк приписував авторство Іванові Борецькому; останнім часом П. К. Яременко доводить, що її автором був Андрій, священник львівської Знесінської (Вознесенської) церкви⁴¹. Так чи інакше автор «Перестороги» в ряді питань висловив погляди, характерні для поміркованого крила братського руху. Свого часу М. Возняк зауважував, що від братчика слід було б сподіватись докладніших відомостей про роль братств, а в «Пересторозі», мовляв, розповідається не про це, «а про князя Костян-

³⁶ І. Франко. Записки проти книгокрадів у старих книгах і рукописах. — Записки НТШ, т. 77, стор. 125.

³⁷ І. Панькевич. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. — Збірник наукового товариства «Просвіта», 6. Ужгород, 1929, стор. 133.

³⁸ И. Свенцицкий. Описание музея Ставропигиального института во Львове. Львов, 1908, стор. 60.

³⁹ I. N i s t o r. Cărțile liturgice din Bucovina și introducerea limbii slavone în biserica românească. Analele Academiei Române. Memoirile secțiunii istorice. Ser. 3, t. 25, 1943, стор. 2.

⁴⁰ А. Залесский. Церковная история Пирятинского уезда. — «Киевская старина», 1889, т. 26, стор. 268—274.

⁴¹ П. К. Яременко. «Пересторога» — український антиуніатський памфлет початку XVII ст. К., 1963.

тина Острозького, який заслонює собою усе інше»⁴². Справді, в «Пересторозі» перебільшується роль К. Острозького, а також грецьких патріархів, які зображаються ініціаторами заснування братств. Але не слід забувати, що якраз самі братчики, звертаючись до феодалів і уряду, нерідко з чисто тактичних міркувань провідну роль у своїх починаннях незаслужено приписували патріархам і православним феодалам, зокрема Острозькому⁴³. Це робилось для того, щоб авторитетом православної ієрархії та магнатів довести справедливість і законність антикатолицької діяльності братств.

Як один з аргументів того, що автором «Перестороги» не був братчик, висувалося твердження, що Львівська ставропігія дотримувалася поміркованішої тактики, ніж та, що її викладено у включеній до «Перестороги» промові львівського братчика на сеймі у Варшаві⁴⁴. Насправді ж братства вдавалися до різноманітних методів захисту своїх прав — від цілком легальних до досить-таки радикальних. Навіть представники поміркованої течії у братському русі в окремі періоди не обмежувалися «законними» з точки зору феодальної держави формами боротьби, а вважали за необхідне звертатися до широких кіл населення з закликком згуртуватися для відсічі наступу католицької реакції. Тому, хоч та промова, яку опубліковано в «Пересторозі», мабуть, не була виголошена на сеймі 1598 р., зміст її значною мірою відбиває погляди діячів братського руху. Автор «Перестороги» міг приписати таку промову братчикові, знаючи про сміливі виступи братських послів на варшавських сеймових судах. Про характер цих виступів можна судити на підставі збереженого проекту промови, яку мав виголосити у сеймі представник Львівського братства в присутності короля Польщі в 1609 р.⁴⁵

Деякі сторони діяльності братств відображено в публіцистичних творах Івана Вишенського, який протягом ряду років мав різнобічні взаємини з братствами, а під час перебування у Львові одержав матеріальну допомогу від ставропігії. Звичайно, слід враховувати і те, що на творах Вишенського позначились його гострі незгоди з частиною братчиків, що були зумовлені як аскетизмом афонського ченця, так і неоднорідністю

⁴² М. Возняк. Письменницька діяльність на Волині і у Львові. Львів, 1954, стор. 17.

⁴³ До речі, М. Возняк не звернув уваги на те, що автор «Перестороги» не відмовляється і від критики К. Острозького, який, пішовши на примирення з польськими урядовими колами, не врятував від загибелі в ув'язненні відомого православного діяча протисингела Никифора Кантакузіна (див.: М. Возняк. Назв. праця, стор. 40).

⁴⁴ К. Студинський. Причинки до історії унії. — «Правда», 1895, т. 26, стор. 532.

⁴⁵ А. Крыловский. Назв. праця, додаток, стор. 35—37.

соціального складу братств⁴⁶. Проте в конфлікті братств з церковною верхівкою Іван Вишенський був цілком на боці братчиків, відстоюючи право «хлопів простих» не коритись єпископам-відступникам. Тому погляди Вишенського з цього питання мають певне значення і для характеристики ідеології братського руху.

Відгук деяких прошарків панівного класу на діяльність братств Білорусії та України засвідчує Баркулабівський літопис, автором якого був невідомий білоруський культурний діяч (на думку М. Довнар-Запольського, священник Федір Філіпович з Могильова)⁴⁷. На оцінці літописцем братств позначились погляди князів Соломирецьких, при дворі яких складався літопис. І хоч князі Соломирецькі користувалися послугами одного з ідеологів братств — Степана Зизанія — як домашнього вчителя, все ж вони вороже ставилися і до залучення братчиками широких народних мас до боротьби з католицизмом, і до втручання братств у церковне управління через собори⁴⁸. Тому Баркулабівський літопис відбиває суперечності в ставленні православних магнатів до програми і практичної діяльності братств.

Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що джерела з історії братств різних частин України розподіляються доволі нерівномірно. Архіви братств багатьох визначних міст України майже повністю загинули. Серед наявних джерел недостатньо представлені акти, що стосуються братств у малих містах і селах. Співвідношення між кількістю джерел, що висвітлюють окремі проблеми історії братств, аж ніяк не відповідає співвідношенню між цими проблемами за їх важливістю. Все це слід враховувати при використанні джерел, що стосуються братського руху XVI—XVIII ст. Необхідно також підкреслити, що деякі типи джерел зовсім не відбивають відмінностей у соціальному складі і напрямі діяльності братств, зокрема тих, що були підпорядковані ієрархії, і тих, що гостро проти неї виступали. Правильно оцінити місце різних братств у суспільно-політичному і культурному русі можна лише при комплексному критичному використанні всіх основних актових і наративних джерел, що дійшли до нас.

⁴⁶ П. М. Попов. За глибоке вивчення літературної спадщини. — «Вісник АН УРСР», 1956, № 3, стор. 75.

⁴⁷ Як вказує Б. Струмінський, українізм в тексті літопису свідчать, що наявна копія була переписана українцем (родом з південно-західних земель України), який оселився в Білорусії. Див.: «Slavia Orientalis», Warszawa, 1962, № 3, стор. 428.

⁴⁸ Баркулабовская летопись. — «Университетские известия». К., 1898, № 12, стор. 10—11.

ИСТОЧНИКИ ОБ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БРАТСТВ УКРАИНЫ В XVI—XVIII вв.

Резюме

В освободительной борьбе и культурной жизни украинского народа в конце XVI—XVIII вв. важную роль играли братства — общественно-политические организации украинского населения. Братства больших и средних городов имели собственные архивы, где хранились учредительные грамоты и уставы братств, книги записи членов («каталоги братерські»), протоколы собраний, счета прибылей и расходов. Братства, возникавшие в местечках, а позже и в отдельных селах, зачастую имели только одну общую книгу, куда вносили текст устава, записи о выборах должностных лиц, об уплате членских взносов и т. п. Отдельные стороны деятельности братств отражены также в гродских и магистратских актовых книгах, в материалах церковных архивов (епархиальных и приходских), в переписке светских и духовных феодалов и в других документах. Сведения о братствах имеются и в нарративных источниках, в частности в ряде памятников украинской публицистики конца XVI — первой половины XVII в.

Сохранившиеся источники весьма неравномерно распределены в хронологическом и территориальном отношении. К тому же некоторые типы источников не отражают различий в социальном составе и направлении деятельности отдельных братств. Всестороннее исследование истории братств возможно лишь при комплексном использовании всех основных сохранившихся актовых и нарративных источников.

Г. Ю. Храбан

ПРО СПОГАДИ ПАВЛА МЛАДАНОВИЧА

(до 200-річчя повстання 1768 р.)

Син уманського губернатора Младановича Павло, який був в Умані у 1768 р. під час захоплення її повстанцями, написав спогади, видані пізніше під назвою «Уманська різанина, чи історія повстання, піднятого Залізником і Гонтою, написана ретельно, правдиво і докладно наочним свідком цього жахливого повстання»¹.

Мемуари П. Младановича дослідники використовували часто. Ці мемуари зробили помітний вплив на історичну та художню літературу. В просторій праці Я. Ліппмана «Бунт гайдамаків»² так і проглядає зміст написаного Младановичем. Впли-

¹ Bunt hajdamaków na Ukrainie w 1768 r. opisany przez J. Lippmana i dwóch bezimennych. Poznań, 1842, стор. 101—180 (далі — П. Младанович).

² Там же, стор. 1—99.

нули вони на «Наезды гайдамак» А. Скальковського і «Гайдамачину» Д. Мордовцева³. Часто посилається на Младановича в біографії І. Гонти В. Антонович⁴. Я. Шульгін, який написав нариси про повстання 1768 р. в основному за «Коденською книгою», теж не обійшовся без спогадів П. Младановича, не знаючи, хто їх автор. І хоч Шульгін дещо критикує «анонімного» мемуариста, проте запозичив у нього ряд фактичних помилок (ніби Браницький у 1768 р. був коронним гетьманом, забрав з Умані полонених гайдамаків і звітди пішов здобувати Бар)⁵. Подібні помилки трапляються навіть тепер у працях деяких дослідників, особливо письменників. Вони, мабуть, запозичені в Шульгіна.

Яка ж наукова цінність писання Младановича?

У свій час дослідник повстання 1768 р. С. Ф. Іваницький писав: «Записки П. Младановича погано опрацьовані літературно... Але їх автор дає просте, нелукаве оповідання, іноді розповідає прямо літописним стилем, не підкреслюючи й не нав'язуючи свого погляду»⁶. Зазначивши, що Младанович десятирічним «не міг належним чином запам'ятати й усвідомити, що діялося навкруги його», і «досить плутає (особливо в хронології подій)». Іваницький все ж стверджує, що «деякі картини дуже яскраво врізались у його пам'ять і він передає їх краще за сестру (наприклад, зруйнування міста)... У нього більше, ніж у сестри, розуміння умов часу»⁷.

Насправді ж спогади П. Младановича не заслуговують схвальної оцінки. Вони майже нічого не дають для дослідника.

Павло Младанович — чернець ордену піярів. Одним із основних завдань цього ордену було, використовуючи безплатне навчання, виховувати з молоді католицьких фанатиків. Сам автор майже все життя провів у католицькому монастирі в Межирічі Корецькому (тепер Ровенської обл.) і був пройнятий фанатичним духом.

Коли написано мемуари П. Младановича? Хоч прямих вказівок на це немає, але в тексті мемуарів зазначено, що на Уманщині «тепер панщини 150 днів на рік... Літом панщина цілотижнева»⁸, що є підставою для датування. Наприкінці XVIII ст. (1795 р.) на Уманщині панщина доходила до 52 днів на рік. Крім того, доводилося робити на пана 12 днів шарвар-

³ А. Скальковский. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. Одесса, 1845; Д. Мордовцев. Гайдамачина. СПб., 1884.

⁴ «Киевская старина», ноябрь, 1882, стор. 250—276; «Руська історична бібліотека», т. XIX. Львів, 1897, стор. 99—123.

⁵ Я. Шульгін. Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 р. і ближчих років. Львів, 1898, стор. 150—153.

⁶ Ученые записки Ленинградского педагогического института, т. 11, 1938, стор. 135.

⁷ Там же.

⁸ П. Младанович, стор. 111—112.

ків, день косовиці й три дні толоки⁹. Повинності селян поступово збільшувалися¹⁰. Особливо почали вони зростати після смерті Щ. Потоцького (1805 р.). Однак у 1806 р., як видно з контракту на здачу в оренду с. Бабанки та ще кількох сіл, панщина становила два дні на тиждень у літні місяці й по одному дню — взимку¹¹, тобто близько 80 днів. Між спадкоємцями Щ. Потоцького маєтки остаточно були поділені в 1809 р.¹² В умовах царської Росії, коли кріпакам з Уманщини вже нікуди було тікати, нові ненаситні господарі збільшували панщину. Гніт посилювався.

Відомо, що П. Младановича і його спогади незадовго до польського повстання 1830 р. бачив його учасник М. Чайковський¹³, який згодом написав кілька повістей. А значить, спогади були написані до цього. Зваживши все це, можна припустити, що мемуари написано після 1810 р., можливо, в 20-х роках XIX ст., коли панщина стала наблизатися до 150 днів.

С. Іваницький твердив, що записки Младановича написано «між 1775—1795 рр., скоріше всього складання мемуарів треба віднести до кінця XVIII в., бо якраз у цей час почала встановлюватися і та тяжка панщина, про яку говорить автор»¹⁴. Ніякого обґрунтування свого припущення про наявність такого розміру панщини на Уманщині вже наприкінці XVIII в. С. Іваницький не дав; що ж до міркувань про 1775—1795 рр., то вони побудовані на невиразних висловлюваннях мемуариста, які не можуть бути підставою для такого датування. До речі, Іваницький, віднісши складання мемуарів до цього часу, підносив їх вірогідність, бо, мовляв, їх писала людина віком 20—40 років, коли в пам'яті ще залишились свіжі враження від пережитого й побаченого (в 1768 р. П. Младановичу було 10 років)¹⁵. У дійсності під час писання спогадів автору їх було не менше 60 років, тобто він писав про уманські події майже через 50 років після них. Слід взяти до уваги й те, що мемуарист після 1768 р. жив за 400 км від Уманщини і, можливо, лише іноді гостював у сестри В. Кребс, яка в Умані мешкала й померла (1830 р.).

Р. Д. Младанович прибув до Умані в 1757 р.¹⁶, а син його

⁹ Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) УРСР у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 2068, арк. 4—5.

¹⁰ Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J. I. Kraszewskiego, t. 4. Вільно, 1857, стор. 256, 266—273.

¹¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 2, спр. 392.

¹² Там же, ф. 445, оп. 1, спр. 58, арк. 222—305.

¹³ М. С з а ж к о в с к і. Wernyhoga, т. 2. Варшава, 1868, стор. 212.

¹⁴ Ученые записки Ленинградского педагогического института, т. 11, 1938, стор. 135.

¹⁵ Там же, стор. 134.

¹⁶ Уманская резня. Записки Вероники Кребс. Перевод с предисловием И. М. Рева. К., 1879 (далі — В. Кребс), стор. 15.

Павло народився в 1758 р. Отже, автор спогадів не бачив на власні очі, якою була Уманщина до прибуття сюди його батьків. Не міг він також тямити, що́ на цій землі робилося і під час його проживання в Умані до 1768 р. Про все це він міг довідатися від інших. Про стан Уманщини, якою управляв його батько, авторові довелося чути після 1768 р. і поза її межами. Не бачив П. Младанович і того, як відбулося придушення повстання під Уманню. Навіть не все він бачив з того, що діялося у місті під час захоплення його повстанцями. Звідси випливає, що мемуари Младановича — значною мірою не розповідь очевидця, а переказ почутого, хтозна від кого й коли. Як буде показано далі, майже все те, про що він розповідає як очевидець, вигадане.

Кому можна більше довіряти як очевидцям: Вероніці Младанович чи її братові Павлу? Навіть їхній вік (перший у 1768 р. було 18, а другому — 10 років) говорить не на користь Павла. До того ж маємо змогу дещо перевірити по документах, щоб упевнитися, хто ближче до правди.

Вероніка пише, що в день захоплення Умані (10 червня за ст. ст.¹⁷) її і брата вихрестили, а на другий день селяни обох забрали й відвезли до с. Осітної (20 км від Умані). Коли діти Младановича, як пише В. Кребс, пробули в Осітній 14 днів, туди приїхав шляхтич Хмелевич (26 червня) і повідомив, що повстанців під Уманню захопили в полон російські війська¹⁸. Ліквідація повстанського табору сталася в ніч з 25 на 26 червня¹⁹. Отже, хронологія подій за В. Кребс підтверджується документально.

П. Младанович, описуючи ті ж події, вказує, що в с. Осітну їх повезли аж на дев'ятий день²⁰. Павлів опис восьмиденного перебування в Умані, зайнятій повстанцями, і в Осітній не піддається контролю за документами, а все те, що він описує, є цілковитою вигадкою.

Досить картинно описує Павло те, на яких умовах Гонта передавав селянам дітей губернатора (розмова велася на восьмий день):

— А ви хочете мати панів? — нібито запитав Гонта.

— Ми у Младановича були дітьми, його дітей беремо за наших, — послідувало у відповідь.

— Не відбираю я у дітей сіл, які батько мав, — відповів Гонта, — але ви будете на них працювати; візьмете [дітей. — Г. Х.] після прочитання указу.

Гонта звелів написати «аркушовий указ», який уже на дру-

¹⁷ Історія Української РСР, т. I. К., 1953, стор. 363.

¹⁸ В. Кребс, стор. 24, 25.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 5520, арк. 2; Записки наукового т-ва ім. Шевченка, т. 62. Львів, 1904, стор. 23.

²⁰ П. Младанович, стор. 158.

гий день (тобто аж 18 червня) було прочитано представникам «від громади Осітної і всіх громад». «Указ» загрожував за найменшу кривду цим дітям — новим панам Осітної та ще трьох сіл — ламати селянам руки й ноги, а в разі повторення кривд — палити хати, загнавши в них селян²¹.

Вероніка ні про який «указ» не згадує і пише, що на другий день (тобто 11 червня) після виклику із кордигардії дітей Младановича Гонта навіть і не глянув на них, а тільки сказав селянам: «Беріть їх до біса»²². Немає сумніву, Вероніка досить правдиво передала слова одного з ватажків народного повстання.

У спогадах Павла сказано, що в Умані на підводи посадили й повезли до Осітної його, Вероніку та годувальницю з братом-немовлям. В. Кребс пише, що другий її брат, піврічний Адаць, уже був у селі Осітній. Ще до їх приїзду туди, в своє рідне село, прибігла з ним кріпачка-годувальниця²³. Цей факт допомагає навіть нам зрозуміти, чому селяни з Осітної з'явилися до Умані за дітьми губернатора вже на другий день (11 червня).

Младанович пише, що громади сіл Кузьминої Греблі, Синиці, Осітної й Сушківки (ці села перебували в посесії Р. Младановича) стерегли своїх «панів» і вдень, і вночі²⁴. Якщо відволіктися від дійсності, то ще можна допустити, що з сусідніх сіл Кузьминої та Синиці селяни могли приходити на варту. Але мало ймовірно, щоб за 30 км, із Сушківки, під час народного повстання селяни йшли до Осітної вартувати панських дітей.

Коли уважно приглянутися до опису Младановичем того, що нібито робив десятирічний Павлусь в Умані на другий і третій день перебування там повстанців, то відразу можна відчувати, що автор фантазує. Після того, як буцімто Гонта визначив, кому з шляхтичів жити, а кому ні, Павлусь вирвався з хати якогось міщанина й побіг щодуху містом. Його невідступно супроводжував козак Шило. Підліток Младанович перескакував через трупи і побачив свого зарізаного батька: на шиї у нього ніби лежала червона нитка, а крові не було видно. Біжить Павлусь мимо магазинів, а його щось тягне до ратуші. Турецькі купці давали тоді гостинці; згодом таке ніби було не раз. Павло ніяк не міг всидіти у хаті, а козак Шило все бігав за ним. Одного разу Павла пішов шукати шляхтич Хмелевич, пощаду якому спочатку ніби випросив Павло, а потім жінка Обуха. Втрьох (Павло, Шило й Хмелевич) зайшли до замку. В одній кімнаті лежала купа паперів. Павло з Хмелевичем хотіли переглянути їх, але Шило заборонив. Повернулися в перед-

²¹ П. Младанович, стор. 159.

²² В. Кребс, стор. 24.

²³ Там же, стор. 25.

²⁴ П. Младанович, стор. 159.

містя. Переночували. Третього дня (тобто 12 червня) після обіду Хмелевич і Павлусь ухитрилися уникнути нагляду Шила і поспішили в замок, бо їх туди вабили папери. Павлусь узяв у руки один документ — лист графа Потоцького до губернатора Младановича — і почав читати його вголос: «Від кожних із ста сіл два села може пан підстолій мати за свої».

Хмелевич на це відповів: «У мене є важливіші листи. Але сховай і цей — він потрібний». Аж до кімнати зайшли троє гайдамаків і закричали: «А ви ще, ляшки, не забиті? Буде по вас, як по ляхах». Хмелевич за Павла — й мерщій звідти. Та їх наздогнали чотири верхівці і з криком «Віддай, віддай письма лядські, віддай зараз!» почали трясти обох, потім відібрали у них паку паперів і вкинули в піч пекарні, наказавши не показуватися в замок²⁵.

Ми навмисне подали опис «мандрівок» Павла до замку, щоб вдуматися в нього. У місті чинять розправу повстанці. З кожного закутка віє жахом і смертю для шляхтича. А десятирічний хлопець не може всидіти у хаті, ніби в Умані є масове свято, і його магнітом тягне в замок, де лежать архівні справи. Прибігши туди, хапає зразу дуже важливий для нього документ. Усе це не що інше, як витвір фантазії, тільки не десятирічного хлопчика, а дорослого ченця. Адже Павлусь 11 червня після обіду вже був у дорозі до Осітної і не міг піти в замок розглядати архів. Папери не давали спокою не хлопчикові, а пристаркуватому ксьондзові, який хотів хоч перед смертю розказати, як обікрав його граф Потоцький. Адже за листом, нібито знайденим Павлусем, магнат обіцяв його батькові дати аж два села з кожної сотні, бо завдяки «мудрій» діяльності пана підстолія на «безлюдній» Уманщині розквітло 500 сіл²⁶.

Отже, на долю губернатора, а звідси — його сина Павла, мало припасти 10 сіл. Але Потоцький не дав ні одного. Крім того, губернатор Младанович через біскупа М. Рила передав на схованку Потоцькому 20 000 червоних злотих. Цей владика церкви навіть згодом говорив авторові мемуарів: «Видно, пан Младанович передчував долю свого Павлуса, коли мною прислав панові воеводі 20 000 червоних злотих». Проте граф відмовився навіть після нагадування біскупа віддати борг, сказавши: «Гроші це мої, бо вони з прибутків, які належали мені. Їх ще мало проти того, що я втратив; там [в Умані.— Г. Х.] всього ще більше пропало»²⁷.

І це ще не всі претензії ченця до воеводи. Виявляється, що батько Павла в Умані будував усе не за кошти Потоцького,

²⁵ П. М л а д а н о в и ч, стор. 152—157.

²⁶ Т а м ж е, стор. 107.

²⁷ Т а м ж е, стор. 117—118.

а за свої власні. «Гарний базиліанський колегіум... збудовано коштом Младановича, й ці витрати мав повернути воевода, рівно як за ратушу та за підйомного моста й за інші склепи, а до колегіума прибудував гарну церкву зі школами на зразок садбок... Так що затрачені [батьком.— Г. Х.] кошти завжди належать до повернення»²⁸.

Можна погодитися з П. Младановичем, коли він каже, що «воевода не знав нічого великого, крім себе самого»²⁹. Автор спогадів навіть занадто м'яко висловився про цього визискувача. Проте ніяк не можна повірити католицькому ченцю, що захудалій шляхтич Р. Д. Младанович мав такі великі прибутки і за свої гроші відродив Умань та ще й передав на схованку 20 000 червоних злотих, тобто суму, яку можна було одержати від річного прибутку з 60 найбільших сіл³⁰. А чому ж губернатор не витрачав на будівництво Умані з того мільйона злотих прибутку, який він забезпечував щороку Потоцькому?

Немає потреби заперечувати те, що Младанович передав графу через біскупа 20 000 червоних злотих. Цей факт є яскравим доказом того, який грабунок селян Уманщини організував пан підстолій: після викачки мільйона для графа ще й для нього залишалися десятки тисяч злотих. Тому й не дивно, що караюча рука народу 10 червня обрушилася насамперед на уманського губернатора.

Чи ж неясно після цього, що «прогулянки» Павла по вкритих трупами вулицях Умані до замку в архів є небезкорисливою фантазією ченця.

Не можна сприймати за чисту монету багато з того, що «бачив» мемуарист в Умані 10 червня. Немає змоги в короткій статті спростувати всі недоречності баченого ним, бо їх дуже багато. Тому спинимося лише на деяких.

П. Младанович пише, що, коли Гонта під час штурму Умані провадив переговори з губернатором за брамою фортеці, він наказав розгорнути прапори, на яких начебто з одного боку було вишито портрет цариці, а з другого — «указ» її про розшуки й придушення конфедератів³¹. Павлусь, можливо, й був біля брами, коли батько розмовляв з Гонтою. Проте навряд, щоб на прапорах не тільки він, а й хто-небудь із дорослих міг розгледіти портрет Катерини II та її «указ». Усі прапори повстанців захопив полковник Гур'єв. Однак у надісланих ним рапортах про подібні прапори нічого не згадується. Якщо й бачив щось Павлусь з «портретами», то, певно, звичайні церковні корогви.

²⁸ П. Младанович, стор. 147—148.

²⁹ Там же, стор. 118.

³⁰ Велике село Ладижинка в 1772 р. дало за рік усього 5795 злотих прибутку. ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 1854, арк. 2.

³¹ П. Младанович, стор. 131.

У мемуарах П. Младановича читаємо, що з косябулу його разом з батьком та іншими шляхтичами завели в будинок міщанина Рогатого³². Звідси у супроводі козака Шила він пішов до ратуші, а згодом — на вихрещування. Вероніка ж пише, що її з братом та іншими родичами, крім батьків, вивели з косябулу на подвір'я замку, звідки повели хрестити³³. Вона ж стверджує, що за відмову вихреститися її тітку вбив сторож губернаторського будинку; Павло ж розповідає, як цю тітку вбив Гонта, вдаривши її двічі обухом³⁴. Зовсім по-різному описують вони смерть батьків.

Автор мемуарів приписав Гонті різні вбивства, бо мав на меті очорнити уманського сотника, показати його невдячним зрадником. Ось тому-то він вигадав, що губернатор Младанович викупив 18-річного Гонту, заплативши за нього власних 4000 злотих³⁵. Яким же багатирем був цей Младанович! І чого це йому так припав до серця Гонта, що річного прибутку від двох сіл не пошкодував на нього?

Хто-хто, а Вероніка могла краще за Павла знати про Гонту, але ж вона про «викуп» мовчить і пише, що її батько, прибувши до Умані, застав там полковника Обуха і старшого сотника Гонту. В. Антонович, який часто посилається на спогади П. Младановича, все ж зауважив, що мемуарист вигадав епізод з викупом Гонти, щоб очорнити уманського сотника³⁶.

За Веронікою, після вихрещування всіх привели до кордигардії, а за Павлом — їх завів у якусь маленьку хатину козак Шило, і на другу ніч ночували вони вже на передмісті Раківці³⁷.

Вероніка про другу ніч не згадує, бо ночували вони в Осітній. Павло, мабуть, переплутав це перебування з перебуванням в передмісті Бабанці, яке, однак, мало місце після розгрому повстанського табору³⁸.

В Умані у 1768 р. жив міщанин Гнат Рогатий. У нього ховалася під час штурму міста дружина полковника Обуха. Прізвище цього міщанина мемуаристові доводилося чути при дворі Потоцького в Христинополі, коли він там проживав після Умані. Там обурювалися поведінкою Обуха, що «здав» полк Гонті³⁹. Ченцю Младановичу, який хотів показати караючу руку католицького бога і його чудеса, запам'яталося прізвище лише цього міщанина. Ось він його хату і перетворив в ареш-

³² У частині спогадів прізвище міщанина — Богатий; за деякими іншими спогадами і за документами — Рогатий.

³³ В. Кребс, стор. 23.

³⁴ П. Младанович, стор. 144, 145.

³⁵ Там же, стор. 164.

³⁶ «Киевская старина», ноябрь, 1882, стор. 253.

³⁷ В. Кребс, стор. 23—24; П. Младанович, стор. 151, 155.

³⁸ В. Кребс, стор. 26.

³⁹ «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 112.

тантський будинок для шляхти, біля якого Гонта нібито вбив Младановича. Чув, мабуть, що й уніатських ченців приводили до хати міщанина Рогатого й біля неї вбивали. П. Младанович не самотній у подібних вигадках: їх поширювали й базиліани. Тому й виникла легенда, що за такі «гріхи» міщанин Рогатий був покараний богом: через чотири тижні лопнув, і з нього повивалювалися всі нутрощі⁴⁰. У ті роки католицька церква в Польщі поширювала вигадки ще про дивовижніші діяння й чудеса святого духа. А чому б і в Умані йому не виявити своєї сили?

Фанатичному католику Младановичу треба було показати, як під впливом місіонерської діяльності слуг папи римського — ченців уманського монастиря і його ректора ксьондза Костецького — народ України перевиховався з дикунів на цивілізованих людей. Чоловіки перестали продавати своїх жінок, не тікали від них і не тинялися по ярмарках замість того, щоб працювати (на панів, звичайно). Перестали пиячити, й по селах запанувала тверезість. Припинилися злодійство й розбої. Селяни стали більше давати грошей на уніатські церкви. Змилосердився папа римський, а з ним і бог над селянами, й вони мали змогу під час шеститижневих місій, влаштовуваних Костецьким, купувати щодня зранку до вечора надіслані з Риму образки, хрестики, коронки; за це їм прощалися гріхи, а продаж подібних «святих» реліквій для уманського монастиря «забезпечив значні кошти... На це заздро дивилося київське духівництво»⁴¹. І, зрозуміло, тому православні попи підбурювали, як твердили уніати, народ до бунту.

У біографії піяра Младановича була помітна «пляма»: адже в 1768 р. його, католика, перехрестив на православного підсихматик. Проте мемуарист звалив вину на свою сестру: вона сама захотіла лишитися живою «і стримала його потяг до відваги й обурення проти вихрещування»⁴². Чи не для того, щоб показати, якою тоді невірною була його сестра, що сама «согрішила» і призвела його до «гріха», Павло у вигадані дні перебування в Умані звів на сестру не що інше, як наклеп — буцімто вона танцювала в таборі гайдамаків⁴³. А вона ж сиділа з братами з 11 червня в с. Осітній і ніякого табору бачити не могла.

Не можна довіряти й іншим відомостям, які подає Младанович. І справа не тільки в тому, що він, за твердженням С. Іваницького, плутає в хронології. Тут він справді плутає. Так, він розтягнув перебування повстанців в Умані «від св. Яна

⁴⁰ П. Младанович, стор. 135.

⁴¹ Там же, стор. 113—116.

⁴² Там же, стор. 147.

⁴³ Там же, стор. 158.

до спаса»⁴⁴, тобто від 24 червня до 6 серпня. В описі ліквідації повстанського табору він плутає не менше за свою сестру і нічого, крім вигадок, про роль Кречетникова не подає. За твердженням Младановича, Кречетников зробив трус у селі Гонти й забрав там аж сто возів срібла; цей генерал нібито стояв під Уманню аж до жовтня, поки туди не прибув «великий коронний гетьман» Браницький, якому було передано Гонту й інших повстанців. До речі, Фр. Кс. Браницький у 1768 р. був не коронним гетьманом, а коронним ловчим (див. посилання 45).

Усе це не відповідає дійсності. Адже ліквідація повстанського табору відбулася 26 червня. В Умані не був ні Кречетников, ні Браницький. У с. Серби, в якому розташувався табір Браницького, полонених повстанців привів російський конвой, що стверджують документи, написані Браницьким і Кречетниковим⁴⁵.

Тому-то й вигадані слова, приписувані Младановичем Браницькому, який нібито сказав в Умані: «Не можна тебе тут страчувати, щоб не змішувалася кров убивці з кров'ю невинних»⁴⁶. Варто звернути увагу й на таке. Католицький чернець намагається протиставити гуманність польської шляхти «варварству» росіян. За словами Младановича, коли Гонту, Залізняка й іншу старшину було захоплено в полон, російське командування, починаючи з першого дня арешту — 6 серпня — аж до жовтня, поки прибув Браницький, «вітало» їх щодня тричі на день («рано, опівдні й увечері») 300 киями по голому тілу. Від такого «вітання» тіла Гонти й Залізняка вкрилися струпами. І лише після прибуття Браницького «протягом усього часу передачі (повстанців.— Г. Х.) тіло Гонти й Залізняка не відчувало дошкульних московських київ, як до того часу»⁴⁷. В дійсності Залізник 8 липня був уже в Києві⁴⁸, а Гонта 9 липня — у Сербах.

В. Кребс, яка бачила заарештованого Гонту під Уманню, ні словом не згадує про биття його: він лежав у кайданах у своєму козацькому кунтуші⁴⁹.

За словами П. Младановича, у кожному селі на Уманщині в 1768 р. налічувалося по кількасот господарств⁵⁰, причому населені пункти, що мали до ста господарств, звалися слободами,

⁴⁴ П. Младанович, стор. 162—163.

⁴⁵ Korespondencja między St. Augustem a Ks. Branickim łowczym koronnym w roku 1768. Wydał. L. Gumplowicz. Краків, 1872, стор. 48; Журнал генерал-майора П. Н. Кречетникова... о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 годах. М., 1863, стор. 183—184.

⁴⁶ П. Младанович, стор. 176.

⁴⁷ Там же, стор. 172, 173, 175.

⁴⁸ «Киевская старина», грудень 1882, стор. 566.

⁴⁹ В. Кребс, стор. 27.

⁵⁰ П. Младанович, стор. 110. Цифри в дужках далі вказують на сторінки з мемуарів П. Младановича.

а більше — селами. У нашому розпорядженні немає даних про кількість господарств в усіх селах, які належали Ф. С. Потоцькому на Правобережжі. Мемуарист нарахував їх близько 500. До речі, в його розумінні маєтки Потоцького — це Україна, тобто Уманщина, від Гірського Тікичу до Могилева на Дністрі.

З території, яка справді звалася Уманщиною, за 1768 р. маємо відомості про 87 населених пунктів⁵¹, що за кількістю господарств розподілялися так: до 50 господарств — 12 сіл, 51 — 100 господарств — 30 сіл, 101—150 господарств — 32 села, 15—200 господарств — 10 сіл, 201—300 господарств — 2 села, понад 300 господарств — 1 село. Отже, населені пункти, які мали не кількасот, а тільки понад 150 господарств, становили лише сьому частину загальної кількості їх. Тільки Соколівка офіційно вважалася містом і мала 308 господарств. Навіть в Умані було всього 188 господарств. Так що не такими вже великими були села на Уманщині за губернатора Младановича.

Кожен господар, за твердженням автора записок, був козаком і нібито давав одного козака (119). Відомо, що господарство, яке давало надвірного козака, не несло ніяких інших повинностей. Хто ж робив тоді панщину? Звідки Потоцькому надходили прибутки? Та й не всі господарства давали по козакові: адже їх у Потоцького було трохи більше 2000. Та й утримували одного козака три-чотири господарства, а не одне⁵².

Якщо вірити мемуарам, то після прибуття на Уманщину в 1757 р. Р. Д. Младанович став головним управителем (105). Однак із архівних документів видно, що управителем в цей час був Горжевський, дядько дружини губернатора Младановича. Ще в 1762 р. Горжевський у листуванні з Запорозьким Кошем іменувався так: головний управитель, генеральний полковник, оберштеркрігскомісар⁵³. Горжевський був похилого віку, і тому десь перед 1768 р. Потоцький передав керівництво Уманщиною Р. Младановичу.

Автор показує свого батька майстерним артилеристом. Коли повстанці першого дня рушили до фортеці, по них почали стріляти з гармати, не завдаючи жодної шкоди. Тоді до гармати став сам губернатор і з кожним пострілом встилав трупами шлях повстанців (128). Проте М. Залізняк свідчив, що під час наступу на місто «нам ніякого урону, крім одного чоловіка, не вчинено»⁵⁴

⁵¹ А. Л. Перковський. Демографічне джерело. — УІЖ, 1965, № 6, стор. 110.

⁵² Pamiętnik do historii Polskiej w ostatnich latach panowanie Augusta III i pierwszych St. Poniatowskiego przez A. Moszczyńskiego. Poznań, 1863 (далі — А. Моциньський), стор. 144; В. Кребс, стор. 17.

⁵³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 229, спр. 80, арк. 24, 71; А. Скальковський. Назв. праця, стор. 189.

⁵⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 5520, арк. 5.

Виставляючи батька благодійником І. Гонти, Младанович пише, що про зносини сотника з гайдамаками губернаторові ще в травні доніс Обух (122). Виходить, що Обух і Гонта ворогували. Але ж А. Мошинський, який про уманські події одержав докладні відомості від полковника Магнушевського, говорить про дружні стосунки між Гонтою і полковниками, принаймні з Обухом. Коли Магнушевський в ніч на 9 червня перевірив під Романівкою козацькі пікети, то довідався, що їх зняв Гонта. Магнушевський прийшов до Обуха, розказав йому про це й хотів вистрілити в сонного Гонту, який спав в Обуховому наметі. Обух стріляти не дозволив⁵⁵. Чому ж він заперечив проти убивства людини, з якою ворогував, зловивши її на гарячому? Мало цього. На другий день уманські козаки прогнали від себе обох полковників. Гонта дав їм конвой до російського кордону. Гонта зробив також усе, щоб зберегти життя дружини Обуха, яка перебувала в Умані⁵⁶. Якщо сотник знав про вороже ставлення до себе Обуха, то чим пояснити такі доброзичливі дії Гонти? А. Мошинський і Щ. Потоцький вказують на дружні відносини між Обухом та сотником⁵⁷. Напрошується думка, що неприязні відносини існували між губернатором і Гонтою, про що замовчали в своїх записках В. Кребс та її брат.

П. Младанович разом із своєю сестрою пишуть, що Потоцький дав Гонті два села. За Младановичем — Росішки та Хримове (120), за Кребс — Росішки та Орадівку. До речі, с. Хримового в маєтках Потоцького не було. Хоч версія про наділення Гонти селами досить поширена, а все ж вона не відповідає дійсності. Орадівка, за свідченням самого Потоцького, в 1768 р. була у володінні полковника Обуха, а Гонта лише жив у цьому ж селі⁵⁸. Отже, сотник не жив у Росішках, як про це досі багато хто пише. Не давав Потоцький Гонті й Росішок. До такого висновку можна дійти на підставі спогадів Мошинського, який добре знав стан господарства магната: він з 1775 р. довгий час був управляючим маєтками й адвокатом Щ. Потоцького і на Уманщині тримав у посесії кілька сіл. За мемуарами Мошинського, Гонті було дано три урочища для заснування слобід, «але ж марно на них села поосадував»⁵⁹.

У мемуарах згадується «історична» уманська криниця, в якій поховано всіх убитих повстанцями під час захоплення Умані. Через те, що з нею пов'язана велика кількість жертв, слід розповісти про неї докладніше. Якщо вірити Младановичу, її стали копати незадовго до захоплення міста повстанцями (127). Можна стверджувати, що з легкої руки цього мемуариста по-

⁵⁵ А. Мошинський, стор. 141.

⁵⁶ УІЖ, 1966, № 2, стор. 112.

⁵⁷ А. Мошинський, стор. 141.

⁵⁸ УІЖ, 1966, № 2, стор. 113.

⁵⁹ А. Мошинський, стор. 137.

ширилися відомості про копання в Умані колодязя в 1768 р. Правда, ми зустрічаємо й у Кребс такі слова: «Шафранський наказав копати колодязя там, де зараз ратуша»⁶⁰. Проте з цих слів, якщо їх взяти в контексті, не виходить, що це сталося в 1768 р. Очевидець уманських подій М. Даровський ясно пише, що криницю викопано ще за урядування комісара Горжевського⁶¹. Отже, криниця копалася не в 1768 р. Можна тільки сказати, що у П. Младановича глибина її, хоч і перебільшена, але не до гіперболічних розмірів — 60 сажнів (127). В. Кребс каже, що вона була завглибшки 300 сажнів⁶², тобто понад півкілометра. Тут явна помилка переписувача або описка автора — зайвий нуль. Про глибину цієї «історичної» пам'ятки зустрічаємо ще такі дані: 30 сажнів⁶³ і кілька десятків сажнів⁶⁴. М. Даровський, згадавши про колодязь, сказав, що в ньому «до дна кілька десятків ліктів». А лікоть — це ж загальноживана в Польщі XVIII ст. міра довжини (3 лікті дорівнювали 1 сажню; польський сажень — 1,7 м)⁶⁵.

Є. Корчинський, який в жовтні 1768 р. прибув до Умані на посаду ректора монастиря, визначає глибину криниці в *кільконадцять* сажнів⁶⁶. Наші дослідження в Умані можливої глибини колодязя показують, що вона навряд чи могла бути глибшою за 30 метрів.

Коли писав свою «Гайдамачину» Д. Мордовцев, він побачив, що 300 сажнів — неймовірна глибина, й, мабуть, тому зменшив її, написавши: «Колодязь завглибшки 200 сажнів був увесь наповнений трупами. Припускаючи, що в одному кубічному сажні може вміститися близько 50 людських тіл, ми одержимо жахливу пропорцію»⁶⁷ (тобто 10 000 чоловік). Варто зазначити, що очевидець уманських подій М. Даровський, який не тікав з Умані, пише, що в криницю повкидали не тільки вбитих у місті, а й звезених з околиць його⁶⁸.

Мабуть, глибина колодязя у Мордовцева збільшена мало не в десять раз. Зважаючи на таку небувалу глибину, кількість убитих шляхетські мемуаристи визначали від 12 до 20 тис. Поширена була в переказах кількість у 18 тис. А якийсь С. Крушельницький посилався на свого родича Балевица, який нібито

⁶⁰ В. Кребс, стор. 18.

⁶¹ ЗНТШ, т. 62, стор. 19.

⁶² В. Кребс, стор. 18.

⁶³ Opisanie kłeski humańskiej i całej Ukrainy w r. 1768 poniesionej. — «Przyjacieli ludu», 1843, № 6, стор. 48.

⁶⁴ Уманская беда 1768 года 20 июня. — «Основа», березень. СПб., 1862, стор. 20.

⁶⁵ ЗНТШ, т. 62, стор. 19; Ф. И. Петрушевский. Общая метрология, ч. 1. СПб., 1849, стор. 191.

⁶⁶ Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше. СПб., 1865, стор. 498.

⁶⁷ Д. Мордовцев. Гайдамачина, стор. 249.

⁶⁸ ЗНТШ, т. 62, стор. 19.

нарахував в Умані вбитих 85125 чоловік, крім тих, яких повкидали в криницю⁶⁹. Це яскраво показує, які небиліці поширювалися в Польщі щодо кількості жертв. Дійсна глибина колодязя, який став загальною могилою для всіх убитих, показує, що, мабуть, перебільшив навіть М. Залізник, сказавши на допиті в Умані 26 червня, що під час захоплення міста було вбито близько 2000 чоловік⁷⁰.

П. Младанович, описуючи знущання повстанців над уніатськими ченцями, зазначає, що на них надівали ярмо (149). Про знущання говорить і Корчинський, новий ректор уманського монастиря. Однак у його досить детальному описі нічого про ярмо не згадується, а він же провадив справжнє слідство⁷¹. За Младановичем, ксьондза Вадовського гайдамаки знайшли під куполом костьолу, куди він заховався, і повісили разом з орендарем-евреєм та собакою (151). Про ксьондза Вадовського один уніатський піп пише, що його заколото списом біля вітаря, а другий — що його повішено. М. Даровський стверджує, що Вадовський служив месу в костьолі; після меси його витягнули з костьолу й напроти цвинтаря вбили в околі⁷². Ясно, що П. Младанович про Вадовського просто вигадав, перенісши на Умань перекази про Лисянку, де ніби такий випадок трапився. Коли б таке сталося в Умані, то просто неймовірно, щоб подібна подія збереглася в пам'яті лише П. Младановича. Можна не сумніватися, що шляхта, ксьондзи, уніатські попи й ченці, які описали до подробиць те, що відбувалося й навіть чого не було в Умані, не забули б розмалювати і це. Невже таке бачив тільки малолітній син губернатора?

У своїх записках Младанович іноді вдається до переказу анекдотів. За його словами, коли у гайдамаків виникав сумнів, чи попав до їх рук шляхтич, вони досліджували це з допомогою низки прийомів. Зокрема, давали пити з миски теплу горілку з медом: хто не пив, в тому пізнавався шляхтич. Мабуть, на думку піяра Павла, людина, в жилах якої текла благородна кров лицарського стану, не могла випити горілки, придатної для горлянки хлопа, що був бидлом і ним залишився, незважаючи на проповіді католицьких місіонерів. Але ж численні шляхетські мемуари XVIII ст. свідчать, що перемогти шляхту в п'ятиці було важко.

Із спогадів П. Младановича довідуємося про те, що багатьох шляхетських дітей позабирали собі українські селяни. Таких

⁶⁹ Z dziejów hajdamaczyzny, z przedmową H. Mościckiego, ч. II. Варшава, 1905, стор. 15.

⁷⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 5520, арк. 5.

⁷¹ Документи, объясняющие историю Западно-Русского края..., стор. 492—498.

⁷² *Obraz polaków i Polski w XVIII wieku*, т. XV. Познань, 1842, стор. 199; *Opisanie kłeski humańskiej*, стор. 38; ЗНТШ, т. 62, стор. 13.

гуманних вчинків врятування шляхетських нащадків справді відомо немало. Але автор спогадів, видно, нагадує про це, як про велике лихо й знуцання, бо селяни, мовляв, поробили з паненят пастухів і хліборобів. Ось тому-то, за його словами, хоч вони згодом пізнавали своїх батьків, але ці «уродзоні» родичі не визнавали їх за своїх дітей. «Не один із тих, чий шляхетний батько мав стотисячний маєток, сьогодні молотить, оре і жне, будучи дичиною підкоморія, бо тепер він простий Грицько, чи Гаврило, або Микита» (162).

Відомо, що зразу після придушення повстання шляхта організувала жакхливий терор і розшукувала все до ниточки, забираючи не тільки своє, а й селянську мізерію. Ілька Синюшку з Соколівки, приміром, кат відсік у Кодні голову лише за те, що він не повідомив до панського двору, що мав якийсь намисто (коралі)⁷³. Як же могли за таких умов селяни приховати шляхетську дитину, ризикуючи своїм життям, просто неможливо уявити.

Із «ретельного, вірного і докладного» опису Младановичем уманських подій довідуємося, що Гонта оголосив себе «козацьким воеводою і паном усїєї України» (169). Чомусь мемуарист зовсім не згадав, а яке ж звання привласнив собі Залізник. Адже в Польщі були поширені перекази, що ватажок повстанців оголосив себе в Умані гетьманом і князем смілянським, а Гонта — полковником і князем уманським⁷⁴. Подібні чутки передавалися шляхетськими мемуаристами по-різному. У Мошинського Гонта оголошує себе воеводою брацлавським, Залізник — київським, а про присвоєння князівства — ні слова⁷⁵. Між іншим, на початку ХІХ ст. побутували інші версії в усних переказах. С. Гоцинський, який учився в уманському уніатському училищі в 1816—1819 рр., згодом у передмові до поеми «Канівський замок» написав, що в день початку повстання на ярмарку в Медведівці православний священник від імені російської цариці оголосив М. Залізника князем смілянським і благословив його ватажком гайдамаків⁷⁶. Про «гетьманство» Залізника та «князівство» Гонти серед уманської шляхти нічого тоді, видно, Гоцинський уже не чув. І не дивно, бо всі варіації з наданням подібних звань і титулів, які дожили до наших днів і переказуються в солідних працях, всього-на-всього байки. Спростовуються вони документально.

26 червня, тобто в день арешту, Залізник на запитання, ким він вважався серед повстанців, відповів: «Почитався полковником, у яке звання я обраний тими запорізькими козаками, з

⁷³ Коденська книга судових справ. К., 1931, стор. 319, § 1.

⁷⁴ *Obraz polaków...*, стор. 208; ЗНТШ, т. 62, стор. 21.

⁷⁵ А. Мошинський, стор. 144.

⁷⁶ S. Goszczyński. *Zamek kaniowski*. Варшава, 1909, стор. 15.

якими у мене була згода»⁷⁷. Цей протокол підписав (латинськими літерами) І. Гонта: «К сім ответом вместо називаемаго полковника Максима Івельоваго сына Залізняка за неуменім грамоти по ево прошенію в местечко Умань сотнік Іван Конта подпісалса»⁷⁸.

Звання полковника поставлено також на документах, виданих М. Залізником в Умані⁷⁹. Можна припустити, що ватажок повстанців перед органами влади затаїв своє «гетьманство». Проте приховати це від полковника Гур'єва, який його захопив, було неможливо: гайдамаки ж не могли не знати про подібні звання. Тому це було б відомо і в київській губернській канцелярії, було б відомо й генералові Кречетникову. Проте ні в «Журналі» цього генерала, ні в документах вказаної канцелярії про «гетьманство» немає жодної згадки. Адже для царських властей звання і гетьмана, і полковника було самозванім. У вирощі згадано за злочин те, що М. Залізник «самовольно полковником називався»⁸⁰. Хіба б не більшим звинуваченням було присвоєння гетьманського звання?

У зізнаннях тих запорожців, які вийшли з Холодного Яру або пристали до повстанців по дорозі до Умані чи після захоплення її, М. Залізник називається тільки полковником⁸¹. М. Неживенко, В. Сукур, І. Губа, І. Шрам та інші, які прибули в Умань після її захоплення й знаходилися там 10 днів, теж називають його полковником⁸². М. Таран, Р. Марковщина, Г. Таран, М. Плохий та інші, що запізналися й пробули в таборі на урочищі Карпівка всього два дні, а на третій день попали в руки донських козаків, свідчили так: «З'явилися до тих козаків і називаємому полковником Залізнику» і залишилися за його дозволом⁸³. Таке ж посвідчив І. Жулай⁸⁴. Т. Чуприна був заарештований ще по дорозі до Умані, куди його привели, і на допиті сказав, що там «уже полковник Залізник з усіма бувшими при ньому козаками перебував під арештом»⁸⁵.

Отже, оголошення гетьманом, воеводами та князями є легендою, а може навмисною шляхетською вигадкою, щоб поглузувати над простим народом, який, на думку магнатів, створений богом, щоб робити на панів і копатися в гною, а він преться в гетьмани та князі!

Ніяким цифрам і датам, поданим у спогадах Младановича,

⁷⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, спр. 5520, арк. 6.

⁷⁸ Там же, арк. 6.

⁷⁹ А. Скальковскій. Назв. праця, стор. 191—192; В л. П-о. Грамота Максима Железняка. — «Киевская старина», т. 88, 1905, стор. 243.

⁸⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, спр. 5518, арк. 23.

⁸¹ Там же, спр. 5520, арк. 16, 17, 39, 40, 41 та ін.

⁸² Там же, арк. 46, 51, 55, 68.

⁸³ Там же, арк. 50, 52, 53, 66, 69.

⁸⁴ Там же, арк. 74.

⁸⁵ Там же, спр. 5518, арк. 81.

довіряти не можна, бо вони довірливі. Так, за його словами, в Уманському базилянському училищі в 1768 р. було понад 1000 учнів (161). Справді там їх тоді навчалось лише 400⁸⁶. Можливо, під час писання записок (наприклад, в 1827 р.) автор чув, що в Умані вчилися близько 1000 учнів. Проте й тоді при монастирі їх було 558, а решта перебувала в інших школах⁸⁷.

Згідно з спогадами, під Уманню було захоплено кілька тисяч повстанців, зокрема 1500 запорожців. Коли Браницький нібито «поділився» в Умані (тут же його насправді не було) полоненими з Кречетниковим (його теж не було тоді в Умані), то він міг надіслати до Львова — 800, в Броди — 500, у Вінницю — 300 та й ще вистачило для інших міст (175). А за рапортом полковника Гур'єва, там було взято в полон всього 845 чоловік, з них запорожців — 65⁸⁸. Младанович пише, що Кречетников, забравши уманські гармати, власність Речі Посполитої, наказав їх відправити на здобуття Бару (174). Але ж Бар було взято ще 8 червня⁸⁹, тобто на два дні раніше захоплення повстанцями Умані.

Деякі факти у спогадах Младановича близькі до дійсності, але таких відомостей дуже мало, до того ж він не був їх очевидцем. Можна прийняти його відомості про поширення на Уманщині унії (116, 117), про збирання з допомогою великих погроз конфедератами війська й коштів для нього (122), опис новобудов Умані, коли відкинути, що їх зведено за гроші Младановича (149). Можливо, згадка мемуариста, ніби Гонта був родом з Полісся (163), і не відповідає дійсності, але ж послужить підставою поставити питання про місце його народження, хоч с. Росішки досі вважається безспірною батьківщиною уманського сотника. Коли твердять, що Гонта народився в Росішках, посилаються на В. Кребс. Але ж вона писала так: «Коли мій батько приїхав в Умань, він уже застав там полковника Обуха (здається, був шляхтичем) і старшого сотника Гонту, селянина с. Росішок»⁹⁰. Із таких слів не можна робити остаточний висновок, що Гонта народився у цьому селі: адже ж міг він оселитися в Росішках, прибувши сюди з іншої місцевості. А чому це Гонта був титарем у Володарці?⁹¹ Адже ж це містечко розташоване далеченько від Умані й ніколи не належало Потоцькому. Чи не тут слід шукати його батьківщину?

У спогадах правильно сказано, що за губернатора Младановича панщина на Уманщині становила 12 днів на рік (109). Од-

⁸⁶ *Obraz polaków...*, стор. 190.

⁸⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 422, оп. 1, спр. 11 (1827 р.), арк. 58, 39.

⁸⁸ Журнал генерал-майора П. Н. Кречетникова, стор. 175.

⁸⁹ *Korespondencia między... Ks. Branickim*, стор. 25.

⁹⁰ В. Кребс, стор. 16.

⁹¹ По поводу портрета жены Гонты. — «Киевская старина», т. 7, 1883, стор. 328.

нак ці відомості неточні, бо до цих днів ще треба додати два дні косовиці і здачу кожним господарством натурою частини свого врожаю жита й вівса (осип) ⁹². 12 днів панщини П. Младанович заохотів протиставити 150 дням у ті роки, коли управляв уже не його батько. Але ж розмір повинностей селян не залежав від доброти й мудрості губернатора, як не залежало це навіть від самого магната Потоцького, власника Уманщини. Розмір селянських повинностей значною мірою залежав від класової боротьби селянства і від співвідношення сил у цій боротьбі. Феодальна експлуатація визначалася не тільки кількістю днів панщини. Автор мемуарів доводить, що діяльність католицьких місіонерів сприяла поширенню на Уманщині тверезості. Все це — небилиці. За Младановича основна маса прибутків (майже 75%) до графської каси надходила від корчемної оренди (пропінації). В контракті на оренду зазначалося, скільки кожне господарство мало закупити протягом року горілки: хоч пий її, хоч вилий, а купити мусиш! Збут горілки в борг був дуже вигідний орендарям, і це ще більше сприяло розоренню селянства. Орендар мав право забирати примусовим порядком майно боржника. А у католицького ченця піднялася рука написати, що лише після губернатора Младановича на Уманщині поширилася «пропінація, яка дозволяла орендареві грабувати свого боржника» (112), в той час коли в 1768 р. в кожному селі сидів орендар чи шинкар! ⁹³

У статті не зроблено повного аналізу спогадів Павла Младановича. Проте і з сказаного видно, що написане ним не «просто, нелукаве оповідання» про минуле Уманщини й події 1768 р. людини, яка взялася за перо і поставилася безсторонньо до добра та зла. О, ні! Католицький чернець мав перед собою надто виразні наміри, пишучи свої записки, бити зразу по кількох цілях. Видно, зробив це він досить-таки вдало, коли навіть радянський історик С. Ф. Іваницький не міг розгадати особистих і класових задумів цього «безстороннього літописця».

Зміст мемуарів значною мірою не є описом подій, побачених самим автором. Дещо, мабуть, відбувалося на його очах, але ж він не бачив ні смерті своїх батьків, ні вбивства базилянських ченців чи ксьондза Вадовського, Шафранського та ін. Про вдову лікаря Бондіні (149) він міг тільки чути. П. Младанович пише, що Гонга вийшов надвір, побачив убитих дітей перед будинком і зблід (153). Може, воно так і було, але ж Павлусь тоді не був надворі й не виходив разом з сотником. Не був він свідком ліквідації повстанського табору і навіть не згадує про своє перебування там після арешту Гонти (про це

⁹² «Czas», dodatek miesięczny, т. 8, жовтень. Краків, 1857, стор. 38.

⁹³ В. А. Маркин а. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. К., 1961, стор. 67—76. Архив Юго-Западной России, ч. V, т. 2. К., 1890, стор. 191, 192, 195—197.

пише його сестра). Те, що Младанович справді міг бачити в місті під час захоплення його гайдамаками, він перекручує або просто вигадує небиллиці, підпорядковуючи своєму задуму підбір фактів дійсних і вигаданих.

Користуватися мемуарами П. Младановича можна тільки з великою обережністю, піддаючи їх глибокому критичному аналізу. Але після цього від них для дослідника мало що залишається.

Г. Е. Храбан

О ВОСПОМИНАНИЯХ ПАВЛА МЛАДАНОВИЧА

(к 200-летию восстания 1768 г.)

Резюме

Сын уманского губернатора Р. Младановича Павел, находившийся в Умани в 1768 г. во время захвата города повстанцами, написал воспоминания, изданные по-польски в Познани в 1842 г. под названием «Уманская резня, или история восстания, поднятого Железняком и Гонтой, написанная тщательно, верно и подробно очевидцем этого ужасного восстания».

Историки и писатели использовали эти мемуары, считая их правдивыми. Положительную оценку мемуарам, основанную, несомненно, на поверхностном ознакомлении с ними, дал в 1938 г. историк С. Ф. Иваницкий.

Анализ воспоминаний П. Младановича показывает, что в значительной части они представляют собой не описание событий, увиденных автором-очевидцем, а запись распространенных в свое время среди польской шляхты сомнительных сведений об Уманщине и слухов, в которых извращались события, происходившие в г. Умани во время восстания в 1768 г. Почти все написанное П. Младановичем как очевидцем является вымыслом. Пользоваться его мемуарами можно только после глубокой проверки и анализа. Но при этом от них для исследователя почти ничего не остается.

А. Д. Бачинський

БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ — ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПРИДУНАЙСЬКИХ СТЕПІВ У XVIII — НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Питання заселення, колонізації обширних просторів нашої Батьківщини — одне з найважливіших і найскладніших. Радянські вчені уже чимало зробили в справі дослідження історії заселення і економічного освоєння окремих територій Радянського Союзу¹. Однак цьому покладено лише початок.

¹ Див., наприклад: И. А. Анцупов. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. Кишинев, 1966; В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування. К., 1961; його ж. Черноморское казачество.

У сесія симпозиуму з аграрної історії країн Східної Європи (1962 р.) до головних завдань істориків-аграрників віднесла завдання всебічного і глибокого вивчення історії заселення і освоєння територій². А вже на VII сесію (1964 р.) була представлена велика кількість доповідей з проблеми колонізації російських і українських земель³.

Необхідність дослідження проблеми колонізаційного процесу в історії нашої країни гостро ставить питання про джерелознавчу базу його. Як відомо, колонізація йшла двома головними річищами: народним — стихійним та урядовим. Ці річища іноді збігалися територіально і хронологічно, зливалися і перехрещувалися, але мали дещо різні соціально-економічний зміст і цілі. По-різному вони відбилися і в документальних матеріалах. Повніше і всебічніше у них відобразилась урядова, офіційна колонізація. Народна, стихійна колонізація відбилася в джерелах надзвичайно слабо і своєрідно.

Наявні джерельні матеріали про народну колонізацію — різноманітні щодо змісту та форми, але серед них, як правило, відсутня зведена, узагальнююча документація. Явище це — не випадкове, а, скоріше, закономірне. Відомий дослідник історії заселення південних територій нашої країни О. А. Новосельський справедливо зазначав, що у вивченні проблеми народної колонізації є великі труднощі, оскільки «вільний рух населення на нові території відбувався нелегально і проходив за рахунок втеч холопів та селян від своїх панів і тяглих із своїх дворів»⁴.

Виявлення, відбір і систематизація джерел про народну колонізацію ще більше ускладнювалися, коли вона поширювалася на території, що знаходились поза межами кордону Російської держави. У XVIII ст. такими територіями були окремі райони

К., 1956; Я. С. Гросул. Крестьяне Бессарабии (1812—1861 гг.). Кишинев, 1956; Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье. 1775—1800 гг. М., 1959; В. В. Покшишевский. Заселение Сибири. Иркутск, 1951; А. Г. Слюсарский. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII—XVIII вв. Харьков, 1964; Н. В. Устюгов. Основные черты русской колонизации Южного Зауралья в XVIII в. — Сб. «Вопросы истории Сибири и Дальнего Востока». Новосибирск, 1961; А. В. Фадеев. Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период. М., 1957; В. И. Шунков. Очерки по истории колонизации Сибири в XVII — начале XVIII в. М.—Л., 1946; С. А. Чекменев. Заселение Ставрополя в конце XVIII — начале XIX в. — Сб. трудов Карачаево-Черкесского педагогического ин-та, вып. 1. Нальчик, 1958, та ін.

² Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962. Минск, 1964, стор. 7.

³ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964. Кишинев, 1966, стор. 7.

⁴ А. А. Новосельский. Отдаточные книги беглых как источник для изучения народной колонизации на Руси в XVII в. — Труды Московского историко-архивного института, т. 2. М., 1946, стор. 127.

пониззя Дніпра і Південного Бугу, степового межиріччя Південного Бугу і Дністра, придунайських степів та ін.

Придунайські степи з кінця XV ст. знаходилися під юрисдикцією Турецької імперії. Тут кочували ногайські племена Буджаської орди. Втікачі за Дністер і на Дунай, природно, не дуже схильні були все розповідати про своє попереднє життя представникам тамтешньої офіційної влади. Російська ж дипломатична, військова і прикордонна адміністрація, незважаючи на всі її намагання, не завжди могла одержувати повну і точну інформацію про кількість, місця перебування і становище колишніх російських підданих за кордоном. Аналогічною була справа з відомостями про українців, які тікали у придунайські степи з Правобережної України, що до середини 90-х років XVIII ст. входила до складу Польщі, і з Галичини та Північної Буковини, що з 70-х років XVIII ст. увійшли до складу Австрійської імперії.

Турецька адміністрація, яка розташовувалася головним чином у фортецях пониззя Дністра і Дунаю, практично не контролювала напівпустельних степів, зайнятих ногайськими кочовиками. За весь період свого панування турецький уряд не провів тут жодного перепису населення⁵. Тому й документальних матеріалів про переселенців, певно, було складено небагато. До того ж і документи, які містять відомості про них, досі майже не вводилися в науковий обіг турецькою історіографією. Відомий польський учений Я. Рейхман зазначає, що переважна більшість давніх документальних матеріалів турецького походження, які стосуються окупованих у свій час Туреччиною територій, залишається нерозробленою. В опублікованих покажчиках та путівниках по фондах архівів матеріали, що стосуються безпосередньо України, не виділені⁶. Усе це, безумовно, ускладнює вивчення питання про народну колонізацію придунайських степів у XVIII — на початку XIX ст.

Основні комплекси документальних матеріалів, що дають можливість вивчати вказане питання, зберігаються у фондах зовнішньополітичних, військових і прикордонних установ Російської імперії. За своїм походженням це здебільшого донесення і листування дипломатичних представників Росії у Туреччині, Молдавії і Валахії з колегією іноземних справ та адміністрацією прикордонних губерній (Архів зовнішньої політики Росії, особливо фонд Російське генеральне консульство в Дунайських князівствах і Бессарабії); донесення військових

⁵ И. А. Котенко, Н. А. Мохов, П. В. Советов. О тенденции роста народонаселения Молдавии в эпоху феодализма. — Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР, т. VI (серия историческая). Кишинев, 1957, стор. 53—54, 57, 60.

⁶ Я. Рейхман. Турецькі архіви і їх значення для дослідження історії України. — «Архіви України», 1966, № 4, стор. 11—16.

розвідників, які посилалися в Буджак і пониззя Дунаю (Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР); листування російських прикордонних установ з питань прикордонних відносин, розвідки, порушень кордону (Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, фонди: Київська губерньська канцелярія, Генеральна військова канцелярія; Центральний державний архів Молдавської РСР, Одеський облдержархів, Краснодарський крайдержархів, філіал Одеського облдержархіву в Ізмаїлі). Важливе значення мають документальні матеріали Коша Нової Запорізької Січі (ЦДІА УРСР у Києві), в яких відбилися стосунки запорожців з Кримським ханством і прикордонними племенами ногайців, зокрема буджацькими⁷.

В усіх вказаних фондах крім зазначеної документації є численні «біографічні» матеріали — «распросные речи», матеріали допитів та опитів вихідців з-за дністровського, а потім і дунайського кордонів, осіб, заарештованих російською адміністрацією на території придунайських степів. Проаналізуємо деякі з такого роду документів, різних за часом виникнення і характером походження.

У жовтні 1746 р. виходець з Буджака Михайло Куницин у Київській губерньській канцелярії розповів про себе таке. Народився в 1696 р. в Пензенській губернії, дворовий селянин. Був захоплений у полон ногайцями і завезений буджацьким ногаєм Ібрагімом «в дом ево в село Куянлык, состоящее под турецким городом Бендерами, и будучи у него, татарина, работал всякую работу». Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. «содержал он, татарин, его, Куницына, чтоб не ушел, скована в железа, покаместь армия в российские границы возвратилась, а по возвращении той армии оной татарин расковал его, Куницына, употреблял во всякие беспрестанные работы и был он, Куницын, в полону у него двадцать три года». В серпні 1746 р. з допомогою волоських селян він утік з полону і прийшов у Київ⁸.

Іншим було життя втікача в Буджак Я. Кваші. Про себе він розповів на допиті після арешту в придністровських степах агентами російського генерального консула. Народився в 1746 р. в с. Аджалик Новоросійської губернії, з казенних селян. У 1766 р. найнявся на роботу до запорожця Олексія Бутакви, який завіз його на Січ. Тут він залишив свого хазяїна і «припи-

⁷ Детальну характеристику цих матеріалів див. у статтях: А. Бачинський. До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. (Література і джерела з питань народної колонізації Буджацького степу в кінці XVIII — на початку XIX ст.). — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1962, № 6; його ж. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII — на початку XIX ст. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 4.

⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1406, арк. 2.

сався до Війська Запорізького». Після зруйнування Січі повернувся в рідне село, де одружився і прожив майже 5 років. Згодом вимушено переселився в слободу Грушівку, яка належала князю Вяземському. Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. приєднався до чорноморців, а після війни оселився в казенному селі Глиняне Тираспільського повіту. Переселятися разом з чорноморцями на Кубань відмовився і втік у слободу Вовчу, яка належала поміщику Римарю. Тут жив біля двох років. Унікаючи нового закріпачення, у 1796 р. разом з сім'єю перейшов дністровський кордон і оселився в буджацькій слободі Карагасан⁹.

У квітні 1809 р. був опитаний задунайський запорожець Михайло Дубовенко. Як виявилось, він народився у 1784 р. в с. Перегардинці Васильківського повіту на Київщині, був кріпосним поміщика Проскурова. На початку ХІХ ст. разом з кріпаком поміщика Гудовича Нестером Білокуровим утік в Одесу і «занимався там вирізанням строевого каменя три года», потім наймувався у заможних селян Придністров'я. У 1807 р. підрядився візником на Дунай і в Кілії приєднався до дунайських запорожців¹⁰.

Такого роду біографічних матеріалів у згаданих архівах зберігається багато. Аналіз їх дає підстави твердити, що в сукупності вони подають про народну колонізацію найбільш загальну інформацію, яка не залежить ні від часу, ні від походження документів.

Незалежно від часу і обставин допиту або опиту тієї чи іншої особи документи, які виникають внаслідок цього, містять деякі загальні формальні елементи. Передусім у них занотовувались так звані «об'єктивні» дані: ім'я, час і місце народження, національність опитуваного, а потім, як правило, вносилися відомості про час і обставини переходу кордону і життя за кордоном. За такою схемою побудовані всі біографічні матеріали, незважаючи на те, хто опитувався або допитувався — заарештований селянин-втікач чи солдат, добровільний виходець чи той, що повертався з полону.

Природно, різні категорії людей, яких допитували або опитували, через суб'єктивні причини (острах селян повернення під владу поміщика, побоювання солдатів-утікачів воєнного суду і покарання тощо) робили різні щодо правдивості зізнання. Особливо недостовірно вони могли говорити про місце народження, соціальний стан до втечі, причини переходу кордону. Тому ці відомості вимагають ретельної перевірки і зіставлення з даними інших джерел, при умові, якщо їх не робили органи, що проводили дізнання.

⁹ Архів зовнішньої політики Росії, ф. 69, оп. 1, спр. 273, арк. 106—108.

¹⁰ Краснодарський крайдержархів, ф. 250, оп. 2, спр. 167, арк. 9.

Така категорія переселенців, як добровільні вихідці або колишні полонені, а також колишні піддані Польщі, Австрії, які в свій час перебували у придунайських степах, а потім у силу різних обставин повернулися в Росію, не приховувала зазначених вище даних, бо не було в цьому потреби.

Слід мати на увазі, що царський уряд, стимулюючи вихід втікачів з-за турецько-татарських кордонів з метою заселення напівпустельних південних степів, мало зважав на їх минуле. Юридично це вилилося в ряд амністій, згідно з якими втікачам оголошувалося «прощення» і надавалися певні пільги. Поміщики, зокрема, не мали права вимагати повернення втікачів у кріпацтво, замість чого одержали дозвіл зараховувати їх за рекрутів¹¹. За таких обставин приховування початкових біографічних даних ставало зайвим. Що ж до зізнань вихідців про своє життя за кордоном, то вони здебільшого близькі до реальності.

Принципово важлива цінність біографічних матеріалів як одного з основних видів інформації про народну колонізацію територій за межами кордонів Російської держави особливо стає відчутною при порівнянні їх з іншими категоріями документів, зокрема, з повідомленнями дипломатичних представників або донесеннями розвідників.

Передусім повідомлення дипломатичних представників і донесення розвідників безсистемні, хронологічно обмежені. Інформація, яку вони містять у собі, має, як правило, однобокий характер і передає зовнішню сторону колонізаційного процесу. Різноманітні деталі цього процесу не відбивалися в них. Тому ця інформація дає змогу лише частково відтворити загальний хід колонізації, але не допомагає виявити соціально-економічні причини, що породжували її. Матеріалів біографічного характеру збереглося дуже багато, оскільки виникнення їх зв'язане з переселенням тисяч людей. Хронологічно вони охоплюють XVIII—початок XIX ст. Інформація, яку містять ці матеріали, надзвичайно різноманітна, деталізована і дуже часто пов'язана із загальнополітичними подіями. Особливо важливим є те, що біографічні матеріали містять у собі цінні відомості про соціально-економічні відносини, в які потрапляли втікачі під час свого перебування в придунайських степах.

Біографічні матеріали містять у собі такі важливі групи відомостей:

а) до переходу кордону — географія районів виходу в придунайські степи, соціальне або станове походження вихідців, їхній національний склад, час, причини та обставини виходу за кордон;

б) перебування за кордоном — райони проживання і госпо-

¹¹ Детально про це див.: Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье. 1775—1800 гг. М., 1959, стор. 64—68.

дарські заняття вихідців, соціально-економічні відносини, в які вони потрапляли, їхнє політичне і юридичне становище.

Отже, ці матеріали у сукупності містять необхідні дані для висвітлення всіх основних питань процесу народної колонізації.

Біографічні матеріали важливі ще з одного, принципового боку. Саме вони засвідчили вирішальну участь народних мас у заселенні і економічному освоєнні приднаунайських степів, хоча процеси ці були стихійними. Відбиваючи у кожному випадку діяльність вихідців з конкретно визначеного соціального середовища, ці матеріали дають можливість встановити роль певних соціальних груп і категорій населення у процесі колонізації.

Дослідження біографічних матеріалів вимагає дещо іншої методики, ніж, наприклад, вивчення листування дипломатичних представників та донесень розвідників. Якщо останні фіксували події по гарячих слідах, то біографічні матеріали відбивали давноминулі події. Тому аналіз інформації листування і донесень треба пов'язувати з вивченням поточних подій, а аналіз біографічних матеріалів — з подіями, що відбувалися в минулому.

Таким чином, біографічні матеріали є важливим джерелом для вивчення історії народної колонізації, зрозуміло, в межах того конкретно-історичного періоду, в якому вона відбувалася.

А. Д. Бачинский

БИОГРАФИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ — ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ НАРОДНОЙ КОЛОНИЗАЦИИ ПРИДУНАЙСКИХ СТЕПЕЙ В XVIII — НАЧАЛЕ XIX в.

Резюме

В статье рассматривается вопрос о значении ряда категорий источников для изучения проблемы народной колонизации за пределами Российской империи. Основное внимание в статье обращено на материалы биографического характера — «распросные речи», протоколы допросов и опросов как добровольных выходцев, так и беглых, арестованных русской правительственной администрацией за днестровской, а впоследствии и за дунайской границей. Эти материалы содержат в себе следующие сведения: социальный и национальный состав переселенцев, районы их выхода, время, причины и обстоятельства перехода границы, районы проживания за границей, хозяйственные занятия выходцев, социально-экономические отношения, в которые попадали поселенцы, их политическое и юридическое положение. Принципиально важно и то обстоятельство, что именно эти документы ярко свидетельствуют о решающей роли народных масс в процессе заселения и экономического освоения новых территорий. Анализ указанной категории источников позволяет сделать вывод о том, что они являются вполне доброкачественной основой для характеристики процесса народной колонизации в целом.

УКРАЇНЬСЬКА ЖУРНАЛІСТИКА В ОДЕСІ

(80—90-ті роки XIX ст.)

Після перших українських журналів «Основа», «Черниговський листок» потреба в подібних періодичних органах на Наддніпрянській Україні безперервно зростала. Але заборона на українське слово (1863, 1876 рр.) не давала змоги видавати журнал українською мовою. Тоді серед прогресивних діячів культури виникла думка стати на шлях використання існуючих російських друкованих органів, а разом з тим домагатися дозволу на власну журналістику.

Спроби утворити український друкований орган робляться у другій половині XIX ст. в Одесі. На початку 80-х років біля справ видання газети в Одесі знаходився проф. Трачевський, що був зв'язаний з тамтешньою українською громадою¹. Тимчасовий генерал-губернатор Гурко дав свою згоду на видання Трачевським газети «Южная звезда», але після секретного повідомлення департаменту поліції міністерство внутрішніх справ відмовило в цьому, оскільки Трачевський вважався політично неблагонадійним².

Українські діячі культурницького напрямку завжди мали змогу висловлюватися на сторінках «Одесского вестника» та додатка до нього під назвою «Маяк». Тут подибуємо чимало статей з україністики.

Тогочасне життя України висвітлювалося і в тижневику «Пчелка», що видавався за редакцією Кірхнера, який мав дружні стосунки з деякими членами Одеської громади.

У передовій статті до першого номера «Пчелки» зазначалось, що в тижневику особлива увага буде приділятися інтересам цілого краю. Свого слова редактор «Пчелки» додержав.

Багато місця в «Пчелке» відводилось висвітленню питань про українську мову та школу, зокрема подавалось чимало інформацій про заходи земства щодо запровадження української мови в початкових школах. На сторінках тижневика з особливою приємністю відмічались постанови земств про запровадження української мови в сільських початкових школах і різко негативно оцінювались виступи, що були спрямовані проти цього. Наприклад, даючи огляд елисаветградського журналу «Педагогический вестник», рецензент Й. Кій зауважив: при загальному доброзичливому тоні всього журналу стає дивним і незрозумілим те, що в ньому був висловлений осуд Чернігів-

¹ «Україна», 1926, кн. 5, стор. 122.

² Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 81, арк. 1—13.

ського земства, яке нібито занадто поспішно порушило питання «о введении малорусского языка в народной школе»³.

У № 13 «Пчелки» в розділі «По югу» було вміщено замітку про те, що Кременчуцьке повітове земське зібрання майже одоголосно ухвалило запровадити в сільських початкових школах українську мову з поступовим переходом до мови державної (російської). Але, вказувалось у замітці, невеличка група гласних запротестувала проти такого рішення, оскільки, з одного боку, де б вони не бували серед селян, ніколи не чули, що останні бажать вивчати українську мову, а з другого боку, в усіх державних установах повинна вживатися російська мова, бо інакше й бути не може «в земле русской». Все ж, незважаючи на всі «крушительные выводы» групки гласних, зазначав кореспондент, земство затвердило свою постанову.

В іншому номері автор рецензії на брошуру Одеської земської управи «Хлебный жук» наприкінці заявив, що для успішного засвоєння селянами методів боротьби з сільськогосподарськими шкідниками треба видавати книжки народною мовою. Оскільки ж «Южная полоса России» заселена «малоруссами», то й треба тут видавати книжки українською мовою⁴.

Крім коротких заміток про українську мову в журналі (№ 2, 4, 6) було вміщено кілька просторих статей одного і того ж автора — К-вичъ. Цей автор, згадавши про заборону українського слова, наполягав на тому, щоб її скасувати. Ряд найвидатніших філологів і педагогів, зауважив він, визнає українську мову за оригінальну мову, що має всі права й підстави для свого розвитку. Далі автор вказав на потребу введення української мови в початкових школах, суді тощо.

Кілька статей у журналі було вміщено на критично-літературні теми. В одній з них у № 1, присвяченій Шевченкові, автор (під криптонімом А. Т.) виступив проти препарування Шевченкових творів і закликав до строго об'єктивної, історичної оцінки діяльності і творчості Шевченка, чому може послужитися більш повне видання «Кобзаря». Як бачимо, у статті ставилося серйозне й актуальне завдання щодо наукового вивчення спадщини поета. Крім великих статей про Т. Шевченка журнал надрукував ряд поточних нотаток. Наприклад, у № 1 натрапляємо на докладні інформації про святкування річниці Кобзаря в Києві, Харкові та Одесі.

Досить проста рецензія з'явилася на повість І. Нечуя-Левицького «Бурлачка» (№ 2). Рецензент (К-вичъ) підкреслив значення появи нового твору в умовах заборони українського слова і зазначив, що Левицький просто й правдиво змалював народне життя. Прихильно було зустрінuto й «Черниговку» М. Костомарова (№ 12).

³ «Пчелка», 1881, № 1, стор. 15.

⁴ «Пчелка», 1881, № 10, стор. 10.

«Пчелка» не обмежувалась висвітленням життя та потреб тієї частини України, що входила до Російської імперії, а прагнула інформувати своїх читачів про життя галичан. Подавши в № 1 розділ «Иностранное обозрение», редакція зауважила, що і цей розділ матиме «местный» характер, а саме: в ньому надаватиметься перевага матеріалам про австрійську Галичину, бо «малороссам» цікаво знати, як живуть українці Галичини, Буковини й Закарпаття. І дійсно, такі матеріали подавалися досить часто (№ 1, 2, 3, 7, 16).

У кожному номері «Пчелки» вміщувалися кореспонденції з різних міст України — Херсона, Миколаєва, Чернігова, Кам'янка-на-Поділлі, Вінниці та ін. У них говорилося про економічний стан, освіту, міське самоврядування, земство, про зловживання адміністрації, духовенства та про багато інших наболілих справ на місцях.

Проте «Пчелка» проіснувала недовго. Перший номер вийшов 21 березня, а останній (№ 17) — 11 липня 1881 р. Занадто несприятливими були обставини для існування ліберального органу в Одесі в часи суворой реакції, що насувалася. Правда, з 1882 р. журнал знов почав виходити під такою ж назвою, але з крайового, громадсько-політичного він перетворився на гумористичний, виключно місцевого значення орган. Отже, спроба видання в Одесі журналу з українським, так би мовити, обличчям виявилася нещасливою. Але в справі поширення культурницьких ідей навіть за короткий час він відіграв певну роль.

Приступити до видання власного періодичного органу в Одесі на початку 80-х років українським культурникам було не під силу з багатьох причин. Тому думку про це видання вони відклали до кращих часів і звернули увагу на видання неперіодичних альманахів. Альманахи своїми художньо-літературними матеріалами хоч частково заповнювали ту велику прогалину, що виникла в результаті заборони українського друкованого слова, в тому числі й журналістики.

Перший український альманах після тижневика «Пчелка» появився в Одесі в 1885 р. Він називався «Нива». Головне управління в справах друку ще до виходу його вилучило кілька речей: оповідання Ф. Василевського «Злодій», оскільки воно «убивает всякую веру в возможность достигнуть честным путем правды»; «Передову до пісень», зібраних Тишковським, бо в ній, на думку цензора, «слишком смело высказывается враждебная видам правительства тенденция к сепаратизму, выражающаяся в стремлении предоставить право гражданства малорусскому наречию»; статтю про С. Руданського (пізніше опублікована в «Зорі», 1886 р., № 5 і № 6)⁵. Після виходу в

⁵ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 27, арк. 12—13.

світ урізаної «Ниви» відразу ж почалася підготовка до видання другої книжки, але вона в світ не вийшла⁶.

У 1887 р. Одеська громада задумала перевидати Кулішеву «Хату». Місцева цензура дала на це згоду, а Головне управління в справах друку наклало категоричну заборону. Те саме трапилося в 1889 р. із збіркою «Розмова». Після детального розгляду всіх творів, включених до неї, петербурзький цензор дійшов висновку, що «намерение составителя сборника придасть ему особый интерес в глазах известного круга читателей и самое название его «Литературно-этнографический» свидетельствуют о стремлении содействовать изучению малорусской народности, что не соответствует существующим правилам относительно сочинений на малорусском наречии...»⁷

Нова спроба видати в Одесі альманах робиться у 1892 р. Зачинателем її виступив М. Ф. Комаров, який у свій час клопатав про видання альманаху «Розмова». Щоб легше одержати дозвіл цензури, він вирішив дати альманаху назву «Запомога». Вся виручка від реалізації альманаху мала піти на допомогу голодуючим (1891—1892 рр.). Одеська цензура альманах наполовину урізала і передала для остаточного розв'язання справу про видання його у Головне управління в справах друку, яке зовсім заборонило його на тій підставі, що він «составлен в тенденциозном духе и между прочим в «пользу голодающих», как сказано на обложке, а этим голодающим — крестьянам он и будет говорить о их тяжелой жизни, о их вечной нужде и беспомощности. По мнению комитета, подобные издания не могут быть допускаемы к напечатанию вообще»⁸.

Після ряду цензурних заборон Одеська громада прагнула уникати в своїх виданнях «дрозливих» питань, особливо соціально-політичних, щоб тим самим врятувати хоч що-небудь від неблаганної руки цензури. Але й це не допомагало справі.

У другій половині 90-х років громадівці знову беруться за організацію української журналістики. У цей час в Одесі виходив тижневий журнал «По морю и суше» за редакцією Рейхельта. У 1894 р. редактор захворів і вирішив збути своє видання. Одеська громада швидко порозумілася з ним і у січні 1895 р. взяла тижневик до своїх рук⁹. Юридичною особою в акті купівлі журналу від громадівців виступив О. І. Погибко¹⁰. 23 січня 1895 р. було піднято клопотання про затвердження О. І. Погибка відповідальним редактором. Але міністер-

⁶ Архів М. Комарова. З ненадрукованого листа Б. Грінченка до М. Комарова від 5 листопада 1885 р. з х. Довбин Кут. Оригінали цього і подальших листів у свій час ми взяли в архіві М. Ф. Комарова. Архів цей під час Великої Вітчизняної війни зник.

⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 139, арк. 361—364.

⁸ Там же, арк. 301.

⁹ Там же, спр. 112, арк. 148.

¹⁰ Там же, арк. 155.

ство внутрішніх справ відмовило в цьому, бо він брав участь у студентських виступах 1879 р. і пробув в одиночному ув'язненні 6 місяців, а як член філоксерної комісії Бессарабії «согласно отзыва лиц, его знающих, представляется личностью весьма сомнительных нравственных качеств, хорошою репутациею не пользуется и принадлежит к числу людей весьма либерального характера». Наприкінці відмови було подане ще одне істотне зауваження: «Журнал «По морю и суше» принимает за последнее время украинофильское направление»¹¹. Лише 25 липня відповідальним редактором журналу було затверджено Л. Л. Михневича.

На дев'ятому місяці існування журналу (20 вересня 1895 р.) О. І. Погибко, як видавець його, звернувся до Головного управління в справах друку з проханням дозволити замінити стару назву журналу на нову — «Юг». Прохання мотивувалося тим, що читачі, зважаючи на назву, вимагають вміщення матеріалів про життя країн всієї земної кулі, чого не можна задовольнити при наявному складі співробітників. У зв'язку з цим редакція вирішила звузити тематику журналу і зробити його органом місцевого значення, давши назву «Юг». Головне управління відмовило в проханні на тій підставі, що нібито зміна назви журналу проводиться з метою спекуляції — для притягнення більшої кількості передплатників (як на нове видання)¹².

Перші п'ять номерів журналу 1895 р. буквально нічим не відрізнялися за змістом від попереднього (Рейхельтівського) видання. Лише в шостому номері з'явився переклад оповідання Олени Пчілки і невеличка замітка, присвячена пам'яті О. Ф. Кістяківського. А потім оповідання українських письменників (у перекладі), критично-літературні, історичні, етнографічні та інші статті, замітки, інформації з українського життя стали друкувати майже в кожному номері.

З усього українознавчого матеріалу, вміщеного на сторінках журналу (разом з книгами додатків) за два роки перебування його в руках Одеської громади, можна виділити кілька розділів.

Перший — художні твори. Деякі з них передруковувалися з інших українських журналів, найбільше з галицької «Зорі». Поряд з творами відомих українських письменників — Ол. Пчілки, Грінченка (Чайченка), Кримського, Коцюбинського, П. Грабовського, Дніпрової Чайки та ін. — у журналі друкувалися твори письменників, шлях у літературу яких лише починався. З початківців особливо багато своїх творів з життя української сільської інтелігенції вміщував П. Остаповський. У 1896 р. він видав їх окремою книжечкою.

¹¹ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 112, арк. 165.

¹² Там же, спр. 122, арк. 179—180.

У розділі критично-літературному брали участь М. Ф. Комаров, проф. А. Маркевич, В. Ковальов, Г. Мачтет, О. Кониський та ін.

Статті в журналі вміщувалися здебільшого з нагоди річниці того чи іншого письменника — Т. Шевченка, М. Гоголя, П. Гулака-Артемівського та ін. Особливо цінними є «Воспоминання В. В. Ковальова о Т. Г. Шевченко», який вчився з Шевченком в Академії мистецтв і жив разом з ним у Петербурзі в одному приміщенні. Серед інших публікацій слід згадати статтю М. Комарова «Малорусские стихотворения А. В. Кольцова».

У статтях культурно-історичного характеру подавалися відомості про українських діячів — В. Б. Антоновича, М. І. Костомарова та ін., про боротьбу українського народу з старшиною, про бурлак-степовиків та чумаків тощо.

У статтях культурно-освітнього спрямування багато уваги приділялося шкільній освіті. У них наголошувалось на значенні введення загального навчання, на ролі земств у розвитку народної освіти, подавалися відомості з життя й праці учителів та ін., багато мовилося про публічні лекції при університеті, про народні читання, народний театр, народну газету тощо, висвітлювався у позитивному плані стан культурно-освітньої справи в Австрії, Америці, Англії, Франції, Швеції та інших країнах. З етнографії опубліковано лише кілька дрібних заміток.

У мистецьких статтях здебільшого йдеться про театр — трупи Кропивницького, Саксаганського, Садовського.

У статтях, що торкалися економіки й сільського господарства, піднімалися питання про «общинне» землекористування на Україні, хліборобські артілі, про проект урегулювання ріки Бугу, рогату худобу на Україні, про господарське життя українців у Галичині тощо.

Бібліографія в журналі була представлена рецензіями на книжки і ноти українського змісту. Найчастіше їх писав М. Комаров. Крім того, тут подано загальний бібліографічний огляд журналу «Киевская старина».

У журналі часто вміщувалися поточні нотатки різноманітного змісту в рубриках: «Нам пишут» та «Разные известия».

Офіційним редактором журналу «По морю и суше» був Л. Михневич, а фактичним — О. Погибка. Близько до редакції, зі слів О. Погибка, стояли М. Комаров, Злотчанський, Шостаківський та ін., які й склали свого роду редакційну колегію. Тісно співробітничали з нею М. Білінський, Владиченко, А. Крижанівський, А. Маркевич, П. Остаповський, М. Сидоренко, І. Смирнов та ін.

Для журналу на теми з українського життя писали В. Василенко, Волинець, Б. Грінченко (Чайченко), Дніпрова Чайка, М. Кононенко, М. Коцюбинський, А. Кониський, А. Кримський,

Д. Мордовець, Михалевич, Г. Мачтет, М. Обачний, Т. Осадчий, Л. Падалка, Б. Познанський, О. Пчілка, М. Старицький, Л. Старицька, І. Шраг, К. Шрам.

Дописувачі журналу не одержували платні за свої статті. Навіть уся редакційно-технічна робота спочатку виконувалася безплатно. І лише в 1896 р. редакція найняла спеціального робітника — технічного організатора, який іноді виступав у ролі кореспондента журналу.

У 1896 р. кількість передплатників зросла з 200 до 400¹³. Проте коштів для утримання журналу не вистачало. Великою підмогою для нього у перший рік видання були кошти, виручені від оголошення про рух пароплавів «Русского общества пароходства и торговли». Коли ж правління цього товариства побачило, що в журналі все частіше почали піднімати українські («малорусские») питання, воно відмовилося давати свої оголошення на 1896 р. Таким чином, з цього року видання журналу треба було здійснювати на кошти, виручені від роздрібного продажу журналу і, головне, від передплати.

Як попередні видавці журналу, так і Одеська громада відповідно до плану щорічно повинна була давати своїм передплатникам безплатно 12 книг-додатків. Одеська громада обіцяла давати чотири книги-додатки, фактично ж давала дві. У вересні 1896 р. Головне управління в справах друку звернуло на це увагу одеського окремого цензора і запропонувало редактуру журналу точно додержуватися плану видання¹⁴.

Втрата платних оголошень вказаного товариства, вимога обов'язково давати передплатникам 12 книг-додатків і незначна кількість передплатників — все це привело до того, що 12 листопада 1896 р. на 40-му номері журнал «По морю и суше» припинив своє існування. Проте крім матеріальної скрути в справі закриття журналу «По морю и суше» велику роль відіграли й внутрішні тертя між співробітниками журналу та членами громади, частина яких (очевидно, досить значна) була незадоволена напрямом журналу і ставилась до нього критично, а друга частина — байдуже.

Одним із поштовхів, який прискорив закриття журналу, послужив непередбачений факт. Улітку 1896 р. керівники журналу роз'їхалися, і видання «По морю и суше» тимчасово перейшло до рук технічного співробітника редакції. Останній, будучи неозибаний з галицьким життям, у № 35 журналу вмістив за повідомленням російських газет прихильну замітку про реакціонерів-москвофілів (О. Мончаловського та ін.). Передплатники сбурилися, а редакція — оскандалилася. Цим самим доля журналу була остаточно вирішена.

¹³ Архів М. Комарова. З ненадрукованого листа О. І. Погибка до М. Комарова.

¹⁴ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 112, арк. 186—190.

Коли порівняти «По морю и суше» з «Пчелкою», то побачимо, що «Пчелка» радикальніше ставила питання українського культурно-громадського життя. У ній червоною ниткою проходила думка, що заборона українського слова безпідставна, що її треба скасувати. Крім поточних нотаток, інформацій за короткий час існування «Пчелки» (5 місяців) у ній відведено було місце чотирьом статтям К-вича, в яких ясно і прямо ставилося питання про українську мову, школу, суд, науково-популярну літературу і т. д. Нічого подібного ми не знаходимо ані в журналі «По морю и суше», ані в його додатках, незважаючи на те, що він був у руках українських культурників.

11 жовтня 1896 р. журнал «По морю и суше» перейшов до рук Я. Біловодського. Головне управління в справах друку 16 грудня 1896 р. повідомило одеського окремого цензора, що «право на издание журнала «По морю и суше» от г. Погибки перешло в собственность отставного коллежского ассесора Беловодского»¹⁵.

Я. Біловодський також належав до українських культурників, але організаційно з ними не був зв'язаний. 20 жовтня 1896 р. він підняв клопотання про затвердження його відповідальним редактором і дозвіл перейменувати журнал на «Жизнь Юга». Щодо останнього Біловодський висловив такі мотиви: орган, придбаний ним, мав географічний характер, але досвід показав, що журнал з такою програмою не можна широко розповсюдити, а звідси — неминучі збитки для видавця; багато провінціальних читачів неспроможні виписувати більше однієї газети, а тому тільки той орган матиме успіх, який висвітлюватиме значні події вітчизняного та закордонного життя. На думку Біловодського, такий орган мусить видаватися за програмою літературно-наукового журналу, причому великі за обсягом статті необхідно випускати додатками. Разом з цим Біловодський просив затвердити і нову програму журналу¹⁶.

Нову назву «Жизнь Юга» і програму для журналу було дозволено і затверджено 16 грудня 1896 р. Програма складалась з таких пунктів: 1) дії і розпорядження уряду; 2) статті з питань загальноросійського, місцевого і провінціального життя; 3) телеграми; 4) огляд внутрішнього і закордонного життя; 5) літературні огляди; 6) оповідання, повісті, вірші — оригінальні і перекладні; 7) статті популярно-наукового змісту; 8) критика і бібліографія; 9) огляд провінції; 10) дописи; 11) судова хроніка; 12) фейлетони; 13) театр і мистецтво; 14) торговельний, промисловий і біржовий відділ; 15) різне; 16) оголошення. Строк виходу — щотижневий. Безплатні до-

¹⁵ ЦДА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 123, арк. 215.

¹⁶ Там же, спр. 127, арк. 195 і далі.

датки в межах програми у вигляді невеличких книжечок — не більше як 12 на рік¹⁷.

Що ж до клопотання Біловодського про затвердження його відповідальним редактором, то одеський градоначальник і департамент поліції не заперечували проти цього¹⁸, але Головне управління в справах друку знайшло можливим затвердити його тільки тимчасовим редактором «впередь до выяснення направлення, которое он придаст журналу «Жизнь Юга»¹⁹. Як бачимо, політичний контроль Головного управління був більш суворий і «передбачливий», ніж навіть контроль поліції, жандармерії. Справді, коли після виходу в світ кількох номерів «Жизнь Юга» Біловодський 9 березня 1897 р. знов підняв клопотання про затвердження його постійним редактором, Головне управління дало міністерству внутрішніх справ негативну відповідь на тій підставі, «что за это время (з. початку 1897 р. по квітень 1897 р.— В. Г.) не вполне выяснилось направление, которое он желает дать журналу». І міністерство відхилило клопотання Біловодського, він мав право підписуватися лише «за редактора»²⁰.

За п'ять місяців (з 12 січня по 1 червня 1897 р.) було видано 21 номер журналу і дві книжки додатків.

Усі матеріали на українську тематику журналу «Жизнь Юга» та додатків до нього можна згрупувати таким чином: художні твори — опубліковано кілька оповідань (Мачтета та Франка) в перекладі на російську мову та один вірш українського поета (Бобенка); критично-літературні статті — подано традиційну статтю у зв'язку з річницею Т. Г. Шевченка та некролог про П. Куліша; культурно-побутові та політичні статті — у них йдеться про утиски українського слова, прагнення українського народу до освіти, про життя українців у Галичині тощо (серед авторів цього розділу — О. Русов, В. Василенко, Ів. Франко та ін.); соціально-економічні статті — писалося про голод та його причини на Україні, про кризу дрібного сільського господарства, про зубожіння селянства, його стихійне переселення, про батрацтво й робітників тощо; мистецтво — дві замітки про український театр; бібліографія — одна рецензія на українські чернігівські видання; поточні нотатки — різного роду короткі, хронікальні замітки.

Вихід у світ журналу «Жизнь Юга» з його новою програмою, напрямом і новим складом співробітників викликав різні відгуки в прогресивних колах.

Борис Познанський у листі до М. Комарова писав: «Це одбираю вже навіть два числа «Жизнь Юга» і поневолі звертаю-

¹⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 129, арк. 211.

¹⁸ Там же, арк. 200, 201.

¹⁹ Там же, арк. 209, 210.

²⁰ Там же, арк. 220.

ся до Вас, щоб розпитати, що це воно таке? Замість «Моря і суші»? Еге ж? Одповідьте, будьте ласкаві. Хто се Біловодський? Що це — знов новий спит мати свою газету? Літературне свербіння? Знов скажу, що коли не можна казати свого, так дайте нам базар, гавань, ракла-босовика, юлицю, а не научні бесіди по «выспренности», а то знов не вдержитесь. Простіть мені мою ширу, мою непрохану раду»²¹.

З думкою Познанського цілком збіглася думка Олени Пчілки. Вона писала Комарову: «Чи піше хто з наших у «Жизни Юга»? Чудна річ з сим літературним гніздом — ніяка зміна редакцій не помага. «Жизнь Юга» ще куди скучніша од «Моря і суші». Вона дуже доброго напрямку і ведеться старанно (уважніше навіть, ніж «Море й суша»), але ж — скука неможлива для звичайного читця. Се скоріш збірник економічних заміток, а не «газета літературна» й ще якась. Прямо просвітку нема — все таке тяжке. Хтось почав був оповідь (про вчителя) та й покинув. Ніякого оживлення. Хто ж таку газету виписуватиме, дарма що дух симпатичний?»²².

«Одесские новости» з приводу появи журналу «Жизнь Юга» 13 січня 1897 р. вмістили теплу замітку, в якій відзначалось, що «одесская журналистика обогатилась почти новым изданием». 13 січня 1897 р. у гумористично-добродушному тоні відгукнувся і «Одесский листок»: «Хотя новый дебютант не толстый, а... как Чичиков, «не то, чтобы толст, но и не очень тонок», но... подождем, в надежде, что тоненький журнал, может быть, окажется лучше иного толстого, окажется той маленькой рыбкой, что лучше большего таракана». Відгук газети «Южное обозрение» (13 січня 1897 р.) був особливо серйозний і співчутливо привітний: «С особенным удовольствием приветствуем появление в Одессе новой еженедельной газеты «Жизнь Юга». Как встретит такого периодического обозревателя жизни одесская публика, приученная ежедневной прессой к мелким сенсационным, эфемерным, малоосвещенным и только раздражающим любопытство фактам и картинкам, сказать трудно; но можно утверждать, что в Одессе и вообще на юге давно чувствуется необходимость в серьезном органе печати, спокойно и обдуманно подводящем итоги жизни за неделю. Если он не встретит сразу достаточного числа читателей, то он может постепенно их подготовить, а в этом и будет главная его задача и заслуга».

Одностайно доброзичливе ставлення до журналу «Жизнь Юга» визначилося не стільки завдяки програмній статті журналу, скільки складові співробітників. Редакція запросила взяти участь в роботі журналу працівників місцевої та столичної

²¹ Архів М. Ф. Комарова. Лист від 29 січня 1897 р. з Острогозька.

²² Там же. Лист Олени Пчілки (не датовано).

преси (як українців, так і росіян), відомих у той час своїми передовими думками, переконаннями: М. Горького, В. Короленка, В. Лесевича, Г. Мачтета, П. Нефедова, проф. Овсяннико-Куликовського, О. Русова, В. Семевського, К. Станюковича, І. Франка, А. Чехова та ін. Уже сама участь цих людей у журналі підкреслювала його прогресивне спрямування.

За своїм напрямом, змістом журнал «Жизнь Юга» нагадував «Пчелку» (1881 р.). Він відзначався ще тим, що з самого початку свого існування взяв твердішу орієнтацію, ніж журнал «По морю и суше», на російського читача.

Коли взяти розділ художньої літератури, то побачимо, що тут мало вміщено українських творів. Серед таких слід назвати оповідання І. Франка «Малий Мирон» (в перекладі російською мовою), «Schönschreiben» («Урок краснопису»), «Історія моєї січкарні»; Г. Мачтета «Миниатюры (Из Юго-Западного края)»; А. Бобенка «Сиротство» (вірш). Значно більше вміщено творів російських письменників, герої яких часом діють на Україні, а саме: М. Горького «Ванька Мазин», «Зазубрина», «В степи (Рассказ босняка)»; Є. Чирікова «В отставку» (оповідання не закінчено друком); А. Матюшенського «Балахон»; Муринова «Горе-просветитель»; В. Дмитрієвої «Баклан» та твори ще деяких письменників. Не рясно подано українських матеріалів і в критично-літературному розділі — дві принагідні біографічні замітки: одна з приводу річниці Т. Шевченка, а друга — смерті П. Куліша.

Трохи більше подано матеріалів на теми з українського культурно-побутового життя, хоч в цілому не так-то вже й багато. Тут слід відмітити «Письма из Галиции» Ів. Франка, де говориться про крутість цісарської влади щодо галицьких виборців та про тодішню австро-німецьку і польську урядову й шляхетську пресу, яка під час виборів займалася наклепами на селян та їх проводирів. У деяких статтях порушувалося питання освіти на Україні та рівноправності української мови. В одній з них відзначено надзвичайну тягу «южноруссов» до освіти. В другій — «К вопросу о языке в школах южной России» — констатувалося, що політика обрусіння на Україні спричиняється до того, що українські діти в початкових школах не вивчають як слід російської мови й цураються своєї.

З українознавчих матеріалів, надрукованих у «Жизни Юга», слід відзначити ще дві замітки про український театр. В одній з них говорилося, що на Всеросійському з'їзді діячів сцени представниками української театральної справи було зачитано п'ять доповідей: чернігівської міської управи, гуртка чернігівської інтелігенції з М. Заньковецькою на чолі, М. П. Старицького, І. К. Карпенка-Карого і І. А. Шрага. В цілому вони домалалися, аби український театр було поставлено в однакові умови з російським. У другій замітці («Народный театр») вказува-

лося на потребу організації на селі народного театру, який би відповідав новим вимогам життя. Цю потребу автор обгрунтував тим, що на Україні тоді ще були поширені «исторические мистерии».

У розділі бібліографії подано похвального тону рецензію на чернігівські видання: «Думи кобзарські», «Живі струни» (народна збірка), «Катерина» Т. Шевченка та «Байки» Л. Глібова.

У поточних нотатках «Жизни Юга» звісток з українського життя подано дуже мало. Сюди можна віднести щось зо дві замітки про річницю Шевченка, замітку про те, що В. Тарновський заповів Чернігівському земству свій коштовний музей, та кілька заміток про «артільного батька» Левитського.

Оповідання, вміщені в журналі, відображають життя бідних людей, загнаних і забитих, які наполегливо переборюють труднощі життя, а іноді не витримують нерівної боротьби і гинуть. Взагалі, в усіх художніх творах червоною ниткою проходить ідея гуманізму, симпатії до «принижених і зневажених». Такий підбір художніх творів дуже характерний для журналів прогресивного напрямку.

У статтях і замітках журналу особлива увага зверталася на соціальне та аграрно-економічне становище селянства, частково на сільськогосподарських робітників. Він у порівнянні з журналом «По морю и суше» був прогресивнішим. Хронічний голод і недороди у Степовій Україні, криза дрібного сільського господарства, масове зубожіння селянства, стихійне переселення селян, що часто було вбивчим для них,— ось що здебільшого знаходило відбиття на його сторінках.

У журналі «Жизнь Юга» висвітлювалося також життя промислових робітників. Наприклад, у ньому була вміщена цікава стаття Є. Ж. «Чума и рабочие жилища», в якій показано жалівку житлові умови робітників-шахтарів у Донбасі та нелюдську експлуатацію їх з боку капіталістів, виснаження робітництва тяжкою працею, що може спричинитися до поширення епідемічних хвороб, зокрема чуми, яка тоді загрожувала населенню України. Але статті, що присвячувались робітничому питанню, друкувалися в цьому журналі принагідно (як і в «Пчелке»).

Співробітниками «Жизни Юга», що писали на українські теми, були: Я. Біловодський, А. Бобенко, В. Василенко, Г. Мачтет, Овсянко-Куликовський, Т. Осадчий, О. Русов, К. Свирський, С. Сергєєв, Ів. Франко та ті, що підписувались лише ініціалами: М. Б-инь, Е. Ж., К. Р. Цей список свідчить, що з старих співробітників-українців журналу «По морю и суше» до нового журналу приєдналося небагато: А. Бобенко, В. Василенко, Г. Мачтет, Т. Осадчий. Певно, решта, розчарувавшись у журналі «По морю и суше», не повірила і новонародженій «Жизни Юга».

Перед редакцією «Жизни Юга» серйозно постало питання про матеріальний бік справи, яке їй так і не вдалося розв'язати. А тому журнал, проіснувавши всього півроку, з 12 січня по 1 червня 1897 р., на 21-му номері перестав виходити. Правда, у червні 1898 р. вийшов ще один номер журналу, після чого він остаточно припинив своє існування²³. Ця подія знайшла відгук в одеських газетах.

«Одесские новости» 8 червня 1897 р. обмежилися короткою хронікальною заміткою про це. «Одесский листок» 11 червня згадав про це в одному з оглядів.

Тут мимоволі виникає питання: чим пояснюється випуск у 1898 р. одного номера журналу «Жизнь Юга» після річної перерви?

«Жизнь Юга» вимушена була припинити своє існування через невелику кількість передплатників, тобто за браком коштів. Перед видавцями виникла проблема, як ліквідувати журнал без втрат. За тодішнім законодавством видавець мав право й далі випускати журнал, якщо з дня виходу у світ останнього його номера минуло не більше року. Однак Головне управління в справах друку, певно зважаючи на наявність у складі співробітників журналу значної кількості «ссылных и поднадзорных», з власного почину, скориставшись важким матеріальним станом, вирішило покінчити з політично неблагонадійним органом.

У жовтні 1898 р. Головне управління повідомило одеського окремого цензора, що воно одержало один номер «Жизни Юга» від 1 червня 1898 р., і запропонувало йому «донести, виходит ли в свет означенная газета, и если не выходит, то когда был выпущен в свет последний номер ее за 1897 год»²⁴. У відповідь на це 19 жовтня 1898 р. цензор повідомив, що матеріали, які мали друкуватися в журналі «Жизнь Юга», були подані йому на перегляд в другій половині травня 1898 р., а 1 червня вийшов перший і останній номер. Він, виправдуючись перед Головним управлінням за дозвіл випустити у світ «Жизнь Юга» в 1898 р., пише, що зробив це тому, що річний строк з дня виходу в світ останнього номера цього журналу не минув, і додає, що тепер журнал більше не виходить²⁵. 7 листопада 1898 р. Головне управління довело до відома цензора, що журнал «Жизнь Юга», який не виходив протягом року, на підставі ст. 121 статуту про цензуру і друк «признан окончательно прекратившимся»²⁶.

Я. Біловодський опротестував закриття журналу. Але Головне управління залишило своє рішення в силі на тій підставі, що згідно з ст. 114 статуту про цензуру і друк журнал мав ви-

²³ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 131, арк. 45—46.

²⁴ Там же, арк. 222.

²⁵ Там же, арк. 223.

²⁶ Там же, арк. 224.

йти у світ протягом року не менш як три рази. Цю справу розглядали міністр внутрішніх справ і Сенат; останній на своєму засіданні 3 березня 1900 р. залишив скаргу Біловодського «без последствий»²⁷.

У 90-і роки з трудом вдавалося одержувати дозвіл на видання українського журналу, а «Киевская старина» не могла задовольнити запитів широкого читача, оскільки це був антикварний, науковий орган, а не живий публіцистичний журнал, що відбивав би кожний день, кожний важливий момент з тодішнього українського життя. У повсякденному ж прогресивному українському органі була насуцна потреба. І в Одесі, як бачимо, його пощастило організувати. Оскільки ж згадувані українські журнали в Одесі були органами, так би мовити, всеукраїнської думки, то вони мусили мати і кінець кінцем мали підтримку і матеріальну, і моральну з цілої України. Слабкою стороною цієї справи було те, що тодішні українські ліберально-народницькі видання не були добре організованими осередками, навколо яких гуртувалися б фахові журнальні чи газетні працівники. Крім того, слабкість української журналістики 80—90-х років пояснюється ще й тим, що журнали спиралися на українського ліберально-культурницького читача, а останній ще був заслабкий і, звичайно, не міг належно підтримувати ці органи.

В. Я. Герасименко

УКРАИНСКАЯ ЖУРНАЛИСТИКА В ОДЕССЕ

(80—90-е годы XIX в.)

Резюме

После первых украинских журналов «Основа», «Черниговский листок» необходимость в периодических изданиях с каждым годом возрастала. Но постоянные запреты на украинское печатное слово (1863, 1876 гг.) не давали возможности издавать журнал на украинском языке. Прогрессивные деятели культуры стали на путь использования существующих русских печатных органов, а вместе с тем решили добиваться разрешения на издание украинского журнала. Особенно широко использовался в этом отношении одесский еженедельник «Пчелка», который, однако, просуществовал недолго—с 21 марта по 11 июля 1881 г. В каждом номере «Пчелки» помещались корреспонденции из различных городов Украины. В нем были помещены статьи на темы культурной жизни украинцев, часто появлялись публикации на критические, литературные темы и сообщения из жизни Галиции. После превращения журнала в юмористический местного значения Одесская громада переклонила свое внимание на издание неперіодических альманахов. Но и здесь на пути стала царская цензура. В 1885 г. было получено разрешение на издание альманаха «Нива», а дальше шел запрет за запретом. В 1887 г.

²⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 139, оп. 30, спр. 131, арк. 228, 234—236.

было запрещено переиздание альманаха Кулиша 60-х годов «Хата», в 1889 г. запрещен альманах «Розмова», а в 1892 г. к печати не был допущен альманах «Запомога», который представил в цензуру М. Комаров.

В 1894 г. издатель — редактор еженедельника «По морю и суше» Рейхельт передал свой журнал в руки Одесской громады. Журнал выходил с января 1895 г. по ноябрь 1896 г. под редакцией А. Погибко (официальным редактором числился Л. Михневич).

В конце 1896 г. еженедельник «По морю и суше» перешел в руки украинского культурного деятеля Я. Беловодского. Вскоре он был переименован на «Жизнь Юга». Но его существование было кратковременным — с 12 января по 1 июня 1897 г. Наряду с вопросами украинской общественно-культурной жизни журнал освещал вопросы жизни украинского крестьянства, стихийного переселения, недорода и хронического голода. В журнале частично освещалась жизнь промышленных рабочих.

После многих попыток издавать свой постоянный орган в Одессе громадовцам пришлось отказаться от этой мысли в силу драконовских условий царской цензуры. Единственным печатным органом на всю восточную Украину в 80—90-х годах был журнал «Киевская старина».

М. І. Бізер, З. С. Орлова

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ХЕРСОНЩИНИ ПРОТИ ВРАНГЕЛЯ

Боротьба проти білогвардійських банд Врангеля проходила в основному на території північної Таврії (нині Херсонська область). Цей період з історії нашої країни уже висвітлювався як в загальних працях про громадянську війну і іноземну воєнну інтервенцію, так і в спеціальних. Из останніх передусім слід назвати книгу І. Короткова «Разгром Врангеля» (М., 1955), в якій на основі документальних матеріалів описано бойові дії радянських військ проти Врангеля. В книзі М. Ліпатова «1920 год на Черном море» (М., 1958) йдеться про бойові операції радянських військово-морських сил проти врангелівських полчищ. Однак у цих працях майже не приділено уваги діяльності місцевих партійних, радянських і громадських організацій, не показано їх колосальну роботу по мобілізації всіх сил і засобів на боротьбу з ворогом.

У фондах Херсонського обласного державного архіву зберігається багато документів, які дають можливість глибше і докладніше висвітлити події вказаного періоду, але вони, на жаль, досі використовувались дослідниками недостатньо. Нижче подаємо короткий огляд цих документів.

У фонді Дніпровського повітового виконавчого комітету Ради є документи, що засвідчили висадку врангелівських десан-

тів у північній Таврії в червні 1920 р. Так, у телеграмі, адресованій губернській і повітовій ЧК, повідомляється: «7 червня в сім годин ранку до Хорлів підійшло три ворожих крейсери і відкрили вогонь по Хорлам Дофіно. Під час бою було віддано розпорядження відступати на Чаплинку»¹.

Дальший хід операції біля Хорлів і просування врангелівців в глиб Таврії характеризують телеграми Херсонсько-Миколаївської губернської ЧК голові ВЧК Феліксу Едмундовичу Дзержинському і накази начальника тилу Херсонської губернії і Східної бойової дільниці. Ось одна з них від 11 червня 1920 р.: «...ворог, що висадився біля Хорлів, захопив Скадовськ, Чолбаси, Стару (Малу) Маячку, Чаплинку і Каланчак... Головними пунктами напрямку ворога є Каховка через Чорну Долину і Олешки»².

У ніч з 11 на 12 червня 1920 р. білогвардійці захопили центр Дніпровського повіту — м. Олешки. В документах фондів Дніпровського і Херсонського повітових виконкомів Рад і ЧК докладно висвітлені події, зв'язані з захопленням врангелівцями Олешок і розправою білогвардійців над мирним населенням. Наприклад, у наказі начальника тилу Херсонської губернії від 12 червня 1920 р. вказувалось: «За існуючими даними, ворогом захоплені Олешки, і в дальшому він має намір переправитись і захопити м. Херсон»³. У повідомленні Юг РОСТА зазначалось, що «врангелівці, як тільки зайшли в місто [Олешки], почали розправи з першими стрічними на вулицях..., ніч з 11 на 12 червня була в Олешках жахливою»⁴.

Значний інтерес становить доповідь дніпровського повітового начальника тилу про оборону Олешок, в якій наводяться дані про чисельність загону Олешківського гарнізону, що обороняв місто⁵.

Захоплення Олешок білогвардійцями створило безпосередню загрозу м. Херсону. Документи архіву за червень 1920 р. відображають діяльність місцевих органів по організації оборони міста.

Начальник тилу дав наказ організувати групу військ Херсонської бойової дільниці⁶. Начальником штабу групи було призначено Миколу Куліша — пізніше відомого українського письменника і драматурга. У фонді управління Дніпровського повітового виконкому Ради зберігається автобіографія М. Куліша, в якій він докладно розповідає про свою роботу на цьому посту. Ця автобіографія неодноразово використовувалася до-

¹ Херсонський облдержархів, ф. Р-3, оп. 1, спр. 5, арк. 71.

² Там же, ф. Р-1673, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

³ Там же, арк. 11, 14.

⁴ Там же, спр. 6, арк. 5.

⁵ Там же, ф. Р-3, оп. 1, спр. 5, арк. 83.

⁶ Там же, ф. Р-1673, оп. 1, спр. 2, арк. 11.

слідниками. Але накази, відношення, посвідчення, телеграми з власноручним підписом М. Куліша ще ніким не використовувались і досі ніде не публікувались.

У документах фондів Херсонсько-Миколаївської ЧК і відділу управління Херсонського повітового виконкому Ради передано настрій бійців Червоної Армії, які брали участь у боротьбі з Врангелем, а також показано бойові дії Херсонської групи військ. Так, в політзведеннях повідомлялось: «Настрій військових частин, розташованих у м. Херсоні і в околицях, — бойовий. Добровольців з'явилося 113 чоловік»⁷.

Партійна і профспілкova організації Херсонщини були мобілізовані на фронт і для подання допомоги фронту. Для висвітлення ходу мобілізації до Червоної Армії, добровільного запису в її ряди, воєнізації установ велике значення мають документи фондів Херсонського і Дніпровського повітових військкоматів. Усі ці питання висвітлено в ряді друкованих праць, присвячених розгрому Врангеля, але документи вказаних фондів додають дещо нове до уже відомого⁸.

У фондах Херсонсько-Миколаївської губернської ЧК є документи, в яких говориться про допомогу селян Червоній Армії і їх рішучість боротися з білогвардійцями до остаточної перемоги. Ось один з таких документів: «Херсон. 12.6. 18 г. 35 хв. З сіл Херсонського району надходять відомості, що селяни мобілізуються, озброюються і віддають себе в розпорядження повітового військкомату»⁹.

Оборона правого берега Дніпра була покладена на морські сили Південно-Західного фронту. Тому у військових телеграмах, які зберігаються у фонді Херсонського повітового виконкому, ці події відображені слабо. Більш-менш повно вони відбилися у документальних матеріалах, що зберігаються в Центральному державному архіві Радянської Армії і в Центральному державному архіві Військово-Морського Флоту. Вони використовувались в уже названій праці Ліпатова і в збірнику документів «Моряки в боротьбі за владу Рад на Україні» (К., 1963).

Для допомоги партійним і радянським органам у зміцненні фронту і тилу на Україну була направлена група керівних працівників. У склад її входив А. В. Луначарський, який був у Херсоні у травні 1920 р. Запис його промови на урочистому засіданні Херсонської міськради зберігається у фонді відділу управління Херсонського повітового виконкому¹⁰. В цьому ж фонді є ще один цікавий, досі неопублікований документ — промова начальника політвідділу фронту В. П. Потьомкіна перед партійним і профспілковим активом м. Херсона, в якій він оха-

⁷ Херсонський облдержархів, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 153, арк. 26.

⁸ Там же, ф. Р-479, оп. 1, спр. 722, арк. 60.

⁹ Там же, ф. Р-1673, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

¹⁰ Там же, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 1, арк. 8, 9.

рактизував становище на фронті, пояснив причини тимчасових невдач Червоної Армії і розповів про ті завдання, які стоять перед армією і народом¹¹.

В. І. Ленін і партія надавали великого значення швидкому розгрому білогвардійських військ Врангеля. 10 липня 1920 р. ЦК РКП(б) у листі до всіх партійних організацій вказав, що «в найближчі дні увага партії повинна бути зосереджена на Кримському фронті! Мобілізовані товариші, добровольці повинні направлятися на Південь. Кожному робітникові, червоноармійцю треба роз'яснити, що перемога над Польщею неможлива без перемоги над Врангелем. Останній оплот генеральської контрреволюції повинен бути знищений»¹². 2 серпня Політбюро ЦК РКП(б) визнало за необхідне створення самостійного фронту проти Врангеля — Південного фронту. Командуючим Південним фронтом було призначено видатного радянського полководця М. В. Фрунзе.

Зусилля трудящих були спрямовані на те, щоб забезпечити Південний фронт необхідним озброєнням, продовольством і, головне, людськими резервами. У фондах архіву є чимало документів, в яких яскраво відобразилась діяльність місцевих партійних, радянських і військових органів по мобілізації трудящих на боротьбу з Врангелем¹³.

У фонді Херсонського повітового ревкому зберігаються протоколи, доповіді, звіти, зведення про допомогу Червоній Армії продовольством, фуражем, обмундируванням. Так, у постанові загальних зборів жителів с. Білозірки вказано на необхідність «допомагати армії різними продовольчими продуктами, щоб армія на фронті, захищаючи нас, не була голодною»¹⁴. В доповіді хлібно-фуражного підвідділу ревкому в колегію Херсонського опродкому наводяться дані про кількість хліба, зданого для Червоної Армії з 29 квітня по 1 червня 1920 р.: «пшениці — 86 248 пудів, жита — 107 723 пуда, ячменю — 151 997 пудів»¹⁵. Такі ж документи є і в фондах Херсонського повітового військкомату, опродкому, волвиконкомів Рад. У резолюції Білозерського волосного з'їзду Рад записано: «Даємо клятву здати негайно всю зброю для червоних бійців, виконати неухильно хлібну розверстку. Перемога на червоному бойовому фронті і на безкровному фронті труда забезпечена буде лише тісною братською спілкою робітників і селян. Хай живе непереможна Червона Армія!»¹⁶

¹¹ Херсонський облдержархів, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 1, арк. 60—68.

¹² История гражданской войны в СССР, т. 5. М., 1960, стор. 162.

¹³ Херсонський облдержархів, ф. Р-479, оп. 1, спр. 722, арк. 146, спр. 716, арк. 8.

¹⁴ Там же, ф. Р-37, оп. 2, спр. 9, арк. 65.

¹⁵ Там же, оп. 1, спр. 5, арк. 220.

¹⁶ Там же, спр. 9, арк. 80.

Документи фондів різних профспілок з липня до листопада 1920 р. насичені доповідями, звітами, зведеннями, листуванням про організацію комісій допомоги Червоній Армії і про роботу цих комісій. Так, у липні 1920 р. комісія по проведенню Тижня допомоги хворому і пораненому червоноармійцю звертається в Херсонську повітову Раду профспілок з проханням «зібрати пленум Ради профспілок і винести рішення про відрахування одноденного заробітку на користь Тижня»¹⁷. В цьому Тижні взяли участь усі підприємства і установи м. Херсона. У вказаних фондах є документи, в яких йдеться: про проведення Тижня робітничого подарунку Червоній Армії, про відрахування одноденного заробітку на її користь, про скликання зборів жінок в театрі «Мініатюр» з порядком денним «Допомога жінок фронту»¹⁸. З ними перекликаються кореспонденції і повідомлення, вміщені в № 147 херсонської газети «Известия» від 7 серпня 1920 р., про проведення Тижня червоного добровольця.

Достовірність документів фондів профспілок підтверджується документальними матеріалами інших фондів. Наприклад, у фонді відділу управління Херсонського повітового виконкому Ради є звіти про проведення селянського Тижня допомоги Червоній Армії. В с. Широкий Балці під час цього Тижня було зібрано 500 пудів пшениці, ячменю¹⁹. У резолюції загальних зборів с. Снігурівки від 17 жовтня 1920 р. записано: «Дати для червоної кавалерії 10 коней і дати шкіру без обмеження кількості»²⁰.

Заходи, здійснені ЦК РКП(б) і Радянським урядом, допомогли частинам Червоної Армії, які воювали на Південному фронті, в серпні 1920 р. перейти в наступ і форсувати Дніпро. В ніч з 6 на 7 серпня вони зайняли Каховку, Олешки, Козачі Лагері, Британи і почали будівництво оборонних споруд на Каховському плацдармі. Подіям цих днів присвячено цікаві спогади колишнього голови Каховського ревкому М. Т. Савченка, нині персонального пенсіонера²¹. В архіві збереглися окремі документи, які засвідчують активну участь у будівництві оборонних споруд на плацдармі мешканців м. Каховки.

У вересні 1920 р. врангелівські війська знову почали наступ. Вони прорвали фронт і створили загрозу захоплення Донбасу. Комуністична партія і Радянський уряд вжили всіх заходів для того, щоб до зими ліквідувати останній білогвардійський фронт. 2 жовтня В. І. Ленін звернувся до незаможного селянства України з закликом посилити боротьбу з Врангелем. «Товариші! Хай же всі і кожен стане грудьми на захист проти

¹⁷ Херсонський облдержархів, ф. Р-607, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

¹⁸ Там же, спр. 69, арк. 133.

¹⁹ Там же, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 159, арк. 34.

²⁰ Там же, спр. 158, арк. 89.

²¹ Там же, ф. Р-3264, оп. 1, спр. с-5.

Врангеля! Хай усі комітети незаможних селян напружать, як тільки можна, свої сили, допоможуть Червоній Армії добити Врангеля»²². У відповідь на заклик вождя революції селянство України дало Червоній Армії велику кількість продовольства, одяжі і зброї. Гарячий відгук селянства на цей заклик свідчить про те, що вплив партії на селі значно зріс. У документах є важливі дані про зворнення в той час комуністичних осередків у селах Херсонщини²³.

У фондах волосних і сільських ревкомів, волосних і повітових виконкомів Рад та комітетів незаможних селян є резолюції з'їздів, зборів селян про підтримку ними Радянської влади і Червоної Армії. Наведемо деякі з них. Резолюція Старошведського волосного з'їзду Рад проголошувала: «Все на фронт, все для перемоги над світовою буржуазією, для перемоги над бандами Врангеля. Хай живе вільна праця! Хай живе світова революція! Хай живе робітничо-селянська Радянська влада!»²⁴. В резолюції 1-го Херсонського повітового з'їзду комітетів незаможних селян, що відбувся 13—17 вересня 1920 р., записано: «Вітаючи доблесну непереможну Червону Армію, з'їзд заявляє, що віднині комнезаможі служать червоним тиловим резервом для червоного фронту. З'їзд закликає все трудове селянство надати всіляку допомогу сім'ям товаришів червоноармійців, які не можуть своїми силами обробити землю, організувати громадське заорювання. Хай живе Червона Армія — захисниця трудящих!»²⁵.

У фондах профспілок водників, металістів, шкіряників та інших є документи, які свідчать про героїчну працю робітників під час наступу врангелівських військ. У бюлетені профспілки водників Нижнього Дніпра і Південного Бугу за 1922 р. повідомлялось: «Судна червоного транспорту в районі Нижнього Дніпра з успіхом виконали величезне завдання по транспортуванню військ Червоної Армії, перевезли 100 000 чоловік і 3 000 000 пудів військового спорядження»²⁶.

У жовтні 1920 р. почались рішучі бої на Південному фронті. Сюди була направлена Перша Кінна армія. Про дислокацію частин Першої і Другої кінних армій, про їх продовольче постачання свідчать документи повітових військкоматів, волосних ревкомів, повітових виконкомів Рад. Так, в інформаційному зведенні міліції від 6 листопада 1920 р. читаємо: «На цей час через Берислав проходить 1-ша кавалерійська дивізія бу-

²² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 277.

²³ Херсонський облдержархів, ф. Р-37, оп. 2, спр. 9, арк. 115; ф. Р-38, оп. 1, спр. 14, арк. 27; ф. Р-3131, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

²⁴ Там же, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 142, арк. 514.

²⁵ Там же, ф. Р-6, оп. 1, спр. 40, арк. 30, 31.

²⁶ Там же, ф. Р-697, оп. 1, спр. 116, арк. 14.

дьянівців, яка направляється на лівий берег Дніпра»²⁷. У названих фондах є багато політзведень про привітне ставлення населення до цих частин.

У цей час відчувалося піднесення і зріс бойовий наступальний дух бійців Червоної Армії. Про це, зокрема, свідчать подані в політзведеннях відділу Управління Херсонського повітового виконкому Ради уривки із листів бійців діючої армії. Ось один з них: «Від червоних бійців Вайкіна М., Гусева М., Малеева М. громадянам рідного села Кам'янки. Товариші! Ось уже скоро 2 місяці, як ми знаходимось на Кримському фронті проти знахабнілого барона Врангеля і його білої банди. Багато разів ми вступали в бій з успіхом для нас, а також у деяких випадках і для нього, бо без цього нема війни. Але знайте, товариші, що скоро для нього успіхів не буде... і ви нам повірте, тому що ми, потрапивши на фронт, в дійсності переконались, який настрій у всіх тих, які, не шкодуючи свого життя, підставляють свої груди і б'ються, як леви, що б їм не коштувало це, аби лише задушити всі білогвардійські банди і не дати капіталу торжествувати над трудом і щоб по всій землі мав червоний прапор труда»²⁸. Цей лист цікавий не лише як свідчення політичної свідомості червоноармійців, а й як високопатріотичний документ тієї героїчної епохи.

У фондах військкоматів є документи, в яких розповідається про один з видів роботи політвідділів — ліквідацію неписьменності серед червоноармійців. Так, в фонді Дніпровського повітового військкомату знаходяться звіти шкіл грамоти військових частин, які були розміщені в м. Херсоні або знаходились безпосередньо на фронті. Наприклад, у звіті школи грамоти 2-ї гаубичної батареї від 26 серпня 1920 р. сказано: «Прочитано по книзі «Мир в рассказах для детей» оповідання «Слепой музыкант», писали щоденно під диктовку... Постійності відвідування заважали виконання термінових бойових завдань у зв'язку з останньою операцією»²⁹. У звіті про заняття в школі грамоти при кавалерійському ескадроні зазначено, що бійці «проявляють велике бажання якнайшвидше навчитися читати, писати, рахувати»³⁰.

Про широкий розмах масово-політичної роботи, яку проводили партійні органи, свідчать численні документальні матеріали, в яких йдеться про організацію мітингів, концертів, спектаклів для червоноармійців і силами червоноармійців для цивільного населення. Про це яскраво свідчить витяг з доповіді голови Каланчацького волосного ревкому Дніпровського повіту за листопад—грудень 1920 р.: «Організовано 15 мітингів-кон-

²⁷ Херсонський облдержархів, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 173, арк. 80.

²⁸ Там же, спр. 126, арк. 75—76.

²⁹ Там же, ф. Р-481, оп. 1, спр. 6, арк. 25.

³⁰ Там же, арк. 30.

цертів і спектаклів. З них 5 організовано Каланчацькою культурно-освітньою комісією, а 10 — військовими частинами»³¹.

Великий інтерес становлять мандати делегатів першої гарнізонної безпартійної червоноармійської конференції, яка відбулась 22 жовтня 1920 р. у Херсоні. Вони зберігаються в фонді Херсонського повітового військкомату. По них можна судити, хто брав участь у конференції. У цьому ж фонді є рапорти, мандати, посвідчення про направлення на кулеметні, кавалерійські курси. Вони засвідчують інтенсивну роботу по підготовці командирів для Червоної Армії.

Наукове значення має група документів фондів ревкомів, в яких говориться про організацію Радянської влади на Херсонщині, висвітлюється роль Червоної Армії в цьому. Передусім — це доповіді голів ревкомів і відомості про їх особовий склад³². Ці документи свідчать, що Червона Армія не тільки несла визволення трудящим від білогвардійщини, а й що її бійці, одержавши політичне загартування, ставали організаторами органів Радянської влади на місцях і провідниками в життя політики Комуністичної партії.

У статті розглянуто не весь комплекс документів, що зберігаються в Херсонському облдержархіві і стосуються періоду боротьби з Врангелем, але навіть на основі сказаного вище можна зробити висновок, що вони є цінним джерелом для вивчення історії боротьби трудящих Херсонщини за збереження завоювань Великого Жовтня.

М. И. Бизер, З. С. Орлова

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ
ПО ИСТОРИИ БОРЬБЫ ТРУДЯЩИХСЯ ХЕРСОНЩИНЫ
ПРОТИВ ВРАНГЕЛЯ

Резюме

В статье рассматриваются документальные материалы Херсонского облгосархива, раскрывающие деятельность местных партийных, советских и общественных учреждений и организаций по мобилизации трудящихся на разгром белогвардейских банд Врангеля; документы, показывающие роль Красной Армии в организации и укреплении Советской власти на местах.

Многие документы, упоминаемые в статье, приводятся впервые.

³¹ Херсонський облдержархів, ф. Р-38, оп. 1, спр. 14, арк. 28.

³² Там же, ф. Р-3131, оп. 1, спр. 3, арк. 31; спр. 14, арк. 22, 28.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ
З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ СУМЩИНИ
ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
(1917—1918 рр.)

Вивчаючи історію боротьби трудящих за Радянську владу та побудову першого в світі соціалістичного суспільства в країні в цілому, дуже важливо простежити, як вона проходила на місцях. Найбільш повноцінним, а інколи єдиним джерелом для висвітлення цього процесу на місцях є документальні матеріали, що зберігаються в державних і партійних архівах.

Критично оглянемо документальні матеріали, зосереджені в Сумському обласному державному архіві, в яких відбилися основні моменти і характерні особливості боротьби трудящих за встановлення Радянської влади у 1917—1918 рр. на Сумщині.

Найбільшу цінність для відтворення історії революційної боротьби трудящих Сумщини між лютим та жовтнем 1917 р. мають протоколи загальних зборів робітників, засідань фабзавкомів та Ради старост промислових підприємств м. Сум за травень—грудень 1917 р. Основна частина їх — це протоколи загальних зборів робітників одного з найбільших промислових підприємств міста — машинобудівного заводу Бельгійського анонімного акціонерного товариства.

Протоколи зборів дають можливість судити про чисельність сумського пролетаріату, зростання його політичної свідомості та згуртованості. Вони є результатом діяльності народних мас і відбивають різноманітні політичні та економічні питання, висунуті в період підготовки і проведення Жовтневої революції. Складачі протоколів — живі свідки й учасники революційних подій. Ці протоколи вказують, що трудівники Сумщини жваво відгукувались на тогочасні події політичного життя, давали їм свою оцінку.

Злободенним на той час було питання про ставлення до Тимчасового уряду та Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Робітники Сумського машинобудівного заводу на загальних зборах, що відбулися 24 травня, «висловили повне довір'я тільки Раді робітничих та солдатських депутатів», яка лише «одна може здійснити прагнення і сподівання пролетаріату». «Тимчасовий уряд,— зазначається в протоколі зборів,— ми визнаємо, але явним захисником пролетаріату не вважаємо. Тільки Рада робітничих і солдатських депутатів спроможна привести країну до світлого майбутнього, але не той Тимчасовий уряд, до котрого входять представники найбільшої буржуазії»¹.

¹ Сумський облдержархів, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 29, арк. 16.

Питання про зовнішню і внутрішню політику Тимчасового уряду, питання про ставлення до війни, до Центральної ради бурхливо обговорювалися на зборах робітників окремих підприємств і на зборах ради старост усіх заводів міста Сум. Протягом лише серпня 1917 р. вони обговорювались кілька разів. Тексти протоколів зборів засвідчують, що під впливом роз'яснювальної роботи більшовиків трудящі Сумщини ясніше почали розуміти реакційну суть політики Тимчасового уряду. Вони з гнівом почали виступати проти імперіалістичної політики, проти війни, запровадження смертної кари та окремих законоположень Тимчасового уряду. Робітники заводу Розенквіста 2 вересня 1917 р. постановили: «Одностайно, найрішучішим способом протестувати проти застосування смертної кари над людьми і протестувати проти циркуляра міністра Скобелева, який надає право підприємцям приймати і звільнювати робітників, який відняв це право у заводських комітетів»².

У протоколах та резолюціях зборів робітників заводів, засідань завкомів і старост є важливі відомості про боротьбу робітників у період з травня по жовтень 1917 р. проти локаутів, про запровадження робітничого контролю на підприємствах, підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці. Із протоколу загальних зборів робітників Сумського машинобудівного заводу від 17 серпня довідуємося про страйк робітників ливарного цеху з вимогою підвищити заробітну плату. На основі скупих рядків протоколу ми не можемо судити про тривалість, масовість страйку, але сам факт страйку протоколом засвідчено. Робітникам у їх боротьбі за економічні права велику організаційну допомогу подавали завкоми та рада старост.

Протоколи зборів робітничих колективів і ради старост яскраво відображають боротьбу сумського пролетаріату за справді революційний, більшовицький склад Сумської Ради робітничих і солдатських депутатів. На зборах 3 липня та 11 серпня 1917 р. робітники виступили з вимогою реорганізувати Раду з огляду на те, що «між членами даної Ради багато таких, які прикривають себе йменням різних соціалістичних партій, а насправді ці люди нездатні проводити завдання і лозунги робітничого класу і загалом всієї трудової демократії»³.

Розгул буржуазно-поміщицької реакції після липневих днів, корніловський заколот, змова капіталістів та поміщиків з іноземними імперіалістами — все це ще більше розкрило контрреволюційну суть Тимчасового уряду та угодовської політики меншовиків й есерів. Трудові маси почали рішуче повертати на бік більшовиків. Розпочалась смуга більшовизації Рад.

Протоколи, що зберігаються у Сумському облдержархіві,

² Сумський облдержархів, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 21а, арк. 11.

³ Там же, ф. 9, оп. 1, спр. 1, арк. 51.

дають можливість судити про діяльність Сумської Ради робітничих та солдатських депутатів, про тісний контакт її з робітниками, про організацію виконавчого комітету; вони свідчать про присутність на робітничих зборах представників Ради, про прийняття на них порядку денного, запропонованого Радою. Із протоколів довідуємося про відрахування робітниками одностороннього заробітку на потреби Ради, про збирання коштів та проведення передплатної кампанії на газету «Наш голос» — орган Сумської Ради робітничих та солдатських депутатів. Поряд з цим робітники різко критикували реакційну газету «Сумської вестник».

Звістку про перемогу Великої Жовтневої революції в Петрограді та Москві трудящі Сумщини зустріли з великою радістю. Постанови й резолюції свідчать про те, що вони вітали перший Радянський уряд і виявляли гаряче бажання стати на захист Радянської влади. «Ми будемо підтримувати уряд, створений II Всеросійським з'їздом Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. Ми схвалюємо всю його програму і будемо здійснювати її на місці якнайрішучіше»⁴, — записано в резолюції загальних зборів робітників Сумського машинобудівного заводу від 1 листопада 1917 р. Делегати заводських комітетів підприємств м. Сум, зібравшись 2 листопада 1917 р., «визнали за потрібне організувати робітничу бойову дружину і для озброєння її звернутися до Сумського революційного комітету з вимогою постачити названу дружину зброєю»⁵.

Трудівники Сумщини разом з усім українським народом енергійно боролися проти Центральної ради за встановлення Радянської влади. У Конотопі, Ромнах, Лебедині, Охтирці наприкінці 1917 та на початку 1918 р. створюються червоногвардійські загони. У січні 1918 р. загони Червоної гвардії Петрограда і Москви при допомозі місцевого населення визволили Хутір Михайлівський, Кролевець, Шостку, Глухів. На початку січня 1918 р. частини 2-ї Української радянської дивізії визволили Суми. А в січні 1918 р. вся територія Сумщини була вже радянською. Трудящі дістали можливість розпочати господарське будівництво.

Питання економічного та господарського будівництва відображено у протоколах з'їздів Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, селянських з'їздів і надзвичайних громад, зборів представників народу та місцевих організацій Глухівського і Новгород-Сіверського повітів за 1918 р.

Якщо за 1917 р. нам відомі лише протоколи і резолюції загальних зборів робітників промислових підприємств м. Сум, то в 1918 р. з'являються протоколи й резолюції нарад, більш ши-

⁴ Сумський облдержархів, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 24, арк. 10.

⁵ Там же, арк. 19.

роких за своїми масштабами, за кількістю учасників, соціальним складом. На арену творення нового життя виступають селянські маси.

Учасники селянського з'їзду Новгород-Сіверського повіту⁶ в резолюції від 7 січня 1918 р. висловили повне недовір'я Центральній раді та її Генеральному секретаріатові і визнали лише владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У резолюції з'їзду правильно відбито суть боротьби з Центральною радою: «Боротьба між Радою Народних Комісарів, яку підтримує революційна демократія, і між Центральною радою, що виражає інтереси міжнародної буржуазії,— не є боротьбою національною, а боротьбою солдатів, робітників і селянської бідноти проти контрреволюційної буржуазії»⁷.

У протоколах зборів народних представників червоною ниткою проходить співчутливе ставлення трудящих мас на місцях до Радянської влади, бажання підтримати цю владу збройною революційною силою, гостро ставилось питання про організацію загонів Червоної гвардії. Питання про захист завоювань революції не знімається з порядку денного і в грудні 1918 р., коли знову була встановлена Радянська влада на Сумщині після визволення України від німецьких окупантів. З'їзд робітничих та селянських представників Глухівського повіту ухвалив: «Вітати й підтримувати мобілізацію, необхідну для створення Червоної Армії. Всіма силами допомогти центральній владі зареєструвати і звести до купи мандрівні загони»⁸.

Протоколи з'їздів Рад перших років Радянської влади дають можливість простежити історію розвитку та зміцнення місцевого радянського апарату. З них ми довідуємося, що з створенням на місцях Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів в їх руки переходить «влада економічна, в тому числі й продовольче питання», встановлюється контроль над торгівлею і промисловістю.

На порядок денний з'їздів Рад виносяться зловоденні питання економічного та господарського життя повітів: про розподіл посівних площ, тягла і реманенту, про організацію підприємств і майстерень для виробництва ремісничих виробів, необхідних для сільського господарства, про ліси та їх охорону, створення народних судів, продовольче питання та ін. Глухівський повітовий з'їзд Рад (грудень 1918 р.) ставить також питання про організацію ідеологічної і культурної роботи, доручивши повітовому ревкомові «надіслати в село літературу, ораторів і організаторів для допомоги населенню у будівництві нового, вільного життя і для розтлумачення тим, хто не розуміє

⁶ На з'їзді були присутні представники Івотської та Хільчанської волостей, населені пункти яких зараз входять до складу Сумської області.

⁷ Сумський облдержархів, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 14, арк. 1.

⁸ Там же, спр. 21а, арк. 40.

смыслу цього великого моменту»⁹. У протоколі цього з'їзду знайшла відображення нерозривна дружба українського і російського народів — палке бажання трудящих Сумщини подати допомогу народам Росії, який голодує. В постановах з'їзду пропонується: «Організувати облік та охорону всього народного добра для правильного розподілення його між трудівниками для обміну на продукти, яких не вистачає, і для допомоги голодаючій Росії»¹⁰.

Особлива цінність таких джерел, як протоколи, резолюції, постанови зборів, з'їздів, полягає в тому, що вони є результатом діяльності широких народних мас, найбільш безпосереднім, живим відгуком на події життя країни. До 1917 р. таких джерел ми не знаємо.

Дослідників, які вивчають історію боротьби трудящих Сумщини за перемогу влади Рад, безперечно, цікавлять перші господарські та інші заходи місцевих органів Радянської влади, розвиток радянської державної системи управління. На жаль, у Сумському облдержархіві немає документів, які б всебічно відображали політичне і господарське становище Сумщини в 1918 р. У зв'язку з цим становлять цінність навіть такі невеличкі за обсягом документи, як накази, оголошення, відозви та звернення.

У Сумському облдержархіві зберігаються накази Глухівського повітового військово-революційного комітету і повітового військового комісаріату. Накази свідчать про заходи військово-революційних органів влади, намічені до неухильного виконання та запровадження в життя: про організацію на місцях бойових загонів Червоної Армії, проведення мобілізації населення для захисту завоювань революції, зміцнення військової дисципліни, здавання вогнепальної зброї, оголошення м. Глухова в стані облоги та ін. Накази чітко сформульовані, лаконічні, датовані, мають підписи.

В оголошеннях відображається звичайно певний факт, подія. За ними можна встановити точну дату події, її учасників, простежити за її розвитком. Оголошення цінні своєю вірогідністю (майже завжди мають дату, підписи службових осіб). Із оголошень, наприклад, довідуємося про розпуск Сумської міської думи, Глухівського повітового земства та міської управи як віджилих установ, про закриття реакційної газети «Сумской вестник» та реквізицію друкарні для потреб Ради.

У відозвах та зверненнях, як правило, увага зосереджується на якомусь особливо важливому, гострому питанні, моменті, що стосується або всієї країни в цілому (відозва «До зброї!» із закликом стати на захист Радянської Росії проти німецьких

⁹ Сумський облдержархів, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 21а, арк. 40—41.

¹⁰ Там же, арк. 41.

окупантів), або певної території (відозва Глухівської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів від 9 квітня 1918 р. з таким же революційним закликком). В облдержархіві зберігаються відозви та звернення Глухівської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, продовольчого комісаріату Глухівського повіту за 1918 р. У відозвах ми знаходимо палкий заклик захищати завоювання революції, встановлювати революційний порядок, боротися з голодом. У зверненнях та відозвах до населення повідомляється також про прийняті місцевими органами влади рішення, постанови.

Важливим джерелом для вивчення революційної боротьби трудящих Охтирського повіту на Сумщині в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції є документальні матеріали фонду редакції газети «Известия Ахтырского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов». Самій газеті за цей період у Сумському облдержархіві немає. Серед матеріалів фонду — редакційні статті, кореспонденції з місць, листи, оголошення, підготовлені для вміщення в газеті. Датуються вони травнем — серпнем 1917 р. У них є цінні дані про виникнення і діяльність Охтирської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, профспілковий рух у повіті. В матеріалах, що вміщувались у газеті під рубрикою «Партійне життя», є відомості про виникнення Охтирської організації РСДРП, про організаційні збори соціал-демократії 17 червня, на яких остаточно склалась місцева організація РСДРП, про встановлений порядок прийому до неї нових членів. Діяльність її проходила у тісному контакті з Харківською організацією РСДРП.

Діяльність Охтирської Ради робітничих і солдатських депутатів відображена в редакційних статтях, кореспонденціях, листах. З них довідуємося про деякі подробиці та час організації Ради: «9 квітня 1917 р. делегатські збори, що склалися з представників від заводів та міських робітників, числом в 11 чоловік, а також двох делегатів від місцевого гарнізону, заслухавши доповідь представника Харківської Ради, визнали за необхідне організувати Раду в місті Охтирці та оголосили себе Охтирською Радою робітничих і солдатських депутатів. Того ж дня, 9-го квітня, о 7-й годині вечора відбулося перше засідання Охтирської Ради робітничих і солдатських депутатів»¹¹. Матеріали газети дають можливість судити про те, як часто скликалися засідання Ради, дізнатися, які питання розглядалися на її засіданнях. Протягом квітня 1917 р. відбулося шість засідань Ради і два засідання її виконавчого комітету, на яких обговорювалися питання організації профспілок, запровадження 8-годинного робочого дня, проведення першотравневої демонстрації, обрання виконкому Охтирської Ради, збирання грошей на

¹¹ Сумський облдержархів, ф. Р-3158, оп. 1, спр. 1, арк. 17—18.

видання газети. Тут є точні відомості про кількісний та соціальний склад Охтирської Ради та її виконкому.

Поряд з Охтирською Радою робітничих і солдатських депутатів існувала Рада селянських депутатів. 14 травня 1917 р. була створена об'єднана Охтирська Рада робітничих, солдатських та селянських депутатів.

Про дальшу діяльність Ради відомостей майже немає. Зберігся лише протокол її засідання від 8 липня 1917 р., що знаходиться у фонді редакції газети, на якому обговорювались питання про поточний момент, про організацію селянських Рад у волостях повіту, про діяльність виконкому, порушувалось питання про контроль Ради за діяльністю громадських та державних організацій.

У фонді редакції в кореспонденціях та листах, надісланих для опублікування, знаходимо відомості про виникнення і діяльність профспілок в Охтирському повіті, про сприяння Охтирської Ради в організації профспілок, про їх кількісний склад. Так, з них довідуємося про створення в повіті нової, 15-ї числом, профспілки робітників Тростянецьких ремонтних майстерень, яка налічувала близько 300 членів, про допомогу, яку подавали профспілки Раді робітничих, солдатських та селянських депутатів, про категорії та професії робітників, об'єднаних в спілки. Уже в червні 1917 р. існували спілки борошномелів, булочників, чоботарів, кондитерів, народної міліції, будівельних робітників. Як свідчить звернення Центрального бюро профспілок при Охтирській Раді, ним намічалось «дальше розширення мережі робітничих спілок як у місті, так і в повіті, а також створення якнайширшої мережі спілок селянських, які повинні завершити організацію революційної демократії»¹².

Газета «Известия Ахтырского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов» не була послідовно революційною. Однак вона була одним з перших місцевих друкованих органів народу, завдяки їй ми знаємо про революційні виступи народних мас, про різні події в Охтирському повіті у 1917 р.

Вивчаючи історію боротьби народних мас Сумщини за Радянську владу, не можна проминути групу документів, які вийшли з реакційних установ, з табору політичних та ідейних ворогів пролетаріату, оскільки вони подають фактичні дані, висвітлюють деякі історичні події, явища, які не знайшли відображення з різних причин у документах, що виникли в революційному середовищі. До цієї групи відносяться розпорядження губернських та повітових комісарів Тимчасового уряду, листування Сумської міської управи, Головного управління справами І. П. Харитоненка.

Як свідчать документи вказаної групи, уже в квітні—травні

¹² Сумський облдержархів, ф. Р-3158, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

1917 р. окремі сільські громади та волосні комітети здійснювали «самочинне вирішення земельного питання», не дозволяючи поміщикам проводити засів. У селах з'явилися особи, «які називають себе солдатськими депутатами». У жовтні 1917 р. аграрний рух на Сумщині набрав такого розмаху, що сумська міська влада змушена була звернутися за збройною допомогою до Харкова. У посвідченні, виданому Сумською міською управою гласному Сичу, зазначено, що «він за постановою Сумської міської думи (12 жовтня ц. р.) уповноважений особисто клопотатися перед губернським комісаром про якнайшвидше надсилення до міста Сум збройної військової сили (кавалерії та броньованих автомобілів) для придушення анархії в Сумському повіті, що виявляється в пограбуваннях та погромах економії»¹³.

Аграрні заворушення на Сумщині не припинялись і під час окупації її німецькими військами. В листуванні керуючих маєтками з Головним управлінням справами І. П. Харитоненка є відомості про виступи селян, сільських громад, окремих осіб, а також про збитки, завдані окремим економіям під час революційних виступів трудящих.

Добре відображені в цій групі документів події після липневої демонстрації 1917 р., які засвідчують відвертий перехід Тимчасового уряду до політики продовження війни, скасування демократичних свобод і прав тощо.

Про контрреволюційність політики місцевих органів влади в цей час, зокрема Сумської міської думи, свідчать журнали засідань міської думи та управи. В той час, коли трудящі Сумщини вітали Жовтневу революцію, міська дума на своєму засіданні прийняла резолюцію про підтримку Установчих зборів. У грудні 1917 р. вона приймає резолюцію про згуртування навколо української Центральної ради.

У циркулярних розпорядженнях Харківської губернської земельної управи, а також охтирського повітового комісара з позицій пануючих класів оцінено ленінський декрет про землю. Документи відображають переляк панівних класів, їх лють та намагання відвернути народні маси від розв'язання питань, порушуваних у декреті. Вони оголошують декрет «незаконним і недійсним».

Про те, як зустріли ленінський декрет селяни, свідчать матеріали повітових та волосних земельних комітетів — органів, створених Тимчасовим урядом. Їх документи (розпорядження, листування, протоколи) цінні тим, що свідчать про пробудження класової свідомості селянських мас, відображають їх настрої, прагнення провести в життя основні положення ленінського декрету.

¹³ Сумський облдержархів, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 23, арк. 4.

Ось витяг з протоколу засідання Охтирського повітового земельного комітету від 16 листопада 1917 р.: «Надходять повідомлення з місць від представників волосних земельних комітетів: ...Тростянецького — населення має жагучу тенденцію взяти, згідно з декретом Леніна, під контроль Рад робітничих і солдатських депутатів всі землі й ліси поміщиків... Краснопільського — населення хоче взяти на облік всі економічні землі та реманент. Кириківського — населення хоче взяти в своє відання всі ліси та встановити свою охорону. Покровського — населення має бажання взяти у відання всі землі й задовольнити тих, хто потребує...»¹⁴.

Протоколи Охтирського повітового земельного комітету свідчать також про непокору місцевого населення розпорядженням комітету і навіть про непокору волосних земельних комітетів розпорядженням повітового земельного комітету.

У лютому 1918 р. розбійницький напад німецьких імперіалістів тимчасово перервав радянське будівництво на Україні. Політика німецьких окупаційних властей, підтримка їх з боку Центральної ради та її місцевих органів знайшли відображення у відозвах Центральної ради, розпорядженнях і відношеннях волосних та сільських земельних управ, наказах, оголошеннях німецьких комендатур.

Яскравим свідченням змови Центральної ради з німецькими окупантами є відозва Охтирської повітової земельної управи до селян. У ній говориться про укладення мирного договору з Німеччиною, про те, що «німці більше не вороги наші, а друзі». З свого боку, німецькі окупаційні власті до певного часу підтримували політику Центральної ради. Так, в оголошенні коменданта німецьких військ, зверненому до населення м. Сум та повіту, вказано: «Признаючи органи місцевої влади, міські та земські (повітові та волосні) самоврядування, відновлюємо їх у правах і пропонуємо запроваджувати в життя всі заходи і розпорядження, що надходять від Центральної ради»¹⁵.

У квітні 1918 р. німецьке військове командування розігнало Центральну раду і передало владу гетьманові Скоропадському. На окупованій території було встановлено грабіжницький колоніальний режим. В наказах німецьких комендатур вказувалось на запровадження в селах Сумщини воєнного стану, заборонялося населенню залишати місце проживання, виходити на вулицю в вечірні та нічні години. Розпорядження волосних та сільських земельних управ зобов'язували населення звозити худобу, весь реманент в економію. Всюди діяли воєнно-польові суди. Населення розстрілювали за найменшу підозру в співчутті Радянській владі. У фонді «Колекція окремих документів» є по-

¹⁴ Сумський облдержархів, ф. Р-2443, оп. 1, спр. 1, арк. 50.

¹⁵ Там же, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 21а, арк. 38.

відомлення про страту члена Сумського повітового комітету РСДРП(б) та Сумського ревкому Андрія Терехова, про засудження до страти селянина с. Юнаківки Федора Крамаренка за збереження вогнепальної зброї, про спорядження каральних загонів німецьких військ у села Сумського повіту.

Під керівництвом Комуністичної партії трудящі Сумщини стали на захист соціалістичної революції. Створювались бойові повстанські загони. На допомогу їм із Радянської Росії рушили частини Червоної Армії. Наприкінці грудня 1918 р. на території Сумщини було відновлено Радянську владу.

Таким чином, у документальних матеріалах Сумського облдержархіву найповніше відобразились події 1917—1918 рр. у Сумському, Охтирському, почасти Глухівському повіті, боротьба пролетаріату м. Сум, діяльність Сумської та Охтирської Рад робітничих і солдатських депутатів, профспілковий рух у Сумах та Охтирському повіті. Аграрний рух на Сумщині відбився головним чином в документах контрреволюційних органів влади. Документальні матеріали часів окупації Сумщини німецькими імперіалістами відображають їх політику колоніального гноблення, грабежу та насильства.

Для всебічного вивчення боротьби трудівників Сумщини за Радянську владу необхідно використовувати також періодичну пресу, документальні джерела центральних та республіканських архівів.

И. А. Ильченко, Л. Г. Довжинец

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ
ПО ИСТОРИИ БОРЬБЫ ТРУДЯЩИХСЯ СУМЩИНЫ
ЗА УСТАНОВЛЕНИЕ И УКРЕПЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ
(1917—1918 гг.)

Резюме

Изучая историю борьбы трудящихся за Советскую власть и установление первого в мире социалистического государства в целом, очень важно проследить, как она проходила на местах. Наиболее полноценный, а иногда и единственный источник для освещения этого процесса на местах — документальные материалы, хранящиеся в государственных и партийных архивах. В статье рассмотрены документы, находящиеся в Сумском облгосархиве, в которых отразились основные моменты и характерные особенности борьбы трудящихся за установление Советской власти в 1917—1918 гг. на Сумщине. Наиболее полно в документах отразились события, происходившие в Сумском, Охтырском, отчасти Глуховском уезде, борьба пролетариата г. Сум, деятельность Сумского и Охтырского Советов рабочих и крестьянских депутатов, профсоюзное движение в Сумах и Охтырском уезде. Аграрное движение на Сумщине нашло отражение лишь в документах контрреволюционных органов власти. Документальные материалы времен оккупации Сумщины

німецько-австрійськими військами отражають їх політику колоніального угнетення, грабежа і насилья. Для всестороннього изучения боротьбы трудящихся Сумщини за власть Советов необходимо также использовать периодическую прессу, документальные источники центральных союзных и республиканских архивов.

В. І. Шерстюк

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ТРУДЯЩИХ ХАРКІВЩИНИ ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ ПРОФСПІЛОК

Вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму є характерною рисою багатогранної діяльності Комуністичної партії, Радянського уряду і нашого народу. Вона проявилася, зокрема, в інтернаціональних зв'язках трудящих нашої країни в цілому, трудівників тієї чи іншої союзної республіки, краю, області. Тому вивчення їх має велике наукове й суспільне значення.

Радянські історики останнім часом, особливо після XX з'їзду КПРС, дещо зробили у цьому напрямі. Але, на жаль, досі немає праці, в якій би всебічно висвітлювалась історія інтернаціональних зв'язків трудящих Харківщини, хоча в архівах Харкова та багатьох інших міст зберігається багато цікавих документальних матеріалів з цього питання. Чимало таких матеріалів зосереджено у фондах профспілок.

Радянські профспілки Харківщини широко розгорнули свою діяльність відразу ж після остаточного визволення Харкова і губернії від білогвардійців, тобто в кінці 1919 — на початку 1920 р. Тому більшість наявних архівних документів починає датуватися саме з цього періоду. Зараз у Харківському облдержархіві є близько 300 фондів документальних матеріалів профспілок, які нараховують 43 000 одиниць зберігання.

Фонди профспілок, звичайно, не однакові за обсягом і науковою цінністю. Порівняно об'ємних фондів (понад 500 од. зб.) є небагато. Повнотою вигідно виділяються такі фонди: Харківська окружна профрада (675 од. зб.; 1925—1930 рр.), Харківська обласна профрада (2589 од. зб.; 1932—1937, 1948—1959 рр.), губернські й окружні відділи, обласні й районні комітети галузевих профспілок робітників-металістів і текстильників, транспорту й зв'язку, сільськогосподарських і земельних працівників, робітників радгоспів і МТС, поліграфічного виробництва і друку, медико-санітарної праці, мистецтва й освіти.

Документальні матеріали зазначених фондів збереглися добре. Хронологічно вони охоплюють майже весь радянський період і всебічно відображають багатогранну й різноманітну діяльність профспілок соціалістичної Харківщини, дають чимало цін-

них даних для поглибленого вивчення історії інтернаціональних зв'язків трудящих області.

Решта фондів за своїм обсягом незначна. Під час громадянської і Великої Вітчизняної воєн майже повністю загинули фонди Харківської губернської й міської рад профспілок, фабрично-заводських і місцевих комітетів основних підприємств і установ Харківщини. Тому їх діяльність можна відтворити зараз лише з допомогою архівних документів і друкованих матеріалів тодішніх центральних органів профспілок.

Радянські профспілки Харківщини розгорнули діяльність у неймовірно важкий для нашої соціалістичної Батьківщини час, коли у запеклій боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами, з небувалою господарською розрухою й страшним голодом вирішувалась доля першої в світі країни робітників і селян, коли різні опозиційні угруповання облудними маневрами намагалися зірвати проведення в життя ленінської лінії партії в питанні про роль і завдання профспілок. Оскільки профспілки Харківщини уже тоді об'єднували помітну частину українського робітничого класу, опозиціонери зосередили свою увагу на них, намагаючись всілякими способами звернути їх з ленінського шляху. Але намагання ці були марними.

На III губернській партійній конференції, яка проходила з 16 по 19 лютого 1921 р., представники опозиційних угруповань зробили спробу дати відкритий бій прихильникам ленінської платформи в питаннях про профспілки. Однак, заслухавши доповідь М. В. Фрунзе і виступ М. І. Калініна про роль і завдання профспілок, переважна більшість учасників конференції висловила за ленінську платформу¹, що мало важливе значення для дальшого розвитку профспілок на Харківщині, підвищення їх ролі в державному, господарському будівництві і комуністичному вихованні широких трудящих мас у дусі радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. Звичайно, і після конференції профспілки Харківщини не відразу стали єдиними і міцними, але вони значно пожвавили свою діяльність, під керівництвом партійних і радянських органів поступово втягувались у боротьбу за здійснення найважливіших завдань відбудовного періоду, намічених X, XI і наступними з'їздами Комуністичної партії². Своєю виробничою активністю профспілки Харківщини подавали приклад профорганізаціям всієї України³.

Профспілки Харківщини, беручи участь у розв'язанні важливих народногосподарських завдань, одночасно завжди приді-

¹ Харківський облдержархів, ф. Р-203, оп. 1, спр. 233, арк. 27 ж зв.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1954, ч. 1, стор. 501—515, 565—574.

³ Отчет Харьковского губернского экономического совещания с 1 октября 1921 г. по 1 апреля 1922 года. X., 1922, стор. 232.

ляли багато уваги інтернаціональній роботі. Вони постійно виховували в трудящих почуття братерської солідарності з міжнародним пролетаріатом, подавали йому велику безкорисливу допомогу і підтримку.

Питаннями інтернаціональної роботи займалися президії і культмасові відділи профспілкових органів. Тому переважна більшість документальних матеріалів про міжнародні зв'язки зосереджена у відповідних структурних частинах фондів профспілок. Їх можна розділити на такі групи: документи про а) взаємні відвідини країн делегаціями, б) моральну підтримку героїчної боротьби міжнародного пролетаріату, в) безкорисливу матеріальну допомогу пролетарям інших країн, г) братерську солідарність прогресивних людей усього світу з Країною Рад.

Серед матеріалів першої групи особливо цінною є машинописна копія протоколу спільного засідання правління шведської профспілки металістів і радянської делегації на міжнародному з'їзді металістів, що відбулося 9 липня 1920 р. в Стокгольмі. До складу нашої делегації входив член президії Харківського райкому профспілки «Металіст» Я. Щербина⁴. Цей документ має значення для вивчення історії інтернаціональних зв'язків не тільки Харківщини, а й всієї нашої країни.

Значну частку документів цієї ж групи становлять протоколи та стенограми засідань президій і пленумів профспілкових органів, мітингів та загальних зборів робітників і службовців підприємств та установ Харківщини, присвячених приїзду зарубіжних делегацій або поверненню з-за кордону харків'ян — членів радянських делегацій. Вони дають змогу досить точно встановити час взаємних відвідин делегацій і маршрути їх подорожей, ознайомитися з текстами дуже цікавих виступів членів цих делегацій. Основна маса вказаних документів зосереджена у фондах Харківської окружної та обласної рад профспілок, куди у свій час надійшли копії протоколів майже всіх профспілкових організацій Харківщини. У цих фондах, зокрема, є цінні матеріали про перебування і виступ у Харкові членів перших робітничих делегацій з Німеччини, Англії⁵ й інших зарубіжних країн, славної дочки іспанського народу Д. Ібаррурі⁶ та багатьох інших відомих діячів міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху.

До першої групи відносяться також звіти членів делегацій і повідомлення профспілкової преси про взаємні дружні візити трудящих. Заслуговує, наприклад, уваги цікаве інформаційне повідомлення журналу «У станка» (орган Харківської окрпрофради) про першу тріумфальну поїздку в 1925 р. збірної фут-

⁴ Харківський облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 1, арк. 65—67.

⁵ Там же, ф. Р-1392, оп. 2, спр. 29, арк. 63—74.

⁶ Там же, ф. Р-1606, оп. 1, спр. 643, арк. 38—41.

больної команди Харкова до Німеччини⁷ або докладний звіт делегації спеціалістів Харківського канатного заводу про службову відрядження в грудні 1925 — лютому 1926 р. до Німеччини і Англії, під час якого вони побували в 38 містах цих країн і відвідали там 55 промислових підприємств⁸.

Інтерес для дослідників розглядуваної теми становлять документальні матеріали другої групи, які містять дані про моральну підтримку трудящими Харківщини героїчної боротьби міжнародного пролетаріату проти капіталістичного гноблення. Таких документів збереглася велика кількість. Це здебільшого копії відозв, звернень, листів і резолюцій мітингів та загальних зборів трудящих, присвячених найважливішим міжнародним подіям 20—30-х років, насамперед революційним виступам робітничого класу та селянства капіталістичних країн.

Під впливом Великого Жовтня трудящі всіх капіталістичних країн, особливо країн Західної Європи і США, не один раз прагнули саме таким шляхом визволитись від кайданів імперіалізму. У 20—30-х роках ХХ ст. відбулося чимало революційних виступів міжнародного пролетаріату. Кожний такий виступ знаходив гарячий відгук у серцях трудящих соціалістичної Харківщини. Вони в усьому були завжди з революційно настроєними робітниками і селянами зарубіжних країн, по-братньому підтримували їх. Наприклад, у фонді Харківського районного комітету профспілки «Металіст» зберігається резолюція делегатських зборів робітників Харківського паровозобудівного заводу від 17 грудня 1923 р. про солідарність з учасниками гамбурзького збройного повстання, яким керував славний син німецького народу Ернст Тельман⁹; у фонді Харківського губернського відділу профспілки текстильників є резолюція загальних зборів робітників і службовців харківської панчішно-суконної фабрики ім. Кутузова від 23 травня 1924 р. про солідарність з робітничим класом Польщі¹⁰, а у фонді Харківського окружного відділу профспілки працівників місцевого транспорту — резолюція загальних зборів вантажників станції Харків-Балашівка від 22 вересня 1926 р. про солідарність із страйкуючими англійськими шахтарями¹¹ і т. д.

Заслужують на увагу також документи, в яких йдеться про участь трудящих Харківщини в кампаніях протесту проти жорстоких розправ міжнародного імперіалізму з учасниками революційно-визвольного руху й затіюваних ним кривавих воєнних авантур. І зараз не можна читати без хвилювання резолюцію протесту, схвалену 10 лютого 1923 р. загальними зборами

⁷ Журн. «У станка», 1925, № 14 (37), стор. 5.

⁸ Харківський облдержархів, ф. Р-1022, оп. 1, спр. 77, арк. 1—55.

⁹ Там же, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 270, арк. 42.

¹⁰ Там же, ф. Р-1006, оп. 1, спр. 230, арк. 250.

¹¹ Там же, ф. Р-1093, оп. 1, спр. 134, арк. 5.

робітників Ізюмських залізничних майстерень, проти віроломного захоплення французькою воячиною Рурського басейну¹²; резолюцію протесту, схвалену 7 грудня 1924 р. загальними зборами членів наукової асоціації Харківського губернського відділу профспілки робітників медико-санітарної праці, проти розгулу білого терору в буржуазній Естонії¹³; резолюцію протесту, схвалену 23 серпня 1927 р. загальними зборами робітників та службовців Харківського паровозобудівного заводу, з приводу жахливої страти лідерів американського робітничого класу Сакко і Ванцетті¹⁴; відозву робітників та службовців харківського заводу «Серп і молот» до всіх трудящих Харківщини про підтримку патріотів Республіканської Іспанії¹⁵.

Завдяки щирій братній підтримці з боку радянських людей з кожним роком росли і міцніли ряди учасників міжнародного революційно-визвольного руху. Незважаючи на небезпеку репресій, ув'язнення, страти, пролетарі капіталістичних країн продовжували боротися проти соціального гноблення, фашистської загрози і підготовки нападу імперіалістичних хижаків на СРСР. Про успіхи та невдачі у цій боротьбі вони часто розповідали в своїх листах, адресованих трудящим першої у світі країни робітників та селян. У фондах профспілкових організацій зберігається ряд таких документів. Неабиякий інтерес становлять, наприклад, копії листів трудящим Харківщини від Інстербурзького комітету німецької «Червоної Допомоги» (1928 р.)¹⁶, від 36 політв'язнів грецької тюрми «Ідзедін» (1933 р.)¹⁷, від активістів підпільної антифашистської організації м. Дрездена (1939 р.)¹⁸ та ін. Подаємо повністю текст останнього з них:

«Дорогі товариші! Ми одержали Вашого листа до товаришів, які знаходяться у дрезденській в'язниці. Ті, кому адресований Ваш лист, не можуть самі на нього відповісти. Цьому перешкоджає жахливий гітлерівський терор.

Ми, активісти підпільної антифашистської організації, вважаємо своїм завданням допомагати жертвам фашизму морально і матеріально. Цим ми збережемо й зміцнимо бойові сили переслідуваних антифашистів. Важке це завдання. Перед нами ворог, безприкладний в історії по своїй жорстокості. Банди терористів і шпигунів контролюють до дрібниць усе життя німецького народу, намагаються всюди втертися. Ось чому така небезпечна наша робота.

¹² Харківський облдержархів, ф. Р-1012, оп. 1, спр. 280, арк. 65.

¹³ Там же, ф. Р-1001, оп. 1, спр. 895, арк. 10.

¹⁴ Там же, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 1142, арк. 363.

¹⁵ Там же, ф. Р-1606, оп. 1, спр. 3606, арк. 16.

¹⁶ Там же, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 1535, арк. 31.

¹⁷ Там же, ф. Р-1398, оп. 1, спр. 173, арк. 5.

¹⁸ Там же, ф. Р-1790, оп. 1, спр. 431, арк. 21.

В'язнів тримають у величезних таборах, вони цілком ізольовані від зовнішнього світу. З ними поводяться гірше, ніж з худобою. Їх, украй виснажених від поганого харчування, примушують виконувати важку роботу. Пороття введено офіційно як покарання. Досить часто постріл з револьвера обриває життя революціонера. Фашисти при цьому не роблять розрізнення між комуністами, соціал-демократами, між євреями або ж католицькими священиками.

Сумна доля родин наших борців. У Німеччині живуть сотні тисяч знедолених матерів і дітей. Їх переслідують, принижують. Вони були б приречені на голодну смерть, якби не пролетарська солідарність, що проявляється в самій Німеччині та в усьому світі. Проте за цю допомогу, що подається безневинно потерпілим, фашисти посилають на каторгу та на плаху. Гітлерівські кати відрубали голову нашому Клаусу тільки за те, що він допомагав матерям і дітям арештованих антифашистів.

Жорстокі переслідування Гітлера не можуть, однак, зламати наших товаришів, які ведуть у Німеччині величезну роботу по поданню допомоги жертвам гітлерівського фашизму. Для подання її об'єднуються зараз члени комуністичної та соціалістичної партій.

Товариші! Ми не хочемо приховувати від Вас, що наша боротьба дуже важка. Проте в нас вселяє мужність приклад Вашої великої країни. Тому Ваш лист нас дуже обрадував. Безліч підпільних борців по тисячах каналів узнають про соціалістичне будівництво в СРСР та його героїчну боротьбу за мир. Передачі підпільної німецької радіостанції, а також радіопередачі з СРСР слухають трудящі по всій Німеччині. Це — вісники правди і миру.

Нас зв'яже з Вами, товариші, спільна боротьба проти фашизму. Сповнені щирої вдячності, ми вітаємо Вашу братерську участь і допомогу.

Пишіть нам за відомою Вам адресою. Ми з задоволенням відповімо Вам.

З товариським привітом Ваші німецькі друзі».

Цей лист безіменних дрезденських патріотів до ЦК профспілки шоферів Півдня, що знаходився в Харкові, досить яскраво свідчить про те, що в радянського народу завжди і всюди, навіть в самому фашистському лівні — гітлерівській Німеччині, були вірні друзі, волю яких ніколи й нікому не зламати.

Звичайно, трудящі соціалістичної Харківщини, як і всі радянські люди, не тільки пильно стежили за героїчною боротьбою своїх зарубіжних братів по класу та морально підтримували їх, а й постійно подавали їм значну матеріальну допомогу.

Слід звернути увагу дослідників на наявність у фондах профспілкових організацій великої кількості документів про безкорисливу матеріальну допомогу трудящих нашої області

пролетарям земної кулі. Це здебільшого копії відозв, звернень, резолюцій мітингів та загальних зборів робітників і службовців підприємств та установ Харківщини про збір коштів у фонд допомоги, інформаційні повідомлення і статистичні звіти про їх надходження та листування з цього питання.

Форми й методи збору коштів для подання братерської безкорисливої допомоги міжнародному пролетаріату в 20—30-х роках були різноманітні. Але, як показав аналіз документів розглядуваної групи, найбільшого поширення в цей період набуло добровільне щомісячне відрахування робітниками і службовцями свого денного заробітку на користь зарубіжних братів по класу. Рішення про таке відрахування приймалися на мітингах та загальних зборах трудящих.

Ось типова для даного періоду резолюція мітингу робітників і службовців харківської фабрики «Червоний кондитер», який відбувся 20 лютого 1934 р. з приводу жорстокої розправи над робітничим класом Австрії і на якому було прийнято рішення про подання матеріальної допомоги жертвам фашистського терору. В ній говориться: «Заслухавши інформацію про події в Австрії, робітники і службовці ф-ки «Червоний кондитер» палко вітають героїчну боротьбу австрійських пролетарів проти фашизму та з величезним обуренням протестують проти кривавих злочинів фашистських банд над австрійськими робітниками, яких нахабно зрадили соціал-демократичні верховоди.

Остаточо заплутавшись у суперечностях, шукаючи виходу із загальної кризи, що розхитує всю капіталістичну систему, буржуазія стає на шлях імперіалістичних воєн, на шлях громадянських воєн проти робітничого класу.

У відповідь на це робітничий клас капіталістичних країн, доведений до відчаю 4-річною кризою і безробіттям, стає на шлях революційної боротьби.

Громадянська війна між буржуазією і пролетаріатом стає на порядок денний, і шлях для трудящих у цій боротьбі тільки один — повалення диктатури буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату.

Збройна боротьба австрійських пролетарів показує, як високо піднеслася революційна хвиля в Європі, якими великими є суперечності між класами, як близька пролетарська революція. За цією боротьбою з захопленням і напруженою увагою стежив і наш колектив разом з трудящими СРСР та усього світу.

Повстання австрійських робітників за допомогою підлих зрадників, вождів соціал-демократії, буржуазія розбила. Та робітничі маси зроблять відповідний висновок з цієї боротьби. На ній вони вчитимуться боротися і перемогати.

Ми запевняємо робітників і всіх трудящих Австрії, що в умовах своєї країни ще більше зміцнюватимемо міжнародну

пролетарську солідарність, виконуватимемо ухвали XVII з'їзду ВКП(б), ще активніше боротимемося за перевиконання промфінплану свого підприємства та зміцнення обороноздатності СРСР — батьківщини пролетарів усього світу.

На знак пролетарської солідарності з австрійськими робітниками ми відраховуємо у фонд допомоги жертвам фашистського терору свій одноденний заробіток і закликаємо трудящих усього світу наслідувати наш приклад.

Всі робітники нашої фабрики вступають в члени МОПРу і закликають робітників інших підприємств наслідувати наш приклад.

Геть фашистських убивць!

Геть соціал-демократичних зрадників!

Хай живе міжнародна пролетарська солідарність!

Хай живе Комінтерн!»¹⁹

Серед інших аналогічних документів слід назвати резолюції загальних зборів колективів 8-ї Харківської друкарні від 7 травня 1921 р. про подання матеріальної допомоги страйкуючим англійським гірникам²⁰ та радгоспу № 1 (ст. Люботин) від 23 вересня 1923 р. про відрахування денного заробітку на користь німецьких пролетарів²¹. Подібних документів багато, і перелічити їх неможливо. Зазначимо лише, що переважна більшість з них досі не використовувалась в наукових і агітаційно-пропагандистських цілях.

До четвертої групи, як уже вказувалось, відносяться численні матеріали про братерську солідарність прогресивних людей усього світу з нашою соціалістичною Вітчизною. Це передусім переклади листів наших зарубіжних друзів до трудящих Харківщини, протоколи та стенограми різних конференцій, з'їздів, масових мітингів і зборів з текстами виступів членів іноземних делегацій, матеріали про участь трудящих капіталістичних країн у соціалістичному будівництві на території Харківщини тощо.

Трудящі маси земної кулі з великою радістю зустріли перемогу соціалістичної революції в нашій країні, а потім весь час як могли підтримували молоду Радянську державу. З цього боку надзвичайний інтерес становлять повідомлення почесних гостей 6-го Харківського губернського з'їзду Рад, представників Болгарії та однієї з англійських колоній у Південній Африці про подання трудящими їх країн продовольчої допомоги нашому народові²², заяви представника Югославії від 7 вересня 1928 р. про готовність його співвітчизників при нагоді

¹⁹ Харківський облдержархів, ф. Р-1398, оп. 1, спр. 173, арк. 4.

²⁰ Там же, ф. Р-4818, оп. 1, спр. 17, арк. 228 зв.

²¹ Там же, ф. Р-1005, оп. 2, спр. 278, арк. 296.

²² Там же, ф. Р-4818, оп. 1, спр. 17, арк. 403, 406.

повернути зброю проти ворогів СРСР²³ і представника ЦК Комуністичної партії Франції від 30 квітня 1930 р. про готовність міжнародного робітничого класу взяти активну участь у здійсненні перших радянських п'ятирічок соціалістичного будівництва²⁴ та інші документи.

У фонді Харківської обласної ради профспілок, зокрема, є різноманітні відомості про участь 416 іноземних робітників та спеціалістів у соціалістичному будівництві в 1933 р. на території Харківщини²⁵. Слід відзначити, що переважна більшість з 416 наших зарубіжних друзів, які на початку 30-х років брали активну участь у соціалістичному будівництві на Харківщині, показували чудові зразки самовідданої праці. Вони систематично значно перевиконували виробничі плани, вносили цінні раціоналізаторські пропозиції. За свою доблесну працю кращі з них були нагороджені орденами СРСР, у тому числі й вищим орденом Радянської держави — орденом Леніна²⁶.

Палка любов простих людей усього світу до нашої соціалістичної Вітчизни дуже лякала правлячі кола капіталістичних країн. Боячись нових революційних виступів трудящих, вони жорстоко розправлялись з прихильниками Радянської держави. Але ці злодіяння не досягли своєї мети. Посилення експлуатації та катування передових представників міжнародного пролетаріату, як про це свідчить, скажімо, лист 36 політичних в'язнів грецької тюрми «Ідзедін» радянським друзям, додавали прогресивним людям земної кулі рішучості в боротьбі з панівними класами, а також викликали нову хвилю братерської солідарності з першою Країною Рад²⁷.

Огляд цінних документів з історії інтернаціональних зв'язків трудящих Харківщини можна було б значно продовжити, навести ще чимало цікавих прикладів, тим більше, що величезна кількість невикористаних документів з цього питання є не лише в Харківському облдержархіві і не тільки у фондах профспілкових організацій. Однак і цей короткий огляд переконує в тому, що разом з усім нашим героїчним народом трудящі соціалістичної Харківщини під керівництвом славної ленінської Комуністичної партії і Радянського уряду внесли свій гідний вклад у справу зміцнення братерської дружби між трудящими земної кулі. Крім того, він дає можливість зробити висновок, що наявні архівні матеріали профспілок Харківщини є важливим джерелом, яке необхідно використовувати в агітаційно-пропагандистських та наукових цілях.

²³ Харківський облдержархів, ф. Р-1022, оп. 1, спр. 170, арк. 29.

²⁴ Там же, ф. Р-1392, оп. 1, спр. 403, арк. 60.

²⁵ Там же, ф. Р-1606, оп. 1, спр. 665, арк. 141.

²⁶ Там же, спр. 459, арк. 24—25.

²⁷ Там же, ф. Р-1398, оп. 1, спр. 173, арк. 5.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫЕ СВЯЗИ ТРУДЯЩИХСЯ ХАРЬКОВЩИНЫ ПО ДОКУМЕНТАЛЬНЫМ МАТЕРИАЛАМ ФОНДОВ ПРОФСОЮЗОВ

Резюме

Верность принципам пролетарского интернационализма — характерная черта многогранной деятельности Коммунистической партии, Советского правительства и народа. Она проявилась, в частности, в интернациональных связях трудящихся нашей страны в целом, той или другой союзной республики, края, области. Изучение этих связей имеет большое научное и общественное значение.

В статье сделан обзор документальных материалов фондов профсоюзов, хранящихся в Харьковском облгосархиве, в которых нашла отражение история возникновения и развития интернациональных связей трудящихся Харьковской области. Обзор свидетельствует, что трудящиеся социалистической Харьковщины внесли достойный вклад в дело укрепления братской дружбы между трудящимися всех стран.

ДИПЛОМАТИКА. ІСТОРІЯ УСТАНОВ

Л. М. Пушкарьов

ВПЛИВ ФОРМИ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА НА ЙОГО ЗМІСТ

Аналізуючи взаємовпливи форми і змісту в історичному джерелі і визнаючи провідну роль змісту при визначенні джерелознавчої цінності будь-якого джерела, не слід забувати про надзвичайну сталість його форми, яка, власне, і дає можливість йому більш-менш повно увібрати в себе, відобразити вічно мінливе життя. Немає потреби доказувати, що історик повинен цікавитися не тільки змістом історичного джерела, а й формою. Аналіз форми джерела — не зайва розкіш, а необхідна і складова частина всякого джерелознавчого пошуку.

Сталість форми історичного джерела сама по собі повинна завжди насторожувати дослідника, адже вкрай важко визначити: чи вплинула ця косність форми на зміст джерела, чи не перешкодила вона повнішому і адекватнішому відображенню реальної дійсності; наскільки форма джерела сприяла глибокому і правдивому відбиттю в ньому різних відтінків і подробиць історичного процесу та ін.

Не менш важливим є аналіз сталості форми джерела і для визначення сили традиції в джерелі, коли вона в інших історичних умовах продовжує культивувати такі форми відображення і акумуляції дійсності, які вже давно стали надбанням минулого і нетиповими для нових часів.

Хоч форма історичного джерела і визначається його змістом, однак вона має певну відносну самостійність. Виникнувши, вона розвивається і удосконалюється не тільки залежно від розвитку змісту джерела, а й виходячи із притаманних їй внутрішніх законів зміни.

Характерною особливістю історичних джерел якраз є те, що їх форма на певному етапі свого розвитку і в певних умовах не тільки сприяє адекватному відображенню дійсності, а й активно впливає на їх зміст. Форма, таким чином, тісно зв'язана з процесом відображення життя в історичному джерелі.

Розглянемо в загальних рисах те, як форма історичного джерела впливає на його зміст. Для цього візьмемо джерела різних типів, щоб встановити, чи поширюється це явище на всі з них, чи воно властиве лише окремим їх типам, видам.

Вплив форми на зміст у писемних джерелах спостерігається в тих випадках, коли вона в результаті свого розвитку достатньо визначилася і стабілізувалася. Це явище подибуємо в усі історичні епохи в різних видах писемних джерел. Такими є, наприклад, різноманітні документи, виникнення яких зв'язане з ювілеями: адреси, привітання, альбоми та ін. Тут форма ювілейного документа зумовлює і манеру викладу, і відбір фактів та їх емоціональне навантаження. Піднесений, урочистий стиль, явні перебільшення, гіперболізація заслуг і замовчування недоліків ювіляра — все це наслідок впливу форми джерела на його зміст.

Серед писемних джерел часто бувають такі, зміст яких під впливом форми спотворюється. Досить переглянути хоча б побіжно деякі документи із особистого фонду Миколи II Романова (ЦДАЖР СРСР, ф. 601, од. зб. 2319, 1860—1918 рр.), щоб переконатися в цьому. У фонді зберігаються, наприклад, оправлені сап'яном і оксамитом донесення і альбоми з фронтів російсько-японської війни 1904—1905 рр. Автори цих документів змальовують хід воєнних подій у рожевих тонах. З метою забезпечення спокою монарха вони так хитромудро подавали відомості про поразки російської армії і флоту, що, по суті, ставали на шлях фальсифікації. Форма джерела визначала і відбір, і трактовку фактів. Тому російсько-японська війна в цих документах відбилася недостовірно.

На зміст впливає форма і в тих писемних джерелах, у яких твердо усталений формуляр. До них відносяться різноманітні анкети. Той, хто заповняє анкету, ставиться нею у вузькі рамки певних питань, а тому не може повно висвітлити у ній все, що б йому хотілося. Можна навести чимало прикладів з недалекого минулого, коли під впливом культу особи склалася форма «парадних» звітів, донесень, резолюцій тощо, в які вносилися факти, що не відповідали дійсності.

Немає потреби наводити більше прикладів, бо й поданих досить для того, щоб зробити цілком вмотивований висновок: у писемному історичному джерелі часто форма впливає на зміст прямо і безпосередньо, причому так, що призводить до викривленого відображення дійсності. Це явище можна спостерігати в усі епохи і серед різноманітних видів писемних джерел.

Вплив форми усного (фольклорного) джерела на його зміст дослідники відмітили давно. Найчастіше це трапляється тоді, коли фольклорний твір, випродукований в певному середовищі, набрав сталої, міцної форми, а потім починає побутувати в новому соціальному середовищі, а значить, і нових умовах. Такими є, наприклад, деякі варіанти перших робітничих пісень, створені нещодавніми селянами в стилі традиційної селянської ліричної пісні, яка в той час (кінець XVIII — початок XIX ст.)

відображала дійсність на основі властивого їй народно-романтичного методу¹.

Форма селянської традиційної пісні так вплинула на зміст робітничих пісень, що призвела до створення фольклорних творів, в яких у привабливих фарбах змальовувалися умови праці на фабриці, образи фабричного хлопця і т. д. У таких піснях зовсім не говорилося про тяжке життя робітників, жорстоку експлуатацію. На основі цього дехто з дослідників висловив думку, що такі твори не мають відношення до робітничого фольклору², що вони ідеалізують міське життя³. Насправді вплив форми на зміст проявився тут у такій мірі, що призвів до одностороннього відображення в пісні реального буття робітників. Але чи можна вважати їх не належними до робітничого фольклору? Чи правильним буде відкидати їх, називаючи відрижкою «міщансько-купецького фольклору», і вивчати як історичне джерело лише ті пісні, в яких прозора проглядають в усій своїй наготі і нелюдські форми експлуатації, і тяжкий побут робітничого бараку, безвихідний сум зацькованого майстрового?

Розгляд таких явищ з точки зору впливу форми на зміст підказує, що не треба відхрещуватися від подібних джерел, а необхідно лише детально їх аналізувати і показувати, як і чому саме так втілилися вони у собі реальне життя. Джерелознавчому аналізу слід піддавати увесь корпус історичних джерел, а не лише ті, відомості яких імпонують поглядам дослідника. Тому більш правими є ті вчені, які відносять вказані пісні до робітничого фольклору⁴.

Відомо також чимало випадків впливу форми традиційної селянської пісні на солдатську пісню. Самостійну групу сучасної російської народної пісні становлять так звані пісні-перелицьованки, для яких характерним є «механічне переінакшення традиційних пісень і старих пісень літературного походження із збереженням основного сюжету і особливостей композиції джерела»⁵. Вплив форми фольклорного першоджерела буває часом таким сильним, що деякі сюжети, які особливо полюбалися людям, виходять за межі певного фольклорного жанру і починають впливати на інші види усної народної твор-

¹ Див. про це: А. И. Лазарев. Эстетическая природа рабочего фольклора.— Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор, вып. X. М.—Л., 1966, стор. 46.

² А. Л. Дымшиц. Литература и фольклор. Сборник статей. М., 1938, стор. 104—107.

³ А. И. Нутрихин. Песня русских рабочих. Передмова до книги: «Песни русских рабочих (XVIII — начало XX века)». М., 1962, стор. 9.

⁴ С. Дмитриев. Рабочий фольклор XVIII века.— «Литературное наследство», т. 19—21. М., 1935, стор. 1—15.

⁵ В. М. Потявин. Классификация современной русской народной песни.— Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор, вып. X, стор. 261.

чості. Яскравий приклад цього автор даної статті спостерігав на 2-му Білоруському фронті в 1945 р., про що вже повідомлялося⁶. Мова йшла про те, що пісня-балада про шофера Снегирьова, широко відома і в наші дні⁷, була перелицьована на фронтовий лад і пізніше присвячена шоферові Анатолію Воронцову, який загинув на мосту через Віслу під час бомбардування. Заспівувач військової частини Олександр Козярський викарбував на обеліску могили Воронцова свій варіант балади про смерть шофера, змінивши скрізь прізвище «Снегирьов» на прізвище «Воронцов».

Випадки виникнення одного жанру на основі іншого не поодинокі. Нам відомо багато казок, що виникли під впливом билин, частушки, які з'явилися на основі пісень літературного походження, і т. д.⁸ Тут необхідно, безперечно, враховувати вплив форми фольклорного джерела на зміст творів, що виникли на його основі.

Вплив форми етнографічного джерела на його зміст можна помітити в багатьох обрядах, повір'ях, пережитках і т. д. Найбільш яскраво і наочно він проявляється в тих випадках, коли в змісті обряду, звичаю тощо відбулися значні зміни, а деякі елементи старої їх форми збереглися і відчутно впливають на них в цілому.

Візьмемо, наприклад, обряд хрещення дитини. Радянські етнографи неодноразово відмічали, що в сучасних умовах обряд хрещення (навіть якщо його здійснює служитель культу) зазнав серйозних змін. Сучасні хрещені мати і батько не знають, коли треба говорити за дитину, «дунути і плюнути», щоб відігнати «чорта» і т. д.; все це за них виконує священник і диякон. Однак, втративши віру в таїнство хрещення і часто не розуміючи суті церковного обряду, деякі навіть грамотні батьки, які вирости в роки Радянської влади, продовжують виконувати його⁹. Особливо це помітно серед старовірів, старообрядців¹⁰, сектантів¹¹ та ін.

Форма релігійного обряду дійово впливає на його зміст найчастіше тоді, коли цей обряд тісно переплітається з побутовим.

⁶ Л. Н. Пушкарев. Из наблюдений над творчеством фронтовиков (репертуары и вопросы бытования).— «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», т. XI, вып. 6, 1952, стор. 530—531.

⁷ И. Лавров. Дорога к рассказу.— «Литературная газета» від 22 грудня 1966 р.

⁸ Н. П. Колпакова. Типы народной частушки.— Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор, вып. X, стор. 267—268. Тут же вказана і більш рання література.

⁹ Г. Геродник. Дорогами новых традиций. М., 1964, стор. 7—12.

¹⁰ О преодолении религиозных пережитков у старообрядцев.— Вопросы истории религии и атеизма, вып. XII. М., 1964, стор. 37—43.

¹¹ Строительство коммунизма и преодоление религиозных пережитков. М., 1966, стор. 171—183.

Вплив форми на зміст можна простежити на весільних, похоронних¹² та інших обрядах. Причому не обов'язково, щоб сама релігійна форма обряду сильно впливала на його побутовий зміст. У ряді випадків, у зв'язку з посиленням антирелігійної пропаганди, більш живучими, ніж християнські і мусульманські вірування, виявляються язичеські. Багато залишкових форм язичеських вірувань, які уже перетворилися в забобони і пересуди (віра в прикмети, гадання, уроки, чаклунство і знахарство та ін.), продовжує побутувати і в умовах нашої дійсності.

Релігійний момент багатьох обрядів сприймається зараз здебільшого як щось формальне, традиційне¹³. В останній час з'явився ряд нових обрядів, не зв'язаних з релігійною традицією¹⁴. Тим настійнішою є потреба аналізувати кожне етнографічне джерело з точки зору впливу форми на його зміст. Без цього іноді буває важко виділити з релігійної оболонки обряду національну традицію і народний звичай. Часто буває, що церковники навмисне підтримують псевдонаціональні побутові традиції і звичаї. Це характерно для мусульманського та іудейського віросповідань.

Вивчаючи питання впливу форми на зміст такого специфічного типу джерела, яким є мова, дослідник повинен завжди враховувати те, що мова — складне й багатофункціональне явище і як історичне джерело вимагає специфічних лінгвістичних прийомів і методів аналізу. Джерелознавець, як правило, використовує готові, здобуті і прокоментовані лінгвістами спостереження, факти та закономірності і зіставляє їх з даними інших типів джерел, здебільшого писемних. Особливістю мови, з точки зору взаємозалежності між її формою і змістом, є те, що найменші зміни форми речення, словосполучення чи слова неминуче викликають зміни змісту. Переконаливий приклад того, як зміна форми слова веде до зміни втіленого в ньому змісту, подає В. В. Виноградов. У суспільній свідомості людей 60-х років ХІХ ст. різні фонетичні відтінки одного і того ж слова «принцип» («принсип» — барська, Кірсановська вимова і «прин-

¹² Наприклад, ульчі, які живуть у пониззі Амура, під впливом віри в потойбічний світ кладуть у могилу померлого речі, що, на їх думку, можуть йому знадобитися: серед них — термометр, таблетки аспіріна, записну книжку, олівець та ін. И. А. Крывелев. Преодоление религиозно-бытовых пережитков у народов СССР. — «Советская этнография», 1961, № 4, стор. 42—43.

¹³ И. Д. Леонов. Причины существования религиозных пережитков и пути их преодоления. Воронеж, 1960, стор. 5; Причины существования и пути преодоления религиозных пережитков. М., 1963, стор. 117.

¹⁴ Д. Заранин. Посвящение в рабочие. — «Правда» від 1 листопада 1966 р.; Л. Н. Терентьева. Распространение атеистического мировоззрения и безрелигиозных форм быта среди колхозников-латышей. — Вопросы преодоления религиозных пережитков в СССР. М.—Л., 1966, стор. 53—78; И. С. Гурвич. Отмирание религиозных верований у народностей северо-востока Сибири. — Там же, стор. 79—96.

цип» — демократична Базаровська вимова) зв'язувались з різними соціальними оцінками¹⁵.

Вплив зміни форми на зміст словосполучення можна помітити при простому переставленні слів, наприклад, «сорок карбованців» і «карбованців сорок»¹⁶ — тут перестановка призводить до появи відтінку приблизності.

Дослідник мусить особливо уважно приглядатися до найменших змін форми слова в топоніміці і ономастиці, бо вони дають змогу встановити (чи підтвердити) і колонізацію певної території, і соціально-економічні зв'язки однієї місцевості з іншими і т. д.¹⁷ Ігнорування лінгвістичних і топонімічних прийомів і методів аналізу, як правило, призводить до помилкових тлумачень. Йдучи за наївною етимологією, краєзнавці виводили назви: «Єлець» від «ель», «Баранова» від «баран» і навіть «Хоблуй» від «холуй»¹⁸. Протиріччя між фонетикою, звучанням топоніма і його змістом бувають дуже глибокими. Вони часто штовхали етнографів, краєзнавців на шлях помилкового тлумачення значення, змісту топоніма. Назва міста Пушкино під Москвою, як відомо, походить від імені боярина Пушки, який володів цією місцевістю в XVI ст., і ніяк не зв'язана з словом «пушка»; назви «Мещерское», «Мещерино», «Мещерка», «Мещериново» і т. д. — аж ніяк не свідчення колишнього розселення давнього племені «мещера», а всього-навсього є назвами володінь князів Мещерських і Мещеріних¹⁹.

Одним словом, мову можна використовувати як історичне джерело лише при умові оволодіння строго науковими методами лінгвістичного, топонімічного і джерелознавчого аналізу в їх сукупності.

Вплив форми речового історичного джерела²⁰ на його зміст недостатньо вивчений радянськими археологами. Спеціальних узагальнюючих досліджень на цю тему немає. Зроблено поки що деякі спостереження, які стосуються окремих випадків та-

¹⁵ В. Виноградов. О формах слова.—Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», т. III, вып. I, М., 1944, стор. 40.

¹⁶ Е. М. Федорук-Галкина. Понятие формы слова.—Труды Московского государственного института истории, философии и литературы им. Чернышевского», т. IX, М., 1941, стор. 133.

¹⁷ Див. про це статті А. І. Попова, В. А. Никонова і Н. В. Подольської в зб. статей «Принципы топонимики» (М., 1964), а також статті А. В. Суперанської в зб. статей «Лингвистическая терминология и прикладная топонимастика» (М., 1964).

¹⁸ В. А. Никонов. Введение в топонимику. М., 1965, стор. 4. Велику кількість прикладів спрощеного і навіть вульгарного тлумачення подала А. В. Суперанська у статті «Против упрощенчества в топонимике». — Географические названия. М., 1964, стор. 151—154.

¹⁹ В. А. Новиков. Пути топонимического исследования.—Принципы топонимики, стор. 78.

²⁰ Про форму речових історичних джерел див.: Л. Н. Пушкарев. Формы и содержание исторического источника.—«Советские архивы», 1966, № 5, стор. 37—38.

кого впливу. Тому у даній статті висловимо загальні зауваження, маючи на увазі те, що детальне вивчення його — справа спеціалістів-археологів.

Форма речових історичних джерел, безперечно, впливає на їх зміст. Візьмемо, наприклад, знаряддя праці. Археологи встановили, що форма ковадла визначала застосування того чи іншого асортименту фігурних підкладок для поковок складного профілю²¹. Форма молотка визначала його застосування: масивні клинки служили для розрубання криці, молотки із загостреним краєм — для перерубування заліза і т. д. Такі спостереження можна провести над будь-яким знаряддям праці.

Форма кінофотодокументів інколи настільки впливає на їх зміст, що визначає джерелознавчу цінність цього типу історичних джерел. Так, ігрове кіно є важливим історичним джерелом з історії культури, суспільно-політичного життя і т. д., але все ж таки не може зрівнятися в цьому відношенні з документальним кіно (правда, в документальне кіно часто вмонтовують ігрові кадри, а в ігрове — кадри з кінохроніки). Заслугує на увагу з цього боку стаття С. Марвича, який висловився за право режисера документального фільму на домисел²². Звичайно, документальний фільм з ігровими кадрами буде легше сприйматися глядачем, але джерелознавча цінність його знизиться²³. Приклади введення художнього образу (не ігрових моментів) у документальний фільм подає також С. В. Дробашенко²⁴. Багато тонких спостережень у цьому напрямі зробив Л. М. Рошаль²⁵. Він особливо наголошує на важливості скрупульозного аналізу кінодокументів при визначенні їх достовірності як історичного джерела. Рошаль, безперечно, правий, коли твердить, що із зростанням технічних досягнень в галузі кіно все більше і більше ускладнюється робота джерелознавця.

Безперечним є також вплив форми фотодокумента на його зміст. Хоч всі фотографії в основі своїй відображають реальну дійсність, однак лише документальна фотографія є носієм точної і об'єктивної інформації. Художня фотографія «на перший план ставить не документальні, а естетичні моменти в показі

²¹ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 210—212.

²² С. Марвич. Факт и право на домисел.— «Звезда», 1958, № 9, стор. 231—234.

²³ Це рельєфно підкреслено в рецензії на статтю С. Марвича: В. Соловцов, Е. Учитель, А. Бочаров. Жизнь, а не домислы! — «Искусство кино», 1959, № 3, стор. 150—152.

²⁴ С. В. Дробашенко. Экран и жизнь. О художественном образе в документальном фильме. М., 1962, стор. 51—54. Див. також: И. И. Стрелков. Документальный фильм. М., 1960. Тут подана найбільш повна бібліографія з цього питання.

²⁵ Л. М. Рошаль. Некоторые вопросы источниковедческого анализа кинодокументов.— «Труды Московского государственного историко-архивного института», т. 17. М., 1963, стор. 39—50. Пор. також: А. В. Карганов. Экранная летопись эпохи. О советском документальном кино. М., 1965.

дійсності»²⁶. Проте це не означає, що документальний репортажний знімок не може бути майстерно виконаний і стати витвором мистецтва; коли це трапляється, то реальний, фактичний матеріал піднімається до високого образного художнього узагальнення. Візьмемо, наприклад, фотопортрети. Поряд з чудовими портретами є ще й «парадні», виконані штучно-постановочними засобами, які композиційно наслідують живопис. Напружений вираз обличчя, незвичність пози, уся форма портрета, будучи документальними, в той же час не доносять до глядача образ сфотографованої людини; правда факту в даному випадку, говорячи словами Горького, не стає ще правдою життя²⁷.

Тут не йдеться про ті випадки, коли фотограф з допомогою комбінованих знімків, макетів, монтажу, масок і т. д. свідомо продукує фото, що викривлено відображають дійсність²⁸. Такі фотографії до джерелознавства не мають прямого відношення, бо вони є лише джерелом для вивчення майстерності фотографа. Більш складними для джерелознавчого аналізу є так звані «поставлені» знімки, коли фотокореспондент виступає в ролі режисера, коли він працює як імітатор, організатор факта, а не як його свідок, спостерігач, фіксатор²⁹. Форма такого «інсценізованого» знімка так впливає на його зміст, що порушується документальність, життєва правда. «Організований», інсценізований факт, як би близько до дійсності він не стояв, не може бути достовірним історичним фактом.

Фонодокументи — новий тип джерел, який поки що мало досліджений у джерелознавчому аспекті. У фонодокументах також помічаємо вплив форми на зміст. Візьмемо для прикладу два фонозаписи виступу одного і того ж оратора з певним текстом, зроблені в різний час: один — в момент проголошення промови, другий — до чи після неї. Ці записи явно неоднакові. Перший запис (який, власне, і є справжнім історичним джерелом) доносить до нас притаманну автору ритміку вільної мови, зберігає для історії звукову сторону всього факта в цілому: реагування слухачів, їх репліки, відгуки. Все це відсутнє в другому записі, який є лише інсценізацією, повторенням історичного факту.

²⁶ И. Соколов. Фоторепортаж — зеркало современности. — «Советская печать», 1964, № 8, стор. 28.

²⁷ Див. про це: А. Я. Зисъ. О природе искусства фотографии. М., 1961, стор. 13—32; Л. Ф. Волков-Ланнит. Современные задачи искусства фоторепортажа. М., 1962, стор. 6—11.

²⁸ Б. Ф. Плужников. Занимательная фотография. Различные способы съемки и печатания. М., 1964.

²⁹ Ю. Д. Королев. Съемки фотоочерка (из опыта работы фотокорреспондента). М., 1959, стор. 44—48.

ВЛИЯНИЕ ФОРМЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ИСТОЧНИКА НА ЕГО СОДЕРЖАНИЕ

Резюме

Форма исторического источника находится в тесной взаимосвязи с его содержанием, им определяется и от него зависит. Однако это не исключает известной (хотя и относительной) самостоятельности формы, которая в результате устойчивости в известных случаях может в свою очередь воздействовать на содержание источника. Это воздействие в некоторых условиях приводит к тому, что под влиянием своей формы источник отображает историческую действительность неполно, искаженно, предвзято. Подобное явление чаще всего встречается в давно сложившихся устойчивых формах источника, как бы окостеневших в своих рамках и не способных поэтому полно и адекватно выразить изменившееся новое содержание. В источниковедческом плане поэтому очень важно учитывать подобное свойство формы, ибо оно в значительной степени предопределяет источниковедческое значение всего источника в целом. Следует особо подчеркнуть, что подобное явление — отнюдь не общая закономерность, а лишь частный случай, возникающий в особой среде и при особых обстоятельствах. Чаще всего форма источника способствует отражению и воплощению в источнике реальной исторической действительности, и лишь в отдельных случаях ее воздействие на содержание источника неблагоприятно сказывается на источниковедческой ценности источника.

Вопросы воздействия формы исторического источника на его содержание относятся к числу наименее изученных как в общетеоретическом, так и в конкретно-историческом плане. Поэтому все изложенные выше наблюдения следует рассматривать лишь как первую попытку в изучении данной проблемы.

М. Р. Миць

ДИПЛОМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АКТОВИХ ДОКУМЕНТІВ ВОЛИНСЬКОГО ОБЛВИКОНКОМУ

Досі предметом дослідження дипломатики здебільшого були акти феодального періоду. Дипломатика допомагала визначити оригінальні і викрити підроблені акти, розкрити будову акта за його формулами, а також середовище і умови, за яких складався той чи інший акт чи група однорідних актів.

Перед радянськими істориками, в тому числі істориками-архівістами, відкривається широке поле для дослідницької роботи над документами соціалістичного суспільства. У цій статті зробимо дипломатичний аналіз актових документів виконкому Волинської обласної Ради депутатів трудящих за 1939—1941 та 1944—1954 рр.

Згідно з Конституцією Радянського Союзу 1936 р. Ради депутатів трудящих видають постанови, рішення, розпорядження, які мають загальнообов'язковий характер і виконуються усіма службовими особами, державними установами і взагалі громадянами. Постанови, рішення, розпорядження — одні з основних видів документів обласних, районних і сільських виконкомів — є цінним джерелом для вивчення історії соціалістичного суспільства в усіх сферах його життя.

Виконком Волинської обласної Ради депутатів трудящих, створений 8 січня 1940 р., а обраний 15 грудня 1940 р., з самого початку своєї діяльності був покликаний вирішувати важливі державні завдання. Дії його, спрямовані на виконання цих завдань, знаходили свій вияв передусім у прийнятих ним постановою, рішеннях і розпорядженнях.

Цікавою групою документів є такий вид актів, як постанови виконкому за 1940—1941 рр. Постановою в той час іменувалися не тільки важливі декрети, а й прості рішення, навіть розпорядження про призначення на посаду тощо. Наприклад, у фонді «Волинський обласний виконавчий комітет» є постанови № 71 від 9 січня і № 165 від 29 лютого 1940 р. Перша — «Про передачу автотранспорту з облкомгоспу облтресту автотранспорту», а друга — «Про реєстрацію радіовузлів, трансляційних радіоточок, ефірних приймачів та внесення абонементної плати за них»¹. Насправді ж вони є звичайними рішеннями. Підписані ці постанови головою і секретарем облвиконкому та завідуючим протокольною частиною, який ствердив згідність їх з оригіналом. Таким чином, визначення виду акта за номінальною ознакою не завжди можливе, бо документи одного характеру можуть називатися по-різному.

На Волині в перші роки Радянської влади акти облвиконкому мали вагу законів і тому, щоб надати їм більшого значення, оформлялися постановами. До таких актів відносяться перші постанови про націоналізацію в області банків, будинків, рибного господарства, що раніше належали поміщикам та осадникам.

Перші постанови збереглися у вигляді чернеток — попередніх проектів, їх чистовиків, які написані у повній відповідності з вимогами, прийнятими для даної різновидності документів, та копій. Такий розподіл, звичайно, умовний, але він до деякої міри полегшує можливість розбиратися в оригіналах та копіях постанов, встановлювати час їх написання тощо.

Перший варіант постанови відзначається нечіткістю і нестабільністю форми. Його готував завідуючий відділом і передавав секретареві виконкому. Після того чернетки-проекти надходили до голови виконкому або його заступника, які підписували про-

¹ Волинський облдержархів, ф. Р-6, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 36.

ект або повертали для допрацювання. Після розгляду проекту голова виконкому передавав його для ознайомлення членам виконкому або депутатам Ради.

Другий варіант постанови за формою близький до першого. Проте замість вільного викладу в ньому з'являються усталені формулювання, певна схема побудови, послідовність викладу, розмежування складових частин проекту.

Найбільш сталий за формою — третій варіант. У ньому чітко відмежовані один від одного заголовки, констатуюча і постановча частини, підписи і печатка виконкому.

Перед констатуючою частиною постанови, як правило, подався короткий заголовок, що передавав основний зміст її. З констатуючих частин дослідник може почерпнути необхідні відомості, не звертаючись до матеріалів Народних Зборів Західної України, Ради Міністрів УРСР і СРСР, а також міністерств та президій Верховної Ради СРСР і УРСР, познайомитися з їх постановами, на які спираються постанови облвиконкому. Наприклад, у постанові № 461 про семиденний робочий тиждень в констатуючій частині облвиконком і оргбюро облпрофради покликаються на Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самочинного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ»². Проте у значній частині постанов немає констатуючої частини. Можливо, ці варіанти проектів виносилися на обговорення в робочому порядку і приймалися без особливих доповнень. Усі вони мають директивний характер.

Постанови додавалися до протоколу засідання облвиконкому. Всі рішення, прийняті на його засіданнях, нумерувалися по порядку протягом року. Так, на засіданні від 5 жовтня 1940 р. було прийнято рішення «Про територіальні зміни сільрад, районів Волинської області», якому присвоїли № 886-а. Це означає, що з 5 січня по 5 жовтня 1940 р. виконком прийняв 886 рішень.

Рішення підписувалися головою і секретарем виконкому, а додатки до них — лише секретарем. Всі рішення і додатки до них в хронологічному порядку підшивалися за протоколом. У підвідомчі установи (райвиконкоми, сільради) надсилалися звірені і затверджені копії³.

Як відомо, обласний виконавчий комітет у Луцьку існує з 8 січня 1940 р., але його постанови на перших порах скріплювалися печаткою Луцького обласного тимчасового управління. Таку печатку востаннє зустрічаємо на постанові облвиконкому від 27 січня 1940 р. Печатка — кругла за формою, діаметром

² Волинський облдержархів, ф. Р-6, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

³ Там же, спр. 1, 2.

40 мм. У середині овалу є напис «Луцьке обласне тимчасове управління». У центрі печатки — зображення серпа і молота та п'ятикутної зірки.

Наприкінці січня 1940 р. з'являється печатка облвиконкому, за розміром вона така ж, як і печатка обласного тимчасового управління, але має відмінне оформлення: складається з двох симетричних овалів — зовнішнього і внутрішнього; у зовнішньому — напис про приналежність печатки російською і українською мовами («Волинський обласний виконавчий комітет»), а в центрі його — «УРСР». У центрі печатки зображено серп і молот на фоні сонячних променів, оточених з боків колосками, під якими написано девіз «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Всі постанови облвиконкому за 1939—1941 рр., що збереглися у Волинському облдержархіві, скріплено печатками, які засвідчують достовірність документів.

Всебічне вивчення актових документів радянського часу дає змогу повніше використати джерельну базу для дослідження історії соціалістичного суспільства. За рішеннями і розпорядженнями облвиконкому 1940—1941 рр. можна простежити зміни, які відбулися в економічному і культурному житті області. З констатуючих частин постанов можна почерпнути фактичні матеріали з різних питань. Наприклад, у постанові № 74 від 29 січня 1941 р. «Про роботу шкіл Волинської області в 1-му півріччі 1940/41 навчального року»⁴ в констатуючій частині охарактеризовано стан освіти в області. З неї довідуємося, що протягом 1-го півріччя повернуто до шкіл майже 4,5 тис. дітей, що відсіялися в попередні роки. У Камінь-Каширському, Ратнівському, Устилузькому районах всі діти шкільного віку були охоплені школою; в заочних відділах педагогічних шкіл та Луцького учительського інституту навчалося 1588 учителів. З ініціативи населення силами самих селян в області з'явилося 160 шкіл-новобудов. Тут же вказано і на недоліки: 1566 дітей ще не охоплено навчанням, а 330 дітей перестали відвідувати школу. Постанова зобов'язала голів виконкомів районних і міських Рад депутатів трудящих, обласний і районні відділи народної освіти до 15 лютого 1941 р. провести фронтальну перевірку стану охоплення дітей школою і вжити заходів до негайного повернення дітей у школу.

Документальні матеріали облвиконкому, зокрема постанови, рішення, починаючи з 1944 р. (після визволення Волині від німецько-фашистських загарбників), є невичерпним джерелом, що всебічно відбиває життя трудящих області. При правильному і вмілому використанні можна рельєфно відтворити історію відбудови, дальшого розвитку народного господарства і культурного будівництва в області у післявоєнні роки.

⁴ Волинський облдержархів, ф. Р-46, оп. 2, спр. 3, арк. 25.

За формою перші повоєнні постанови не дуже відрізняються від постанов довоєнного періоду. Але згодом їх форма зазнає деяких змін — деякі елементи зникають зовсім, на їх місці з'являються нові. За змістом постанови цього часу — це також рішення, хоч до 1948 р. вони, як і рішення за 1940—1941 рр., називаються постановами. Наприклад, постанова № 1 облвиконкому від 19 квітня 1944 р. «Про порядок здачі зерна, картоплі і сіна урожаю 1943 р. в районах, звільнених від німецьких окупантів» підписана головою і секретарем облвиконкому, а постанова № 3 від 27 березня 1944 р. «Про мобілізацію працездатного населення на відбудову залізниці і мосту на лінії Луцьк—Ковель»⁵ прийнята спільно з обкомом КП України і підписана головою облвиконкому та першим секретарем обкому партії. Певно, першу з них слід віднести до рішень, а другу — до постанов.

За 1944 р. збереглося кілька «обов'язкових постанов» і «постанов», на яких стоять підписи лише голови облвиконкому. Таке оформлення постанов характерне лише для перших повоєнних років, коли їх форма була недостатньо розроблена. Всього з 19 березня до 2 грудня 1944 р. відбулося 23 засідання облвиконкому і прийнято 386 постанов.

У 1949 р. виконком поряд з прийняттям постанов почав виносити рішення, які за формою майже не відрізняються від постанов — змінено лише порядок слів у заголовку (номер рішення почали писати перед датою; наприклад, «Рішення виконавчого комітету Волинської обласної Ради депутатів трудящих м. Луцьк № 169 від 1 березня 1948 р.»).

Але через два роки почали писати по-старому. Всі рішення, як і постанови, нумерувалися валово. В рішенні є коротка констатуюча і постановча частини. Підпис завжди один: голови облвиконкому або його заступника⁶.

У фонді облвиконкому є оригінали рішень та проекти рішень — «проекти ухвал». Наприкінці такого проекту вказувалося, хто написав його, і дату складання. На оригіналах рішень стоять помітки про те, в які установи вони надсилалися. Порівняння оригіналу рішення з його проектом дає можливість встановити історію виникнення документа, відомості для уточнення його редакції, часу написання і виходу в світ тощо.

Таким чином, формуляр рішень облвиконкому як у довоєнні, так і в перші повоєнні роки не був сталим.

Серед рішень і постанов облвиконкому за 1944—1954 рр. є постанови, які за формою, особливостями побудови та щодо шляхів виникнення відрізняються одна від одної.

Спинимось лише на двох основних елементах їх: констатую-

⁵ Волинський облдержархів, ф. Р-46, оп. 3, спр. 34, арк. 2, 5.

⁶ Там же, оп. 6, спр. 66, арк. 1—93.

чий і постановчий частинах, від характеру яких рішення можна об'єднати у кілька груп.

Після визволення Волинської землі від німецько-фашистських окупантів почали відновлювати діяльність радянські установи, організації та підприємства, які існували ще в 1939—1940 рр. Постанови облвиконкому про відновлення роботи організацій, підприємств, установ не мають констатуючої частини. Наприклад, постанова № 64 від 30 травня 1944 р. «Про відновлення роботи Луцького міського кінотеатру» починається з постановчої частини: «Відновити роботу Луцького міського кінотеатру з 1 березня 1944 р.»; так само починається постанова № 91 від 23 червня 1944 р. про поновлення роботи Волинського обласного драматичного театру⁷. Всі постанови облвиконкому, що торкаються питання заснування нових установ, мають констатуючу частину, в якій вказується підстава цього. Наприклад, постанова № 256 від 17 жовтня 1944 р. починається посиланням на постанову Ради Народних Комісарів УРСР, після чого констатується, що «виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих постановляє: Утворити при виконавчому комітеті обласної Ради депутатів трудящих обласне управління в справах поліграфії та видавництва»⁸.

До цієї групи дуже близькою є друга група рішень, в яких підстава в констатуючій частині розшифровується. Наприклад, у постанові № 317 від 30 листопада 1944 р. «Про забезпечення харчуванням учасників з'їзду селян та молоді Волинської області» розшифровано назву постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У про проведення обласної наради радянської інтелігенції, селян та молоді Волинської області, згідно з якою облвиконком виніс свою постанову⁹. А взагалі постанови, які виносяться на підставі вищестоящих розпоряджень, мають дуже коротку констатуючу частину.

Поширеними є такі рішення, в констатуючій частині яких вмотивовується необхідність прийняття їх. Так, у констатуючій частині рішення № 6 від 5 січня 1951 р. про розвиток садівництва в колгоспах області відзначається, що з завершенням колективізації в області створено всі умови для організації багатогалузевого сільськогосподарського виробництва, в тому числі й для всебічного розвитку колгоспного садівництва. На основі конкретних фактів виконком виніс рішення про необхідність розвитку садівництва в області. З таких констатуючих частин можна почерпнути цінні відомості з економіки та культурного життя області.

⁷ Волинський облдержархів, ф. Р-6, оп. 3, спр. 34, арк. 123, 170.

⁸ Там же, спр. 3, арк. 50, 132.

⁹ Там же, арк. 134.

Часто буває так, що в констатуючій частині рішення коротко анотується доповідь, що заслуховувалася на виконкомі і по якій воно прийнято. Оскільки доповіді до протоколів засідання не додаються, такі констатуючі частини рішень, багаті конкретними фактами, можна використовувати в наукових цілях. У цих випадках широкою є також постановча частина рішення — вона складається з багатьох пунктів і підпунктів.

Трапляється так, що розпорядження Ради Міністрів або якогось міністерства вводиться в постановочну частину рішення. У такому випадку констатуюча частина, як правило, відсутня. Так, у рішенні № 30 від 15 січня 1951 р. в одному з перших пунктів постановочної частини читаємо, що у відповідності до розпорядження Ради Міністрів СРСР «виділити із коштів капітального ремонту житлового фонду на технічне обладнання і поновлення основних засобів ремонтно-будівельних контор (груп) Волинської області в 1951 р. суму 158 тис. крб. з розбивкою на райони»¹⁰. По суті, перший пункт постановочної частини є розшифрованою розпорядження Ради Міністрів СРСР, а тому з метою забезпечення стрункості формуляра рішення необхідно було б перенести його у констатуючу частину. Такі рішення дають змогу вивчити історію питання, а також познайомитися з попередніми рішеннями. У них часто називається кілька попередніх рішень або постанов. Це є, наприклад, у рішенні № 115 від 8 лютого 1950 р. «Про організацію медично-санітарного обслуговування робітників на будівництві нових кам'яних вугільних шахт»¹¹.

Зовсім відсутня констатуюча частина у рішеннях про скасування попередніх рішень, про затвердження рішень виконкомів районних, міських Рад депутатів трудящих.

З 1950 р. більш сталою стає форма протоколу засідання облвиконкому і прийнятих ним рішень.

У протоколі зверху справа ставиться дата його складання, перераховуються прізвища присутніх на засіданні, далі подається список рішень, що приймалися між засіданнями облвиконкому, та список рішень, які заслуговувалися на виконкомі, а потім за цим, так би мовити, вступом йдуть за валовою нумерацією рішення.

Заголовок у рішенні пишеться усталено, з правого боку зверху цього документа ставиться дата. Констатуюча частина рішень значно ширша, ніж в постановах повоєнних і довоєнних років: у ній вказується не лише назва певного розпорядження Ради Міністрів або якогось міністерства, а й повністю розкривається суть відповідного питання, воно пов'язується з практичними завданнями, обґрунтовується необхідність прийняття рішення.

¹⁰ Волинський облдержархів, ф. Р-46, оп. 9, спр. 34, арк. 31.

¹¹ Там же, оп. 8, спр. 49, арк. 134.

Розглянуті вище приклади не вичерпують, звичайно, всіх форм актових документів облвиконкому. Комплексне вивчення їх шляхом зовнішньої і внутрішньої критики дасть цінні дані з історії радянського суспільства.

М. Р. Миц

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АКТОВЫХ ДОКУМЕНТОВ ВОЛЫНСКОГО ОБЛИСПОЛКОМА

Резюме

В статье дается краткая характеристика актовых документов исполкома Волынского областного Совета депутатов трудящихся за 1939—1941 и 1944—1954 гг. На конкретных примерах постановлений, решений и распоряжений показана взаимосвязь их содержания и формы, а также влияние исторических условий на их изменение. Формуляр актовых документов облисполкома, как в довоенный, так и в послевоенный период, подвергался значительным изменениям в связи с непостоянством формы констатирующей и постановляющей частей.

Я. Р. Дашкевич

АДМІНІСТРАТИВНІ, СУДОВІ І ФІНАНСОВІ КНИГИ НА УКРАЇНІ В XIII—XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження)

Розширення діапазону джерелознавчих досліджень у сучасній українській історіографії сприяло, між іншим, зростанню зацікавлення таким важливим історичним джерелом, як книги різноманітних середньовічних установ, складені протягом ряду століть. Однак, на жаль, вивчення їх ще не вийшло поза початкові, значною мірою вузько емпіричні спроби. Систематичні аналітичні дослідження адміністративних, судових і фінансових книг українських установ майже не проводилися. Зокрема, ще зовсім не порушувалися питання про генезис книг на українському ґрунті, про їх специфічно місцеву історію. По суті, відсутні історико-юридичні дослідження про минуле установ, від яких залишилося книжкове діловодство. А без знання їх історії, ролі і місця в адміністративно-судовій, а також суспільно-політичній системі минулого проводити класифікацію книг неможливо. В українському джерелознавстві ще не розроблено деякі питання термінологічного характеру, наприклад, досі невідомо, який зміст вкладається в невдалий термін «актова книга».

Ця стаття не претендує на розв'язання вказаних та інших суміжних питань. У ній лише звернемо увагу дослідників на

ряд питань, зв'язаних з генезисом та історією книг на Україні, станом і методикою їх вивчення.

Попередньо зробимо кілька зауважень. По-перше, в статті не вживається термін «актова книга», що через непорозуміння увійшов в українську джерелознавчу термінологію. В середньовічній судово-адміністративній практиці терміни «акти» і «книги» вживалися як тотожні. Тому запроваджений якимсь канцеляристом кінця XVIII ст. термін «актова книга» є тавтологічним. Він створює непереборні труднощі при спробі класифікувати книги — адже не в усі з них записували «акти». Книги фінансового характеру аж ніяк не поглинаються цим поняттям, хоча вони, безперечно, входять в єдину категорію книг як специфічного витвору діловодства середньовічних установ. Через це нижче вживатимемо термін «книга», приєднуючи до нього, для детермінації, означення «судова», «адміністративна», «фінансова» тощо¹.

По-друге, щоб вирізнити книги з інших різновидностей середньовічного діловодства, насамперед з окремих документів, встановлюємо такі характерні особливості їх: а) континуаційність (хронологічна послідовність внесених до книги записів у межах певного відрізка часу); б) синхронність подіям (записи в книзі робили тоді, коли відбувалися певні події, а не пізніше); в) юридична сила (записи в книзі мали доказову силу в судовому процесі). З дипломатичної точки зору поза межами поняття «книга» залишаються: а) окремі документи (з характерною для них одноразовістю та моментальністю, тобто одним-єдиним моментом — датою видачі документа; тому й інвентарні описи, для яких характерним є певний хронологічний момент, не вважаємо книгами, навіть якщо вони мають зовнішню, так би мовити, палітурну форму книги²); б) збірки текстів документів типу копіаріїв, дипломатаріїв (переписані в них копії не мали юридичної доказової сили)³; в) підручні канцелярські (маніпуляційні) реєстри, довідники, покажчики (наприклад, покажчики змісту книг — сумарії, ферації); г) різні види наративних джерел (мемуари, хроніки), хоча вони й можуть мати форму книг⁴.

¹ У цьому відношенні використовуємо досвід джерелознавства тих країн, в яких у середньовічному діловодстві застосовувалися книги (наприклад, Італії, Німеччини, Чехії, Польщі).

² Треба вважати спрощенням намагання розглядати книгу як механічну суму документів.

³ Західноєвропейські дослідники вважають копіарії та дипломатарії однією з категорій книг. На нашу думку, юридичний момент (доказова сила змісту книги) має в даному випадку вирішальне значення. Дипломатарії відігравали лише допоміжно-довідкову роль, а юридичну силу могли мати лише оригінали документів або засвідчені їх копії.

⁴ Питання про те, який саме вид джерел треба вважати книгою, вимагає дальшого теоретичного вивчення.

По-третє, автор статті цілком усвідомлює наявність великого комплексу проблем, зв'язаних з дослідженням питання про місце книг серед джерел середньовічної історії України. Вивчення багатой літератури, присвяченої книгам на Заході, а також емпіричні дані, здобуті на підставі українського діловодчого матеріалу, дають підстави говорити про необхідність дослідження книг у багатьох аспектах, з яких найважливішими можна вважати такі:

1) архівний та архівознавчий (книги як частина архівних фондів, складання допоміжних покажчиків до їх змісту, зокрема так званих регестів);

2) історико-юридичний (книги як результат діяльності установ та джерело з їх історії, а також з історії права);

3) джерелознавчий, в якому можна виділити кілька основних напрямів: а) історія книг як окремої категорії історичних джерел (з дослідженням проблеми реконструкції вже неіснуючих сьогодні книг); б) зміст книг як джерело суспільно-політичної й народногосподарської історії та джерело для дослідження спеціальних історичних дисциплін; в) книги як джерело для дослідження історії мистецтва (палітурництво), папірології з філігранологією, палеографії;

4) археографічний і текстологічний (публікація текстів книг).

З різноманітними дослідницькими аспектами тісно пов'язана вимога методики: вивчати книги, по можливості, з усіх точок зору в межах певних генетичних комплексів книг (наприклад, книги судів окремих категорій, братств, цехів тощо).

Генезис книг на Україні — у зв'язку з тим, що найдавніші писемні пам'ятки такого типу не дійшли до нас — досі остаточно не в'яснений. Для висвітлення історії появи книг на території України має значення питання виникнення цієї форми діловодства в трьох центрах: італійському (міські книги, передусім для запису торговельних операцій)⁵, північноримському (міські книги в XIII ст.)⁶ та чесько-моравському (земські й міські книги в XIV ст.)⁷.

Протягом XIII—XIV ст., отже, не набагато пізніше, як в Західній Європі, ця нова, прогресивна для свого часу форма діловодства поширилася на Україну. В Криму, в генуезьких ко-

⁵ H. Voltelini. Die Imbreviatur des Johannes Scriba im Staatsarchiv zu Genua.—«Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung», Bd. 41. Innsbruck, 1926, стр. 70—79.

⁶ P. Rehm e. Stadtbücher des Mittelalters, Tl. 1. Leipzig, 1927.

⁷ V. Prohazka. Über die Entstehung und Entwicklung der ältesten Stadtbücher in Böhmen.—«Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen», Bd. 22. Prag, 1884, стр. 56—71; O. Smital. Das Institut der Stadtbücher in Mähren.—«Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens», Bd. 15. Brünn, 1911, стр. 256—311.

лоніях, книги з'явилися в другій половині XIII ст. Уже тоді (як доводять опубліковані записи⁸) з книгами познайомилося також українське населення. З занепадом генуезьких колоній на півдні України (в XV ст.) італійські традиції книжкового діловодства на Україні обриваються.

В другій половині XIV ст., а можливо й раніше, книги появилися на західноукраїнських землях, загарбаних Польщею та Угорщиною. Відомо, що на території Руського і Белзького воєводств, утворених на землях Галицько-Волинської держави, протягом століття після її занепаду (в Руському воєводстві до 1435 р.) зберігалася давня, допольська адміністративно-судова система, в галузі судочинства побудована на староукраїнському (руському) праві. Книги існували вже при цій давній системі. Залишається лише відкритим питання про те, чи вони були запроваджені одночасно з польською і угорською окупацією, чи існували ще в період Галицько-Волинської держави. Книги ж, запроваджені на цій території після судової реформи 1435 р. (заміна староукраїнського права польським), можуть у значній мірі вважатися рецепцією того інституту книг, що існував у Чехії паралельно з подібною до польської системою судочинства. Нарешті, книги, що велися в тих західноукраїнських містах, в яких (також з часів Галицько-Волинської держави) було запроваджено магдебурзьке право (причому залишається відкритим питання: чи не існували ці книги ще в галицько-волинський період?), були результатом дифузії інституту книг з північної Німеччини⁹. При дослідженні питання про походження книг земських і гродських судів слід враховувати, що вони поширювалися через територію Польщі, вбираючи, очевидно, місцеві особливості. Щодо міських книг, то їх можна розглядати як безпосередню рецепцію цього інституту з Німеччини, відкіля прибували німецькі переселенці, приносячи сюди власне міське (так зване магдебурзьке) право.

Нааявні документальні матеріали дають підставу твердити, що в XV—XVI ст. книги як форма діловодства установ поширилися на значній частині території України і вживалися на всіх щаблях публічної (державної), приватної (феодальної), церковної і міської (самоврядувальної) судово-адміністративної системи. Книжкова форма діловодства поступово вкорінилася і в таких низових судово-адміністративних та суспільних ланках, як сільські громади, братства, цехи, церковні громади і т. д.

⁸ Найдавніші записи кафської книги (так званій «*Cartularium instrumentorum compositorum*») за 1289—1290 рр. опубліковані румунським істориком Г. І. Бретіану в збірнику «*Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290)*». Bucurest, 1927.

⁹ Текст такої найдавнішої книги — львівської — був опублікований польським істориком О. Чоловським у зб. «*Najstarsza księga miejska 1382—1389*». Lwów, 1892 (Pomniki dziejowe Lwówa z Archiwum miasta, t. 1).

Встановити навіть приблизно, який процент середньовічних книг різноманітних установ, що в XIV—XVIII ст. існували на Україні, зберігся до сьогодні, неможливо. Певно, збереглася лише невелика частина їх. Якщо в західній частині українських земель збереглися досить повні комплекти книг деяких установ XV—XVIII ст., то на Правобережжі — лише фрагменти. Для Лівобережжя цей важливий вид історичних джерел, по суті, не існує, хоча й тут діяли десятки установ, які принаймні протягом одного-двох століть застосовували книжковий метод діловодства. Ступінь дослідженості книг прямо пропорційний стану їх збереженості. Краще досліджено книги тих територій, де їх залишилося більше. Встановлюється безпосередня залежність кількості і якості досліджень від тих архівних і бібліотечних сховищ, в яких зберігалися в минулому або й зберігаються досі книги українських установ. У другій половині XIX — на початку XX ст. на більшість книг, що зберігалися в Києві, Львові, Вільносі, Любліні, а також Кракові, Перемишлі, було складено інвентаризаційні описи, опубліковані друком¹⁰. У Києві та Львові чимало попрацювали в напрямі складання допоміжних покажчиків до книг — сумаріїв (у Львові) та регестів (у Києві та Львові)¹¹.

Наукове дослідження історії книг — як правового інституту та як історичного джерела — в країнах, в тій чи іншій мірі зв'язаних з виникненням і поширенням книг на Україні (тобто в Італії, Чехії, Німеччині, Польщі), розгорнулося в другій половині XIX ст. У Чехії воно зв'язано з іменем чеського юриста

¹⁰ Для основних архівних і книжкових сховищ ще й досі мають певне значення друковані в різний час каталоги та інвентарі. Найважливіші з них вміщено у виданнях: Список актових книг, хранящихся в Киевском центральном архиве. К., 1862—1864; S. Kutrzeba. Katalog Krajowego Archiwum Aktów Grodzkich i Ziemskich w Krakowie.—Teka konserwatorów Galicji Zachodniej, t. 3. Kraków, 1909, стор. 1—266; S. Sochaniewicz. Archiwum Krajowe Aktów Grodzkich i Ziemskich we Lwowie. Lwów, 1912; J. Smolka. Katalog Archiwum Aktów Dawnych miasta Przemyśla. Przemyśl, 1927; [J. Sprogis.] Inwentarz d. Wileńskiego Archiwum Centralnego, cz. 1. Warszawa, 1929; О. Андрияшев. Актові книги Київського центрального архіву давніх актів.—Центральний архів стародавніх актів у Києві. К., 1929, стор. 33—123; [J. Riabinin]. Archiwum Państwowe w Lublinie. Inwentarz ksiąg dawnych. Warszawa, 1931; K. Wadecki. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa.—A. Oddział staropolski, t. 3—4. Lwów, 1935—1936; P. Dąbkowski. Katalog dawnych aktów sądowych polskich województwa ruskiego i belzkiego, przechowywanych w Archiwum Państwowym we Lwowie, cz. 1. Lwów, 1937.

¹¹ Київські регести частково видавалися друком. Перелік їх (не цілком повний) подається в кн.: Л. А. Попова, З. С. Хомутецька, В. Д. Чунтулова. Кременецький земський суд. Описи актових книг, вип. 1. К., 1959, стор. 209—222. Львівські регести, що склалися ряд десятиріч (з 70-х років XIX ст. до 30-х років XX ст.) і відбивали зміст галицьких, сяноцьких, перемишльських та частково львівських гродських і земських книг, пропали в 1946 р.

А. Ранди¹², в Німеччині почалося від виступу Г. Гомеера¹³. Результати досліджень чеських, німецьких і словацьких вчених про міські книги слід враховувати при розв'язанні проблем історії й джерелознавства українських книг¹⁴. У зв'язку з тим, що значна частина території України протягом століть перебувала в складі феодальної Польщі, особливу вагу для нас мають не дуже численні узагальнюючі праці польських дослідників, написані частково на українському матеріалі. З цієї точки зору заслуговують уваги праці О. Бальцера¹⁵, С. Кутшеби¹⁶, М. Гандельсмана¹⁷ та особливо П. Домбковського¹⁸. Останнім часом польські джерелознавці знову зайнялися дослідженням книг середньовічних установ. Об'єктом вивчення стали такі категорії книг, які раніше рідко використовувалися істориками, наприклад книги сільських адміністративно-судових установ¹⁹.

Для українського джерелознавства характерна велика диспропорція між емпіричним використанням книг як історичного джерела, зокрема в археографії, та джерелознавчим узагальненням відомостей про хоча б окремі категорії книг. Книги широко використовувалися не лише для публікації окремих матеріалів з них, наприклад, у таких капітальних серіях, як «Архив Юго-Западной России» (Київ, 1859—1914) чи «Akta grodzkie i ziem-

¹² A. R a n d a. P řehled vzniku a vývinu desk čili knih veřejných hlavně v Čechách a na Moravě. Praha, 1870; його ж. Die Geschichtliche Entwicklung des Instituts der öffentlichen Bücher in Österreich.—«Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart», Bd. 6. Wien, 1870, стор. 81—119.

¹³ G. H o m e e r. Die Stadtbücher des Mittelalters insbesondere das Stadtbuch von Quedlinburg.—Philologische und historische Abhandlungen der königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1860, стор. 13—80.

¹⁴ Огляди цих досліджень див. у працях: K. B e y e r l e. Die deutschen Stadtbücher.—«Deutsche Geschichtsblätter», Bd. 11. Gotha, 1910, стор. 145—200; V. V o j t í š e k. O studiu městských knih českých.—«Věstník České akademie cis. Františka Josefa pro vědy slovesnost a umění», t. 23. Praha, 1915, стор. 389—417; P. R e h m e. Über Stadtbücher als Geschichtsquellen. Halle, 1913. Пор. також: D. L e h o t s k á. K počiatkom vedenia mestských knih na Slovensku.—«Historické štúdie», t. 5. Bratislava, 1959, стор. 325—346; M. T r a n t í r e k. Vliv státu na vývoj městských a gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku do roku 1849.—«Sborník archivních prací», t. 10. Praha, 1960, № 2, стор. 105—181.

¹⁵ O. B a l z e r. Kancelarie i akta grodzkie w wieku XVIII. У його ж книзі «Studia nad prawem polskim». Poznań, 1889, стор. 287—348; його ж. Registr zloczynców grodu sanockiego 1554—1638. Lwów, 1891.

¹⁶ S. K u t z e b a. Sady ziemskie i grodzkie w wiekach srednich.—«Rozprawy Akademii Umiejętności», wyd. historyczno-filozoficzny, t. 40. Kraków, 1901, стор. 289—412, t. 42, 1902, стор. 75—236.

¹⁷ M. H a n d e l s m a n. O metodzie publikowania najdawniejszych ksiąg sądowych polskich.—«Przegląd Historyczny», t. 20. Warszawa, 1916, стор. 317—346.

¹⁸ Опис праць П. Домбковського, написаних виключно на українському матеріалі, див. далі.

¹⁹ A. V e t u l a n i. Wartość badawcza ksiąg sądowych wiejskich.—Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie, t. 1. Referaty, cz. 1. Warszawa, 1958, стор. 205—213.

skie» (Львів, 1868—1935), а й публікувалися повністю. Джерелознавчі ж висновки, зроблені на базі великої археографічної практики у цьому, надто скромні.

На книги українських середньовічних установ як історичне джерело принагідно звертали увагу здебільшого в архівознавчій літературі. Джерелознавча література дорадянського часу налічує лише кілька наукових досліджень та інформаційних повідомлень, присвячених книгам. Оглядового характеру статті, присвячені їм, вийшли з-під пера українських дослідників О. Калитовського (1855—1924)²⁰ та Б. Барвінського (1880—1958)²¹. Глибше проаналізували книги як історичне джерело українські історики, члени археографічних комісій: Вільнюської — В. Площанський (1834—1902)²² та Київської — О. Левицький (1848—1922)²³. Об'єктом систематичного, передусім історико-юридичного, а не джерелознавчого, дослідження стали лише книги городських і земських судів Белзького та Руського (частково) воеводств. Вивчав їх професор Львівського університету П. Домбковський (1877—1950). Значення серії його праць з цієї галузі²⁴ важко переоцінити. П. Домбковський започаткував також реконструкційні дослідження, намагаючись встановити, які саме західноукраїнські книги не дійшли до нашого часу²⁵. Реконструкційні дослідження на українському ма-

²⁰ О. Калитовський. Акты городські і земські і т. зв. Бернардинський архів у Львові.—«Зоря», Львів, 1885, № 20, стор. 237—239.

²¹ Б. Барвінський. Краєвий архів актів городських і земських у Львові. У його ж книзі «Історичні причинки», т. I, Жовква, 1908, стор. 154—167.

²² В. М. Площанський. Акты холмских судов XV—XVII вв. в их указаниях для истории и этнографии русского Забужья.—Труды IX археологического съезда в Вильне 1893, т. I. М., 1895, стор. 154—166; Судебные акты б. Люблинского архива. У його ж книзі «Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV—XVIII вв. и др. источникам», т. I. Вильна, 1899, стор. 3—10.

²³ О. И. Левицкий. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии.—Труды XI археологического съезда в Киве. 1899, т. 2. М., 1900, стор. 55—82.

²⁴ Найважливіші з них: *Z przeszłości ksiąg grodzkich i ziemskich buskich.*—«Kwartalnik Historyczny», т. 29. Lwów, 1915, стор. 1—16; *Z przeszłości ksiąg grodzkich i ziemskich żydaczowskich.*—*Księga pamiątkowa ku czci B. Orzechowicza*, т. 1. Lwów, 1916, стор. 234—256; *Księgi sądowe halickie za czasów polskich.*—«Przegląd prawa i administracji», т. 42. Lwów, 1917, стор. 1—20; *Kancelarie i księgi sądowe bełskie za czasów polskich.*—*T a m ж е*, т. 43, 1918, стор. 97—142; *Palestra i księgi sądowe trembowelskie za czasów polskich.*—*T a m ж е*, т. 44, 1919, стор. 225—260; *Palestra i księgi sądowe sanockie w dawnej Polsce.* Lwów, 1925; *Palestra i księgi sądowe ziemskie i grodzkie w dawnej Polsce.* Lwów, 1926; *Księgi przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce.*—«Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu», т. 8. Przemyśl, 1936, стор. 1—86; *Księgi sądowe lwowskie w dawnej Polsce.* Lwów, 1937.

²⁵ *P. D a b k o w s k i.* Zaginione księgi sądowe województwa ruskiego i bełzkiego. Lwów, 1921.

теріалі проводив також польський архівіст, професор Краківського університету К. Бадецький (1886—1953)²⁶.

В українській радянській історіографії ще в 30-х роках велике джерелознавче значення книг підкреслювали В. Романовський²⁷ та О. Андріяшев (1863—1939)²⁸. Останнім часом, незважаючи на великі й безповоротні втрати книг, знищених у Києві німецькими окупантами, вивчення їх переживає стадію помітної активізації. Свідченням цього є ряд статей Л. Проценко²⁹ та Я. Ісаевича³⁰, присвячених книгам. Помітний вклад у дослідження книг становить публікація регестів до окремих фондів³¹ та публікація наявних у книгах документальних матеріалів³².

Навіть побіжне знайомство з станом дослідження книг середньовічних українських установ переконливо доводить, що до оптимального розроблення цієї проблематики з точки зору тих аспектів, про які говорилося вище, ще далеко. Дослідження книг проводилося досі здебільшого з вузько утилітарних міркувань. Майже як правило, при вивченні книг вихідним пунктом були не вони самі та установи, що вели книжкове діловодство, а питання чи завдання, підставою для розв'язання яких мали стати книги. Такий процес вивчення призводить до того, що залишається недослідженим ряд сторін як інституту

²⁶ K. B a d e c k i. Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa. — «Kwartalnik Historyczny», t. 41. Lwów, 1927, стор. 519—579.

²⁷ В. Романовський. Київський центральний архів давніх актів. — «Архівна справа», 1926, № 1, стор. 86—100; Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Х., 1927, стор. 34—44; Архів стародавніх актів та його фонди. — Центральний архів стародавніх актів у Києві. К., 1929, стор. 1—32.

²⁸ О. Андріяшев. Назв. стаття, стор. 33—123.

²⁹ Описання актових книг у відділі стародавніх актів ЦДІА УРСР. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». К., 1958, № 3, стор. 77—89; Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін. — Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, стор. 52—62; Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення історії міст і сіл України. — Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали [вип. 3]. К., 1965, стор. 79—93.

³⁰ Гродские и земские акты — важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI—XVIII вв. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961 г. Рига, 1963, стор. 90—99; Документальні матеріали самоврядування міст України як історичне джерело. — Друга республіканська наукова конференція [вип. 3], стор. 135—148; Сельские акты как источник аграрной истории Украины XV—XVIII вв. — Тезисы докладов и сообщений IX (таллинской) сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы (октябрь 1966). Таллин, 1966, стор. 157—160.

³¹ Л. А. Попова (Проценко), З. С. Хомутецька, В. Д. Чунтулова. Кременецький земський суд. Описи актових книг, вип. 1—3. К., 1959—1965.

³² Наприклад, у зб. «Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.». Львів, 1961; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.). Підготував до видання М. К. Бойчук. К., 1965.

книг, так і самих книг — результату діловодства цього інституту.

На нашу думку, перед українським джерелознавством стоїть важливе завдання комплексного вивчення книг, яке повинно охоплювати не лише інвентаризацію всіх розпорощених по різних архівах і бібліотеках як на Україні, так і поза її межами книг, а й визначення джерелознавчої та історико-культурної цінності всіх цих збережених залишків.

Для того, щоб конкретно накреслити основні принципи методики дослідження, а також довести, які багаті результати дає комплексне дослідження книг, спробуємо проаналізувати певну, чітко окреслену групу їх, а саме книги вірменських середньовічних установ, що діяли на Україні в XV—XVIII ст. Об'єкт аналізу — дані про 189 книг, здебільшого збережених досі, що виникли в процесі діловодства багатьох вірменських адміністративно-судових, громадських та церковних установ. Якщо абстрагуватися від певних особливостей цих книг, зв'язаних передусім з мовною специфікою (в XV—XVIII ст. у діловодстві вживалися вірменська та вірмено-половецька мови³³), то необхідно визнати, що вони не відрізняються суттєво від книг інших категорій. А тому висновки, здобуті в результаті аналізу їх, можуть, як буде доведено нижче, без особливих модифікацій застосовуватися при дослідженні всіх книг адміністративно-судових та інших середньовічних установ України. Дослідження даної групи книг є актуальним також з точки зору сучасних завдань вивчення дружніх вірменсько-українських зв'язків³⁴.

Практика дослідження книг як інституту та історичного джерела підказує, що в процесі його треба враховувати такі дані: 1) установа, яка вела книгу, її склад, компетенції, роки існування; 2) назва книги в оригіналі та назва її, встановлена пізніше; 3) відтинок часу, охоплений книгою; 4) стан і діловодчо-писарський характер книги (повнота і фрагментарність книги, біловий і чорновий тексти, оригінал і копія); 5) мова книги; 6) обсяг книги (кількість аркушів і записів); 7) зміст книги (характер записів книги, наявність копій документів, юридичне і дипломатичне визначення роду записів тощо); 8) відношення даної книги до інших; 9) сучасне місце зберігання книги, власне її історія; 10) історія дослідження книги, використання її в наукових працях, наявність допоміжних покажчиків (регестів), публікація тексту книги.

³³ Див. огляд: Я. Дашкевич. Вірмено-половецькі джерела з історії України.—«Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 2, стор. 66—73.

³⁴ Я. Р. Дашкевич. Висвітлення українсько-вірменських зв'язків у літературі 1960—1964 рр.—«Український історичний журнал», 1965, № 10, стор. 130—137.

Книги вірменських установ на Україні, звичайно, не пройшли повз увагу дослідників, однак у науковому використанні та вивченні їх спостерігаємо таку ж нерівномірність, як у використанні та вивченні інших українських книг.

На книги вірменських установ уперше звернув увагу вірменський філолог О. Зограбян, який у 1791 р. відвідав Львів та оглянув архів львівського вірменського капіталу. Зограбян не склав, однак, першого каталога львівських вірменських судових книг, як недавно заявив К. Рошко³⁵. Відомості, зібрані ним у Львові, були використані через десять років іншим вірменським дослідником — С. Гювером-Агонцом (Кювером-Агонцом, 1740—1824) у його багатотомній «Географії чотирьох сторін світу»³⁶. Вірменський філолог М. Бжшкянц (Медічі, пом. 1848) був єдиним дослідником, який в 1820 р. мав у руках та описав найдавніші книги львівських вірменів з XV ст. Короткі відомості про ці пізніше загиблі книги він подав разом з публікацією фрагментів в описі своєї подорожі по Україні³⁷. Більш систематичне дослідження та наукове використання книг вірменських установ Львова, Станіслава (теперішнього Івано-Франківська), Язлівця (теперішньої Яблунівки) зв'язане з іменем видатного вірменського історика С. Баронча (1814—1892), який підготував каталог книг, що зберігалися в архіві львівського вірменського капіталу³⁸, а в багатьох своїх історичних дослідженнях³⁹ повними пригорщами черпав з цих книг. Коли Баронч зайнявся дослідженням книг (50—60-ті роки XIX ст.), найдавніші пам'ятки вірменського книжкового діловодства в невиясненій досі спосіб уже зникли з львівських колекцій, а дуже цінні книги, написані половецькою мовою, невідомою тогочасній науці, залишилися поза можливостями історика як джерело-знавця.

У 90-х роках XIX ст. остаточно розпався багатий на книги архів львівського капіталу. Книги, написані латинською і польською мовами, опинилися в Бібліотеці національного закладу

³⁵ «Przegląd Orientalistyczny». Warszawa, 1962, № 1, стор. 78. Виправлення цієї помилки стало можливим на підставі рукопису Зограбяна, що зберігається в Національній бібліотеці в Парижі (вірменський рукопис № 152). Автор статті висловлює подяку К. Штуль (Париж), від якої одержав фотокопію згаданого рукопису.

³⁶ С. Гювер-Агонц. Ашхаргагрутюн чоріц масанц ашхаргі, ч. 2, т. 2. Венеція, 1802, стор. 93—96.

³⁷ М. Бжшкянц. Чанапаргордутюн і Легастан ев яйл когманс бнакялс і гайказанц серелоц і пахмяц Ані кагакін [Подорож до Польщі й інших країн, де мешкають вірмени, які походять від мешканців стародавнього міста Ані]. Венеція, 1830, стор. 87—88.

³⁸ S. Wa g a r c z. O rękopisach kapituły ormiańskiej lwowskiej. — «Dziennik Literacki». Lwów, 1853, № 34—37, 39, 40.

³⁹ S. Wa g a r c z. Żywoty sławnych Ormian w Polsce. Lwów, 1856; Pamiątki miasta Stanisławowa. Lwów, 1858; Pamiątki jazłowieckie. Lwów, 1862; Rys dziejów ormiańskich. Tarnopol, 1869.

ім. Оссолінських у Львові (тепер вони знаходяться в Бібліотеці національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві та в Науковій бібліотеці Міністерства культури УРСР у Львові). Книги, написані вірменською та половецькою мовами, були перевезені до Бібліотеки мхітаристів у Відні, де й зберігаються досі⁴⁰. Інші книги пропали.

Протягом ХІХ—початку ХХ ст. концентрація решти книг західноукраїнських вірменських установ була, в основному, завершена у Львові. У Львівському міському архіві зберігалися книги львівського вірменського суду (що раніше зберігались в архіві львівської табули); в Бібліотеці Оссолінських крім згаданих вище опинилися рештки вірменських книг із Станіслава і Язлівця; у Бібліотеці Львівського університету — небагато книг з Снятина; в Архіві гродських і земських актів — окремі книги з Станіслава. Станіславські книги розпоршились так, як і львівські: окремі з них потрапили до музею Чорторійських у Кракові, інші — залишилися в Станіславі й пропали під час Великої Вітчизняної війни.

У період до возз'єднання Західної України з Радянською Україною була майже завершена інвентаризація львівських та віденських книжкових фондів. Книги, що опинилися у Відні, докладно описав видатний вірменський філолог Я. Ташня (Дашян, 1866—1933) у каталозі рукописів Бібліотеки мхітаристів⁴¹; львівські (за місцем зберігання) книги були частково описані в каталогах й інвентарях рукописів Бібліотеки Оссолінських⁴² та в каталозі Архіву давніх актів Львова⁴³. Вірменську книгу, що зберігалася в Кракові, описав вірменський філолог Й. Тумаян⁴⁴. Інтереси дослідників у той час лише в окремих випадках виходили поза інвентаризаційні. Український історик Б. Януш (1889—1930) дав характеристику і джерелознавчу оцінку книг львівських вірменських братств, які використав, пишучи нарис про львівські вірменські банки⁴⁵. Польський мистецтвознавець Т. Маньковський (1878—1956) повідомив чита-

⁴⁰ Про історію цього поділу див.: Т. М а н к о в с к і. Archiwum lwowskiej katedry ormiańskiej. — «Archeion», t. 10. Warszawa, 1932, стор. 1—11.

⁴¹ Я. Т а ш я н. Цуцак гаерен дзераграц Матенадаранін мхітарянци і Вієнна [Каталог вірменських рукописів Бібліотеки мхітаристів у Відні]. Відень, 1895, стор. 907—909, 917—919, 922—924.

⁴² W. K e t r z y Ń s k i. Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Nar. im. Ossolińskich, t. 2—3. Lwów, 1886—1898; Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie, № 1505—5500. Lwów, 1921.

Дані про передані в 1946 р. Польщі книги є в інвентарі: Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, t. 1. Wrocław, 1948. Опис, що подається в інвентарях, — з багатьма помилками.

⁴³ К. В а д е с к і. Archiwum Akt Dawnych... A, t. 3, стор. 102—103.

⁴⁴ Й. Т у м а я н [і]. Гаерен дзерагірк і Краков. [Вірменські рукописи в Кракові]. — «Гандес амсоря», Відень, 1887, № 4, стор. 55—57.

⁴⁵ В. J a n u s z. «Mons pius» Ormian lwowskich. Lwów, 1928.

ців про палітурки львівських вірменських книг⁴⁶, а польський історик Ч. Хованец широко використав станіславські книги для написання нарисів історії станіславської вірменської колонії⁴⁷.

По-іншому розгорталася дослідження книг кам'янецької вірменської колонії, які в період концентрації книг у Києві опинилися в Архіві стародавніх актів. У XIX ст. на ці книги, написані здебільшого вірменською і половецькою мовами, неодноразово звертали увагу вірменські вчені, починаючи від Бжшкянца, який бачив їх ще в Кам'янці (до перевезення в 1842 р. у Київ). Бжшкянець опублікував невеликі фрагменти з цих книг⁴⁸. У другій половині XIX ст. відомості про кам'янецькі книги подавали у вірменській пресі Є. Джалалянц⁴⁹, М. Шоврян⁵⁰, професор Київського університету С. Єгіазарянц⁵¹ та викладач Лазаревського інституту східних мов у Москві Х. Йовганнісянц (Кучук-Йоаннесов). Останній видрукував також кілька записів з найдавнішої (знищеної в 1943 р.) книги кам'янецького вірменського суду⁵². Ще наприкінці XIX ст. на ці книги звернув увагу відомий український сходознавець А. Кримський (1871—1942). Як історичне джерело кам'янецькі книги тоді майже не використовувалися⁵³. Дослідженням книг, написаних польською мовою (XVIII ст.), займався, по суті, лише історик права, професор Київського університету М. Владимирський-Буданов (1838—1916), який на підставі їх підготував нарис про вірменське судочинство у Кам'янці-Подільському⁵⁴.

⁴⁶ T. Mańkowski. Ormiańskie oprawy lwowskich ksiąg XVI w. — «Rocznik Orientalistyczny», t. 11. Lwów, 1936, стор. 214—319.

⁴⁷ Cz. Chowańiec. Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII w. Stanisławów, 1928.

⁴⁸ М. Бжшкянець. Вказ. праця, стор. 157—158.

⁴⁹ «Мегу Гаястані», Тбілісі, 18 квітня 1879 р.

⁵⁰ М. Шоврян. Намак Кієвіц [Лист з Києва].— Ардзаганк», Тбілісі, 1 (13) липня 1894 р.

⁵¹ С. Єгіазарянц. Гайоц гагтакануянц гетке Кієві кендронакан гортсадаранум [Сліди вірменської еміграції в Київському центральному архіві].— «Ардзаганк», Тбілісі, 15 (27) липня 1894 р. У статті публікувалися також витяги з книг.

⁵² Х. Йовганнісянц. Кані ме кагуатск [Кілька фрагментів].— «Гандес амсоря», Відень, 1895, № 7, стор. 203—207. Пор. також його «Поездки в Киев и Бессарабию».— Древности восточные, т. 2, вып. 1. М., 1896, стор. 124.

⁵³ Докладніше про дослідження кам'янецьких книг у дореволюційний період див. у працях В. Р. Григоряна: Актовые книги армянского суда города Каменец-Подольского. — Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Ереван, 1961, стор. 252—263; Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI—XVII вв.). — Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М., 1964, стор. 276—297.

⁵⁴ М. Ф. Владимирский-Буданов. Немецкое право в Польше и Литве. — «Журнал Министерства народного просвещения», ч. 140. СПб., 1868, стор. 556—566. Український переклад його праці вміщено в зб. «Розвідки про міста і міщанство на Україні—Русі в XV—XVIII вв.», ч. 2. Львів, 1904, стор. 215—225.

Активне дослідження книг вірменських установ на Україні розпочалося в радянський час. Академік А. Кримський, як керівник тюркологічної комісії Академії наук УРСР, вважав одним з важливих завдань українського сходознавства вивчення кам'янецьких книг⁵⁵. Співробітник комісії Т. Грунін скопіював половецьку частину найдавнішої кам'янецької книги. Ця копія після загибелі книги набрала значення оригіналу⁵⁶. На підставі її текстів написано наше джерелознавче дослідження⁵⁷. Записи вірменською мовою з кам'янецьких книг (за 1572—1575 рр.) опубліковані повністю та в регестах В. Григоряном⁵⁸. Половецькі записи (за 1559—1567 рр.), підготовлені до друку Т. Груніним, вийшли у світ у 1967 р. Звернули увагу дослідники також на записи польською мовою вірменським алфавітом, що трапляються в кам'янецьких книгах⁵⁹.

Новий етап у дослідженні західноукраїнських книг вірменських установ настав після налагодження безпосередніх наукових контактів між істориками України і Вірменії. Матеріали з книг львівського вірменського суду широко використовувала в своїх працях Н. Кривоніс⁶⁰. В. Грабовецький ввів у науковий обіг дані з станіславських та снітинських книг⁶¹. Львівським книгам приділила певну увагу Н. Врадій⁶². Про них йдеться

⁵⁵ А. Кримський. Тюрки, їх мови та літератури, т. 1, вип. 2. К., 1930, стор. 157—158.

⁵⁶ Т. И. Грунин. Памятники половецкого языка XVI в. — Академику В. А. Гордлевскому к его 75-летию. М., 1953, стор. 90—97.

⁵⁷ Ya. R. Dashkevitch. Kipchak Acts of the Armenian Law Court at Kamenetz Podolsk (1559—1567) as a Cultural and Historical Monument. — «Ural-Altische Jahrbücher», Bd. 36, H. 3-4. Wiesbaden, 1965, стор. 292—310.

⁵⁸ Каменец-Подольск кагакі гайкакан датарані ардзанагрунтюннере (XVI д.). Ашхатасірутямб В. Р. Григоряні [Акти вірменського суду міста Кам'янець-Подільського XVI ст. Упорядкував В. Р. Григорян]. Єреван, 1963.

⁵⁹ В. Григорян, А. Пісович. Гаятар легерен ваверагрере [Польські документи вірменськими літерами]. — Банбер Матенадарані, т. 7. Єреван, 1964, стор. 225—236.

⁶⁰ Наприклад: К истории армянских ремесленников во Львове в первой половине XVII в. — «Тегекагір» (Гайнакан ССР Гітутюннері Академія), Гасаракакан гітутюннер. Єреван, 1962, № 8, стор. 67—83; Некоторые данные о библиотеке армян во Львове в XVII в. — «Патма-банасіракан гандес». Єреван, 1963, № 1, стор. 271—276; Роль львовской армянской колонии в развитии торговли на западноукраинских землях в первой половине XVII в. — Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. К., 1965, стор. 101—104.

⁶¹ Армянская колония в Станиславе в XVII—XVIII вв. — «Тегекагір», 1958, № 6, стор. 43—51; Армянская колония в Снятыне. — Исторические связи... К., 1965, стор. 140—144.

⁶² Источниковедческий анализ актовых книг ЦГИА УССР в г. Львове. (К истории армянских поселений на Украине). — «Вопросы архивоведения». М., 1963, № 4, стор. 58—60; Актовые книги львовской армянской колонии. — «Патма-банасіракан гандес», Єреван, 1964, № 2, стор. 347—352; Актовые книги ЦГИА УССР во Львове — источник по истории армянских поселений на Украине. — Исторические связи..., стор. 79—82.

в загальних оглядах джерел до історії вірменських колоній на Україні⁶³.

З точки зору інвентаризації писемних пам'яток певне значення мають зроблені К. Рошкою⁶⁴ і Т. Нагородзькою⁶⁵ описи книг вірменських установ на Україні, що тепер зберігаються в польських колекціях. Цінним вкладом у дослідження книг є публікація матеріалів із адміністративної книги Вірменської (пізніше Вірмено-Української) колегії у Львові, яку здійснив польський сходознавець Е. Триярський⁶⁶. Польський історик М. Закжевська-Дубасова зайнялася дослідженням і джерелознавчим використанням книг вірменського уряду Замостя⁶⁷. На жаль, перелік деяких книг вірменських установ на Україні, що зберігаються в Польщі, опублікований Е. Баскаковим⁶⁸, дуже фрагментарний і містить багато помилок.

Наявність досить значної літератури, що в тій чи іншій мірі торкається питання про книги вірменських середньовічних установ на Україні, безперечно, допомагає виявити загальний характер книг, встановити їх цінність як джерела. Однак ця література (частина якої застаріла не лише в методологічному відношенні, але й з фактичного боку) не дає відповіді навіть на такі важливі питання, як, наприклад, коли появилися книги вірменських установ, які саме установи вели книги, скільки їх дійшло до нашого часу і де вони зберігаються, що спільне і відмінне є між книгами, які вели однорідні установи в різних вірменських колоніях. У літературі ще й досі існує ряд помилкових тверджень про вірменські установи та їх діловодство. Основна увага зверталася і звертається на книги судових установ, книги ж інших установ та організацій майже цілком залишаються в тіні.

⁶³ П. Х. Пироженко. Материали ЦГИА УССР во Львові по истории армянских поселений на Украине. — Исторические связи... Ереван, 1961, стор. 237—251; Я. Р. Дашкевич. Джерела і література про вірменські колонії на Україні в XVI ст. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 6, стор. 70—79.

⁶⁴ K. Roszko. Rękopisy ormiańskie w zbiorach polskich. — «Przegląd Orientalistyczny». Warszawa, 1957, № 3, стор. 308—309; Rękopisy ormiańskie У книзі «Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich». Warszawa, 1958, стор. 9—48.

⁶⁵ «Przegląd Orientalistyczny». Warszawa, 1965, № 2, стор. 184.

⁶⁶ E. Trujarski. Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich, 3. Katalogi alumnów Kolegium teatyńskiego we Lwowie. — «Rocznik Orientalistyczny», t. 24. Warszawa, 1960, № 1, стор. 43—96.

⁶⁷ M. Zakrzewska-Dubasowa. Organizacja gminy ormiańskiej w Zamościu w XVI—XVIII w. — «Rocznik Lubelski», t. 3. Lublin, 1960, стор. 63—82; і і ж. Ormianie zamójscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską i Wschodem. Lublin, 1965.

⁶⁸ Э. Баскаков. О документальных материалах по истории армянского народа, находящихся в некоторых зарубежных странах. — «Патма-банасиракан гандес». Ереван, 1962, № 2, стор. 216—219.

Більшість книг вірменських установ, на підставі яких написаний огляд, використовувалася нами з автопсії. Книги ці дуже розпорошені (така розпорошеність, треба думати, характерна не лише для даної групи книг, а взагалі для книг з України) — вони зберігаються в ЦДІА УРСР у Києві, ЦДІА УРСР у Львові, Львівській науковій бібліотеці Міністерства культури УРСР, Науковій бібліотеці Львівського державного університету ім. І. Франка, Головному архіві давніх актів у Варшаві, Інституті сходознавства Польської Академії наук у Варшаві, Бібліотеці національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві, Національному музеї (відділ Чорторійських) у Кракові, Державному воеводському архіві у Любліні, Бібліотеці мхітаристів у Відні⁶⁹.

З точки зору змісту та характеру книг їх можна поділити на три основні категорії: 1) адміністративні, 2) судові, 3) фінансові (рахункові). Під цей поділ беззастережно підходять не всі книги. У книгах, що мають здебільшого адміністративний характер, часто трапляються записи неспірної або спірної цивільної юрисдикції, а в судових книгах — записи адміністративного змісту. В книгах першої та другої категорій є записи, кажучи по-сучасному, нотаріального характеру. Нечіткість розмежування книг — результат недостатнього розмежування функцій середньовічних установ. До того ж одна установа могла вести книги різних категорій, тобто компетенція установи не завжди визначала різновид книг.

Книги самоврядування. Вірменські громади, які користувалися правами самоврядування, тобто мали власні, формально виборні, адміністративні органи, існували в ряді королівських (державних) та приватних міст України. Орган самоврядування в них очолював вірменський вїйт (наприклад, у Львові до 1496 р. — тобто до ліквідації вїйтівства польською владою; в Кам'янці-Подільському, Станіславі, Замості, Снятині), деколи голова церковної громади, так званий ереспохон (у Львові після 1496 р.). До цього органу входили 6—12 старших (сеньйорів, радних, присяжних), між якими розподілялися адміністративні функції, збір податків, опіка над майном громади тощо. В деяких містах (Кам'янець-Подільський, Станіслав, Язлівець) члени вірменських громад (поспільство) утворювали ще власний паралельний орган самоуправління — раду мужів (у Станіславі — так звані карсунахпари, члени ради сорока мужів), яка формально повинна була контролювати вїйта та раду старших.

Книги органів самоуправління — адміністративні та особливо фінансові — мали вестися в усіх тих місцевостях, де були

⁶⁹ За уточнення відомостей, які стосуються книг, що зберігаються в Польщі, і мікрофільми, зняті з них, автор висловлює подяку д-ру Е. Триярському (Варшава), д-ру А. Фастнахтові (Вроцлав), д-ру М. Закжевській-Дубасовій (Люблін).

вірменські вїтївства. До нашого часу дїйшли лише залишки книг львівського вірменського самоуправління (№ 1—15), перелїк⁷⁰ яких можна реконструювати так:

- *[1] А. 1463—1564 рр., невід. арк., давн. АВК, Л. (Бжшкянц, стор. 87).
- [2] А. 1564—1608 рр., 177 арк., БМ, В., № 446.
- [3] А. 1608—1624 рр., 79 арк., там же, № 444.
- [4] А. 1625—1630 рр., 48 арк., ІС ПАН, Вш.
- *[5] А. 1630—1642 рр., невід. арк., давн. АВК, Л. (Бжшкянц, стор. 88).
- [6] А. 1649—1667 рр., 139 арк., БО, Вр., № 1646 II⁷¹.
- [7] А. 1668—1686 рр., 121 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1723 II.
- [8] А. 1695—1701 рр., 239 арк., там же, № 1724 II.
- [9] А. 1717—1727 рр., 59 арк., там же, № 1725 II, арк. 30—89.
- [10] А. 1728—1730 рр., 141 арк., там же, № 1726 II.
- *[11] А. 1730 р., 117 арк., давн. АВК, Л.⁷²
- [12] А. 1731 р., 179 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1727 II.
- [13] А. 1732—1733 рр., 122 арк., там же, № 1728 II.
- [14] А. 1734 р., 26 арк., там же, № 1725 II., арк. 90—151.
- [15] А. 1734—1736 рр., 142 арк., БО, Вр., № 1647 II⁷³.

Орган вірменського самоврядування — рада старших з вїт-том на чолї — виник у Львовї незабаром після появи вірмен-

⁷⁰ Перелїки книг, що подаються з реконструктивною та інформаційною метою, містять такі елементи: 1) номер книги в квадратних дужках (порядковий номер для всіх книг вірменських установ встановлюється для спрощення цитування); якщо книга пропала або її теперішнє місце зберїгання невідоме, перед номером ставиться зїрка; 2) категорїя книги: А.— адмїнїстративна, С.— судово, Ф.— фїнансова; 3) роки, охопленї книгою; 4) обсяг в аркушах; 5) місце теперїшнього або колишнього зберїгання, шифр книги або посилання на лїтературу, в якїй згадувалася дана книга. Для позначення місця зберїгання книг вживаються скорочення: В.— Відень, Вр.— Вроцлав, Вш.— Варшава, К.— Київ, Кр.— Кракїв, Л.— Львів, Люб.— Люблїн, Ст.— Станїслав; а для позначення назв установ, в яких вони зберїгаються, такі: АВК — Архїв вірменського капїтулу, БМ — Бїбліотека мхїтарїстів, БО — Бїбліотека національного закладу ім. Оссолїнських, ГАДА — Головний архїв давнїх актїв, ДВА — Державний воеводський архїв, ІС ПАН — Інститут сходознавства Польської академїї наук, МА — Мїський архїв, НБ МК — Наукова бїбліотека Мїнїстерства культури УРСР, НБ УФ — Наукова бїбліотека Львівського державного університету ім. І. Франка, НМЧ — Національний музей (вїддїл Чорторїйських), ЦАСА — Центральний архїв стародавнїх актїв, ЦДІА — Центральний державний історичний архїв УРСР. Крім цього, вживаються ще й такі скорочення: Бжшкянц — М. Бжшкянц. Чаналпаргортун... (див. виноску 37), давн. — давніше, невід. — невідомо (кількїсть аркушів, роки), ф. ВАЗ — фонд Вірменські акти Замостя, ф. Оссол. — фонд Оссолїнських; Ваґац, «DL» — S. Waґacz. O ґękorisach... (див. виноску 38); Ваґац, Zywoy — S. Waґacz, Zywoy... (див. виноску 39); Szarlowski — A. Szarlowski, Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym. Stanisławów, 1887.

⁷¹ В інвентарї рукописів БО, Вр. ця книга помилково названа «Dzieje Ormian lwowskich od roku 1649—1713».

⁷² У книзі № 10 на арк. 154—157 подано перелїк справ, які були внесенї в книгу № 11, що пропала.

⁷³ В інвентарї рукописів БО, Вр. ця книга помилково названа «Dzieje Ormian lwowskich od roku 1734—1736». Помилкове визначення книг № 6, 15 є також у нашїй праці: Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков. Ереван, 1962, стор. 72.

ської колонії, тобто ще в період Галицько-Волинської держави⁷⁴. Коли було запроваджено в ньому книжкове діловодство — невідомо. Найдавніша книга (№ 1), що, можливо, дала б відповідь на це запитання, на превеликий жаль, втрачена. У всякому разі, друкований витяг з тієї книги⁷⁵ спростовує помилкову думку польського історика О. Бальцера про те, що в XV ст. не існувало окремих вірменських адміністративно-судових книг, що мало нібито свідчити про примітивізм вірменських поселенців, які не знали книжкового діловодства⁷⁶.

Адміністративні книги, певно, велися у Львові аж до ліквідації вірменського самоуправління австрійською владою в 1784 р. Однак доля книг цього часу невідома. Очевидно, вони загинули в другій половині XVIII ст., можливо, під час однієї з численних пожеж (наприклад, в 1748, 1778 рр.) у львівському вірменському кварталі.

До 1521 р. книги велися вірменською мовою, в 1521—1642 рр. — половецькою, з 1642 р. — польською мовою, причому спершу застосовувався вірменський алфавіт.

В адміністративні книги органів львівського вірменського самоврядування вносили записи найрізноманітнішого змісту. В першу чергу в них вносилися протокольні записи періодичних нарад ради старших та представників громади, на яких обиралися органи самоврядування, розподілялися функції між його членами, вирішувалися питання внутрішнього розпорядку в громаді, а також питання її зовнішніх зносин — з польською адміністрацією міста, з вірменською церковною владою у Львові, Константинополі, Ечміадзині. Значне місце займали питання боротьби за збереження прав громади — ряд записів стосується заходів ради старших, які вона змушена була приймати, захищаючи громаду перед королем та найвищими сановниками Польщі, особливо в період навального наступу на вірменське самоврядування в кінці XVI—у XVII ст. У книгах відбито також такі функції ради, як опікунство над сиротами, розв'язання суперечок про оренду маєтку громади, керівництво вірменською школою у Львові тощо. У книги вписано велику кількість документів (починаючи з кінця XIV ст.), зв'язаних з історією львівської вірменської громади.

Книги органів львівського вірменського самоврядування, не вважаючи на виняткове місце, яке вони займають серед пам'я-

⁷⁴ Див.: И. П. Крипьякевич. К вопросу о начале армянской колонии во Львове. — «Патма-банасіракан гандес». Єреван, 1963, № 1, стор. 163—164.

⁷⁵ М. Бжшкянц. Назв. праця, стор. 87.

⁷⁶ O. B a l z e r. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. Lwów, 1902, стор. 45—46. У світлі відомостей, збережених М. Бжшкянцом, усі висновки О. Бальцера про вірменські книги, які нібито були запроваджені лише в першій чверті XVI ст. і не мали доказової сили перед польськими судами, відповідають як тенденційні.

ток вірменського діловодства на Україні, ще й досі не використано як слід ні з історичної, ні з мовознавчої точок зору⁷⁷.

Як доводять записи книг № 1—15, у діяльності ради старших важливе місце займали фінансові справи. Громада мусила давати щорічно «добровільні» податки королеві (так звану донативу), оплачувати різні судові процеси, займатися підкупамі високих урядовців, щоб вони захищали права громади. В руках ради старших було велике рухоме і нерухоме майно. Згідно з традицією, що зберігалася у громадах аж до другої половини XVII ст., у руках ради знаходилося все церковне майно (служителі культу одержували тільки певну плату).

Є підстави вважати, що бухгалтерія ради мала функціональні розгалуження. Але сліди її збереглися лише фрагментарно. Очевидно, фінансовій документації громади не надавали особливого значення, і після зникнення потреби в ній — знищували.

Збір податків та їх використання відбито у реєстрах платників (№ 16, 17), в яких перелічено суми, що йшли на фінансування діяльності органу самоврядування:

[16] Ф. 1634 р., 87 арк., ЦДА, Л. ф. 52, оп. 3, спр. 179, арк. 727—814.

[17] Ф. 1671 р., 4 арк., там же, спр. 548, стор. 1379—1386 (фрагмент).

Реєстри, що збереглися, складені польською мовою. Вони, безперечно, становлять наукову цінність (наприклад, для визначення кількості вірменського населення у Львові, його майнової диференціації, а також для антропоніміки).

Бухгалтерію ради старших повніше розкриває касова книга (№ 18), що велася половецькою мовою:

[18] Ф. 1598—1637 рр., 140 арк., БМ, В., № 452.

Члени ради, які завідували майном громади (так звані провізори), мали власну адміністрацію і бухгалтерію. До нашого часу дійшли книги (або витяги з них), що відбивають фінансову діяльність провізорів на двох ділянках⁷⁸: 1) завідування майном вірменського кафедрального собору; 2) завідування вірменським шпиталем⁷⁹.

У XVII ст. провізори собору вели реєстр прибутків половецькою мовою⁸⁰, в якому записувалися пожертвування готівкою,

⁷⁷ На підставі книги № 7 нами написана стаття: Армянское самоуправление во Львове в 60—80-х гг. XVII в. (Протоколы армянского совета старейшин как исторический источник), що друкується в зб. «Банбер Матенадарані», який виходить в Єревані.

⁷⁸ Про участь провізорів у так званому провізорському уряді вірменських юридик Львова йдеться в розділі про книги церковних установ.

⁷⁹ Під шпиталем, згідно з середньовічною термінологією, треба розуміти будинок для старих людей, а не лікувальну установу.

⁸⁰ В одному з документів 1733 р. (НБ МК, Л., Ф. Оссол., № 1657 II, арк. 109) згадується давніший реєстр церковних прибутків, складений на підставі духівниць, писаних по-половецьки.

цінними речами або нерухомим майном. На підставі цього реєстру в 1703 р. був складений польською мовою спеціальний виїг:

[19] Ф. 1653—1703 рр., 9 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1657 II, арк. 15—23.

Крім цього, велися окремі книги для запису прибутків собору (чиншив за оренду нерухомого майна). Прибутки ці, як доводить інший реєстр (№ 20), йшли на оплату служителів культу:

[20] Ф. 1616—1692 рр., 16 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1716 II.

Поступово, особливо із зміцненням позицій церковної влади після запровадження унії вірменської церкви на Україні з Римом, фінансове господарство собору перейшло до рук священників. Цей стан відбиває реєстр (№ 21) прибутків і видатків собору:

[21] Ф. 1738—1784 рр., 90 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1722 II.

Про діловодство провізорів шпиталю можна судити лише на підставі опису архіву львівського вірменського капітулу, самі ж книги (№ 22—23) зникли:

*[22] Ф. 1644—1764 рр., 85 арк., давн. АВК, Л. (Вагаць, «DL», стор. 274).

*[23] Ф. 1750—невід. рр., 11 арк., там же (там же, стор. 306).

У книзі № 22 були записані пожертвування на шпиталь за 1644—1764 рр., а також прибутки і видатки за 1678—1740 рр.; в книзі № 23 — прибутки і видатки нового шпиталю, розміщеного з 1750 р. у так званому рабичковському будинку.

Адміністративні та фінансові книги органів самоуправління інших вірменських колоній (таке самоуправління протягом XIV—XVIII ст. існувало в українських містах Рашкові, Могилеві-Подільському, Сереті, Кам'янці-Подільському, Снятині, Язлівці, Підгайцях, Тисьмениці, Станіславі, Студениці, Бережанах, Золочеві, Бродах, Замості) не збереглися. Можливо, що адміністративні книги в усіх цих місцевостях окремо не велися — в судових книгах Кам'янця-Подільського, Снятина, Станіслава, Язлівця зустрічаємо записи адміністративного характеру, однак малоімовірно, щоб розпорядження майном громад здійснювалося без спеціальних фінансових книг.

Книги братств і банків. У зв'язку з тим, що вірменські громади на Україні мали власні органи самоврядування, які більш-менш ефективно захищали політичні й культурні права вірмен, суспільна роль вірменських братств відрізнялася від ролі, яку українські братства відігравали в житті українського народу. В той час, протягом якого вдається простежити історію вірменських братств (друга половина XVII—XVIII ст.), вони займалися насамперед фінансовою діяльністю. Братства, що

існували всюди, де були вірменські парафії (часто навіть по кілька братств в одній парафії), відкривали невеличкі банки типу ломбардів (так звані *mons pius*, дослівно — гора милосердя), які давали грошові позички під заставу коштовних речей. Позичками вірменських братських банків могли користуватися всі — незалежно від національності, релігії, стану. Через те, що діяльність братств у значній мірі мала фінансовий характер, книжкове діловодство вірменських братств і банків, по суті, нероздільне. Тому ми подаємо відомості про нього в одному розділі.

З діловодства братств дійшли до нашого часу лише жалюгідні рештки, й то здебільшого львівської колонії. Братства вели книги двох категорій — адміністративні (для запису членів, протоколів виборів управи) та фінансові (для запису прибутків і видатків, реєстрації пожертвувань і застав). Особливо пильно вони берегли книги реєстрації застав.

У Львові при кафедральному соборі, як доведено Б. Янушем⁸¹, було чотири братства: імені вірменського патріарха Григорія (засноване в 1640 р.), Непорочного зачаття (засноване в 1654 р.), Язлівецьке (засноване в 1710 р.) та св. Трійці (засноване в 1728 р.).

Книжкове діловодство (№ 24—35) братства св. Григорія⁸², що збереглося досі, виглядає так:

Книга реєстрації членів

[24] А. 1640—1760 рр., невід. арк., БО, Вр., № 1738 II, невід. арк.

Книга прибутків і видатків

[25] Ф. 1697—1755 рр., 108 арк., БО, Вр., № 3730 II.

Книга реєстрації застав

[26] Ф. 1702—1715 рр., 79 арк., БО, Вр., № 1756 II⁸³.

[27] Ф. 1732—1739 рр., 141 арк., там же, № 1759 II.

[28] Ф. 1739—1744 рр., 84 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 3731 II.

[29] Ф. 1744—1758 рр., 272 арк., БО, Вр., № 1761 II.

[30] Ф. 1770—1789 рр., 274 арк., там же, № 1765 II.

Книги реєстрації пожертвувань

*[31] Ф. 1666—1739 рр., 61 арк., давн. АВК, Л. (Barącz, «DL», стор. 267).

[32] Ф. 1666—1758 рр., невід. арк., БО, Вр., № 1738 II, невід. арк.

[33] Ф. 1758—1783 рр., 5 арк., БО, Вр., № 1741 II, арк. 2—6.

Книги виплати грошей священникам собору

[34] Ф. 1728—1738 рр., 89 арк., БО, Вр., № 3735 II.

[35] Ф. 1738—1757 рр., 182 арк., БО, Вр., № 3736 II.

⁸¹ В. Janusz. «Mons pius»...

⁸² Повна назва братства: Bractwo meki pańskiej pod tytułem ojca i patriarcha naszego Grzegorza świętego (1745 р., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1658 II, арк. 66).

⁸³ В інвентарі рукописів БО, Вр. ця книга помилково записана як книга братства Непорочного зачаття.

Із книги прибутків і видатків братства св. Григорія № 25 довідуємося, що братство вело також книги інших типів. У 1718 р., наприклад, було куплено підручний «мануал»; різні «реєстри» та «реєстрики» братство купувало в 1728, 1730, 1738 рр., лише три з них вдається ідентифікувати з книгами № 27, 35, 36; призначення та доля інших — невідомі.

Таке саме книжкове діловодство вели й інші братства. До нашого часу збереглися такі книги (№ 36—41) братства Непочного зачатія⁸⁴:

Книга обирання старших та прибутків і видатків
[36] А., Ф. 1714—1788 рр., 108 арк., БО, Вр., № 1749 II.

Книга реєстрації застав

- [37] Ф. 1676—1699 рр., 79 арк., БО, Вр., № 1755 II.
[38] Ф. 1700—1717 рр., 90 арк., там же, № 1757 II⁸⁵.
[39] Ф. 1742—1752 рр., 137 арк., там же, № 1762 II.
[40] Ф. 1758—1768 рр., 169 арк., там же, № 1764 II.

Книга реєстрації пожертвувань

- [41] Ф. 1674—1783 рр., 10 арк., БО, Вр., № 1742 II.

Не багатші залишки (№ 42—44) діловодства Язлівецького братства⁸⁶. З адміністративних книг не залишилося жодної, з фінансових зараз є такі:

Книга прибутків і видатків

- [42] Ф. 1733—1769 рр., 37 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1704 I.

Книга реєстрації застав

- [43] Ф. 1742—1759 рр., 92 арк., БО, Вр., № 1760 II.

Книга реєстрації пожертвувань

- [44] Ф. 1710—1785 рр., 14 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1651 II, арк. 15—28.

У джерелах є відомості про те, що діловодство братства св. Трійці⁸⁷ було значно багатшим, ніж сучасні його залишки. Окремо існували книги («альбоми») для власноручного запису

⁸⁴ Повна назва братства: *Bractwo sub tituli immaculatae conceptionis beatissimae virginis Mariae ritus Armenici* (1661 р., ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 546, арк. 1091).

⁸⁵ В інвентарі рукописів БО, Вр. ця книга помилково віднесена до 1654—1712 рр.; у назв. праці Б. Януша (стор. 41) вона віднесена помилково до 1700—1708 рр.

⁸⁶ Братство відоме під двома назвами: *Bractwo obrazu cudownego najświętszej panny jазłowieckiej* (1742 р., БО, Вр., № 1760 II), *Confraternitas sub titulo nativitatіs beatissimae virginis Mariae* (1788 р., БО, Вр., 1741 II, арк. 75).

⁸⁷ Повна назва братства: *Confraternitas sub titulo sanctissimae Trinitatis* (1788 р., БО, Вр., № 1741 II, арк. 58).

членів, книга для запису ходу і результатів обирання старших, книга братських ухвал, фінансові реєстри⁸⁸. З різноманітного діловодства братства дійшли до нас лише книги (№ 45—47) реєстрації застав:

[45] Ф. 1731—1750 рр., 155 арк., БО, Вр., № 1758 II.

[46] Ф. 1750—1760 рр., 135 арк., там же, № 1763 II.

[47] Ф. 1771—1788 рр., 200 арк., там же, № 1766 II.

Книги львівських братств, що збереглися, написані польською мовою.

Документальні матеріали свідчать, що в 1785 р. на західноукраїнських землях братські банки існували в ряді вірменських колоній. Зокрема, у Львові банк був у монастирі черниць ордену бенедиктинок вірменського обряду. Банки-ломбарди існували також при братствах інших міст. Братства існували в Бережанах (2), Кутах (3), Тисьмениці (3), Лисці (4), Станіславі (3), Городенці (3), Снятині (3), Замості й Золочеві (по одному)⁸⁹. В усіх братствах і братських банках велися книги, подібні до львівських. На підставі фінансових книг складалися звіти, деякі з них дійшли до нашого часу. У звіті, складеному в Кутах у 1785 р.⁹⁰, згадується книга провізорів банку:

*[48] Ф. 1737—1785 рр., невід. арк., давн. в кутській вірменській парафії.

Книга № 48 велася по-вірменськи⁹¹.

Подібна книга (№ 49) велася у снятинському банку⁹²:

*[49] Ф. невід. — 1766 рр., невід. арк., давн. в снятинській вірменській парафії.

У Станіславі окреме діловодство вели три братські банки (найдавнішого братства Непорочного зачаття та пізніших братств — св. Григорія і св. Анни), які в 1791 р. об'єдналися в один банк св. Григорія. До нашого часу дійшли внесені в окрему книгу (№ 50) списки пожертвувань для всіх трьох станіславських братств:

[50] Ф. 1717—1791 рр., 27 арк., НБ МК, ф. Оссол., № 3733 I.

Книга № 50 написана польською мовою.

З статуту станіславського братства Непорочного зачаття, затвердженого в 1688 р., довідуємося, що писар братства був зобов'язаний вести книги двох типів: реєстр членів братства і реєстр прибутків і видатків⁹³. Але вони не збереглися.

⁸⁸ В. J a n u s z. Назв. праця, стор. 40.

⁸⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 475, оп. 1, спр. 129, арк. 3.

⁹⁰ Там же, спр. 127, арк. 8.

⁹¹ Там же, спр. 250, арк. 16.

⁹² Там же, спр. 248, арк. 1—5.

⁹³ S. B a r a c z. Pamiątki miasta Stanisławowa. Lwów, 1858, стор. 50, 51.

Цінною пам'яткою братського книжкового діловодства є книга реєстрації пожертвувань братства Непорочного зачаття в Тисьмениці (№ 51), що велася вірменською мовою:

[51] Ф. 1732—1776 рр., 12 арк., ЦДІА, Л., ф. 475, оп. 1, спр. 78, арк. 1—12.

Три тисьменницькі братства (Непорочного зачаття, св. Григорія та святих Якима і Анни) вели спільну книгу для запису пожертвувань на богослужіння (№ 52):

[52] Ф. 1740 — невід. рр., 44 арк., БО, Вр., № 1703 I.

Австрійський уряд провів докорінну реорганізацію братських банків. На базі чотирьох львівських банків у 1788 р. був утворений один — «*Mons pius*». У 1792 р. ліквідуються вірменські банки в Бережанах, Городенці, Лисці, Снятині, Станіславі й Тисьмениці, а їх капітали передаються львівському банкові⁹⁴, що проіснував до 1939 р.

Найдавніші книги (№ 53—55) об'єднаного львівського банку дійшли до нашого часу. Збереглася книга прибутків і видатків банку:

[53] Ф. 1789—1793 рр., 22 арк., БО, Вр., № 1748 II.

Крім цього, збереглася книга реєстрації застав (№ 54), в яку вписано не викуплені до 1788 р. застави львівських братських банків за 1761—1788 рр.:

[54] Ф. 1789—1793 рр., 118 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 3738 III.

Новоутворений банк давав позички не лише під заставу коштовностей, а й приймав іпотечні записи. Ця сторона діяльності банку відбита в окремії книзі:

[55] Ф. 1789—1793 рр., 149 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 3734 III.

Діловодство банку «*Mons pius*» велося латинською і польською мовами.

Фінансові книги вірменських братських банків — надзвичайно цінне джерело для дослідження економічної історії України. Книги допомагають висвітлити окремі етапи організації банківської системи в XVII—XVIII ст. Досі не вивчалися в плані історії ювелірного мистецтва на Україні наявні в книгах реєстрації застав описи коштовностей. Книги відкривають широку можливість для вивчення історії цін на Україні, а значить, і питання монетного паритету.

Книги вірменських судів. Як і переважна більшість середньовічних адміністративних установ, що діяли на території України, вірменські адміністративні органи виконували також і

⁹⁴ В. J a n u s z. Назв. праця, стор. 68—73.

судові функції. Вірменським вйтівським урядам доводилося витримувати сильний натиск польського патриціату міст, що за всяку ціну намагався ліквідувати окреме вірменське судочинство, вважаючи його основною перешкодою на шляху ліквідації і так обмеженої вірменської автономії на Україні. Залежно від того, до якого ступеня польському патриціатові вдавалося обмежити вірменське судочинство, на практиці виникали різні типи вірменської судової системи, що більше теоретично, ніж практично, мала діяти згідно з модифікованим на українській землі й затвердженим в 1519 р. вірменським кодексом Мхітара Гоша. У Львові, наприклад, у 1496 р., одночасно з ліквідацією вірменського вйтівства, був ліквідований вірменський вйтівський суд. Його компетенції перейшли до польського вйтівського суду, в якому при розгляді вірменських справ з дорадчими функціями засідали вірменські старші. Всі кримінальні та важливі цивільні справи не підлягали розглядові цього суду. В Станіславі вірменський вйтівський уряд також не мав права розглядати кримінальні справи, що входили в компетенцію спільного українсько-польсько-вірменського суду. В інших містах вірменські вйтівські уряди (наскільки можна встановити на підставі фрагментарної документації) здійснювали без особливих перешкод цивільне, а можливо, й кримінальне судочинство.

У зв'язку з цим є підстава поділяти книги судових органів на дві основні групи: 1) книги вірменських вйтівських урядів, тобто книги судових органів, виключно вірменських за складом (Кам'янець-Подільський, Станіслав, Замостя, Язлівець, Снятин); 2) книги мішаних судових органів (Львів, Станіслав).

Середньовічні судові органи України вели по кілька категорій книг — як з точки зору змісту (так звані записові і реляційні книги, останні різного роду — облятові, маніфестаційні, запису позовів; судові книги з поділом на реєстри справ, декретові, «чорні» книги, або книги злочинців, і т. д.)⁹⁵, так і з точки зору діловодчо-писарських особливостей (білові й чорнові книги). Вірменським та мішаним судам, у зв'язку з відносно невеликою кількістю вірменського населення, що підлягало їхньому судочинству, не було потреби диференціювати свої книги. Лише в окремих випадках, у Львові та Кам'янці, вони намагалися утворювати додаткові категорії судових книг. З точки зору діловодчо-писарських особливостей лише два суди — вірменський у Кам'янці та польсько-вірменський у Львові — мали білові і чорнові книги (так звані протоколи і формуляри).

До нас дійшла в досить-таки пошкодженому стані (внаслідок злочинницьких дій німецько-фашистських окупантів) вели-

⁹⁵ Пор. класифікацію гродських книг О. Бальцера у назв. вище статті «Kancelarie i akta grodzkie...».

ка, єдина в своєму роді колекція книг вірменського суду Кам'янця-Подільського⁹⁶. Можна припустити, що книги вели (принаймні в XVIII ст.) у двох варіантах — біловому і чорновому (майже всі книги XVIII ст. мають характер чорнових). Слід підкреслити, що турецька окупація Кам'янця 1672—1699 рр., під час якої скасовано діяльність вірменського суду, відбилася на характері вірменського діловодства⁹⁷. На сьогодні відомо про існування 46 книг кам'янецького вірменського суду⁹⁸:

- *[56] С. 1559—1567 рр., 183 арк., кол. ЦАСА, К., № 4386.
- [57] С. 1572—1579 рр., 299 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 8.
- [58] С. 1579—1581 рр., 292 арк., там же, т. 11.
- [59] С. 1581—1583 рр., 387 арк., там же, т. 12.
- [60] С. 1583—1585 рр., 187 арк., там же, т. 14.
- *[61] С. 1585—1586, 1588—1589 рр., 279 арк., кол. ЦАСА, К., № 4395.
- [62] С. 1589—1591 рр., 393 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 15.
- *[63] С. 1591—1593 рр., 284 арк., кол. ЦАСА, К., № 4400.
- [64] С. 1593—1596 рр., 460 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 17.
- *[65] С. 1596—1598 рр., 191 арк., кол. ЦАСА, К., № 4403.
- *[66] С. 1598—1603 рр., 392 арк., там же, № 4405.
- [67] С. 1603—1606 рр., 191 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 20.
- [68] С. 1606—1608 рр., 199 арк., там же, т. 22.
- [69] С. 1608—1611 рр., 220 арк., там же, т. 24.
- [70] С. 1611—1614 рр., 253 арк., там же, т. 25.
- [71] С. 1614—1616 рр., 276 арк., там же, т. 26.
- [72] С. 1616—1619 рр., 313 арк., там же, т. 27.
- [73] С. 1619—1621 рр., 278 арк., там же, т. 28.
- [74] С. 1622—1623 рр., 230 арк., там же, т. 29.
- [75] С. 1623—1624 рр., 235 арк., там же, т. 30.
- [76] С. 1625—1627 рр., 177 арк., там же, т. 31.
- [77] С. 1627—1629 рр., 276 арк., там же, т. 32.
- [78] С. 1629—1631 рр., 434 арк., там же, т. 33.
- [79] С. 1632—1633 рр., 288 арк., там же, т. 34.
- [80] С. 1635—1638 рр., 322 арк., там же, т. 157.
- [81] С. 1638—1640 рр., 438 арк., там же, т. 35.
- [82] С. 1641—1644 рр., 300 арк., там же, т. 36.
- [83] С. 1644—1647 рр., 251 арк., там же, т. 37.
- [84] С. 1648—1651 рр., 222 арк., там же, т. 40.
- [85] С. 1651—1653 рр., 205 арк., там же, т. 158.
- [86] С. 1653—1657 рр., 269 арк., там же, т. 41.
- [87] С. 1657—1663 рр., 266 арк., там же, т. 42.

⁹⁶ В документах він називається по-різному: *Iudicium Armenicale Camenepense* (1617 р., ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 521, арк. 576); *Urząd ormiański kamieniecki* (1657 р., там же, оп. 4, т. 196, арк. 1); *Urząd wójtowski ormiański kamieniecki*, *Officium advocatiale Camenecense nationis Armenicae* (1706 р., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1658 II, арк. 8); *Magistrat jurisdykcji ormiańskiej miasta Kamieńca Podolskiego* (1785 р., ЦДІА УРСР у Львові, ф. 475, оп. 1, спр. 527, арк. 5).

⁹⁷ Докладніше про вірменське судочинство в Кам'янці див. у названій вище праці М. Владимірського-Буданова і передмові В. Григоряна до зб. «Каменец-Подольск кагакі...».

⁹⁸ У переліку виправляються помилки, допущені в списку книг, опублікованому В. Григоряном у зб. «Каменец-Подольск кагакі...», стор. 45, та в давньому «Списке актовых книг...». К., 1862—1864, стор. 151—161.

- *[88] С. 1709—1712 рр., 112 арк., кол. ЦАСА, К., № 4441.
- [89] С. 1714—1719 рр., 465 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 163.
- *[90] С. 1721—1725 рр., 552 арк., кол. ЦАСА, К., № 4447.
- [91] С. 1725—1730 рр., 463 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 165.
- *[92] С. 1730—1740 рр., 685 арк., кол. ЦАСА, К., № 4452.
- [93] С. 1740—1752 рр., 610 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 166.
- [94] С. 1752—1757 рр., 348 арк., там же, т. 73.
- [95] С. 1757—1762 рр., 343 арк., там же, т. 75.
- [96] С. 1762—1768 рр., 308 арк., там же, т. 81.
- [97] С. 1768—1772 рр., 346 арк., там же, т. 87.
- [98] С. 1772—1778 рр., 299 арк., там же, т. 94.
- [99] С. 1778—1784 рр., 334 арк., там же, т. 105.
- [100] С. 1784—1786 рр., 116 арк., там же, т. 113.

В останні роки діяльності кам'янецького суду для записів нотаріального характеру була запроваджена окрема книга:

- [101] С. 1777—1786 рр., 374 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 100.

Дата виникнення вірменського в'їтівського суду в Кам'янці-Подільському невідома. Певно, він був утворений незабаром після виникнення вірменської колонії в Кам'янці-Подільському (найдавніші джерельні відомості про цю колонію сягають 1390 р., а в'їтівство згадується вперше лише в 1496 р.), і вже в XV ст. велися книги вірменського уряду, які, однак, не дійшли до нашого часу. Вірменський суд перестав існувати в 1786 р. у зв'язку з ліквідацією вірменського самоврядування.

Протягом кількох віків книги велися різними мовами: половецькою (в 1559—1567 рр., ряд записів зроблено тоді також вірменською мовою), вірменською (переважно в 1572—1575 рр.), знов половецькою (до 20-х років XVII ст. майже виключно, потім впереміж з польською і латинською мовами до 60-х років XVII ст., причому в 40-х роках панує майже виключно половецька мова), нарешті, польською. Мовні труднощі — відсутність знавців половецької мови — спричинилися до того, що більшість книг досі не використовувалася як історичне джерело.

Книги кам'янецького суду містять великий матеріал, що відображає роль місцевої вірменської колонії як посередника в економічних та культурних зв'язках України з країнами Сходу (Туреччиною, Кримом, Іраном). Не менше значення мають книги для дослідження питання стосунків між вірменським та українським населенням Кам'янця і його околиць. Записи книг відбивають поступову слов'янізацію (українізацію та полонізацію) вірменського населення. Книги, нарешті, — першорядної ваги джерело для вивчення історії вірменського судочинства і самоврядування на Україні⁹⁹.

⁹⁹ Докладнішу джерелознавчу характеристику найдавнішої книги № 55 див' у названій вище статті «Kirchak Acts of the Argenian Law Court...». Джерелознавче значення книги № 56 висвітлив В. Григорян у передмові до зб. «Каменец-Подольск кагакі...».

У книгах кам'янецького вірменського уряду є записи адміністративного змісту (наприклад, про вибори органів самоврядування). Можливо, наявність таких записів у судових книгах треба розцінювати як доказ відсутності у Кам'янці окремих адміністративних книг такого типу, як у Львові (№ 1—15).

Тексти вірменською та половецькою мовами, що збереглися в книгах, — невичерпне джерело дослідження історії цих мов на українському ґрунті. Цікаві також досить численні тексти польською мовою, писані вірменськими літерами.

Наскільки можна судити на підставі збережених книг, вірменський, за своїм складом, характер мали також суди в приватних містах Станіславі, Замості, Язлівці й в королівському місті Снятині. Книги всіх цих судів збереглися фрагментарно. На сьогодні відомі такі книги станіславського вірменського війтівського уряду:

[102] С. 1681—1689 pp., 238 арк., БО, Вр., № 1359 II.

[103] С. 1692—1702 pp., 516 арк., там же, № 1590 II.

[104] С. 1703—1709 pp., 285 арк., там же, № 1360 II.

*[105] С. 1715—1723 pp., невід. арк., давн. МА, Ст. (Bağacz, «Zywoty», стор. 4).

[106] С. 1723—1727 pp., 244 арк., БО, Вр., № 1361 II.

[107] С. 1727—1729 pp., 144 арк., там же, № 1362 II.

[108] С. 1736—1742 pp., 273 арк., там же, № 1363 II.

[109] С. 1742—1753 pp., невід. арк., давн. МА, Ст. («Szarłowski «Stanisławów», стор. 233)¹⁰⁰.

[110] С. 1761—1779 pp., 349 арк., ЦДІА, Л.

[111] С. 1780—1788 pp., 194 арк., там же.

Вірменський війтівський уряд¹⁰¹ у Станіславі виник у 1677 р. Він діяв найдовше з усіх вірменських судових установ. Діяльність його припинилася після судової реформи 1788 р.

Судові книги станіславського уряду велися в основному польською мовою; в книгах № 102, 103 зустрічаємо покрайні нотатки вірменською та половецькою мовами. В другій половині XVIII ст., у зв'язку з так званою реарменізацією вірменських колоній на Україні¹⁰², в книгах (наприклад, № 107) знову з'являються покрайні нотатки, а наприкінці століття (книги № 109, 110) — досить часто записи вірменською мовою. В цих останніх книгах є також окремі записи (типу облят) латинською і німецькою мовами.

У книгах записували не тільки цивільні справи спірної та неспірної юрисдикції, а й ухвали адміністративного характеру,

¹⁰⁰ Книга № 109 до 1939 р. зберігалася в Станіславському міському архіві. Див. також: Cz. Chowański. Ormianie w Stanisławowie. Stanisławów, 1928, стор. 58.

¹⁰¹ Офіційні назви уряду: Sąd wójtowski i radziecki ormiański stanisławowski (1761 р., книга № 110), Urząd wójtowski ormiański miejski stanisławowski (1761 р., там же).

¹⁰² Про це див: E. Schütz. Re-Armenisation and Lexicon. From Armeno-Kirchak back to Armenian. — «Acta orientalia Hung», t. 19. Budapest, 1966, стор. 99—115.

наприклад протоколи про вибори в'їта. У зв'язку з цим можливо, що окремі вірменські адміністративні книги в Станіславі не заводилися.

Вірменський в'їтівський уряд у Замості діяв також протягом довшого часу. Його діяльність відбилася в таких книгах:

- [112] С. 1598—1611 рр., невід. арк., давн. Архів вірменського в'їтівського уряду в Замості ¹⁰³.
[113] С. 1626—1648 рр., невід. арк., ДВА, Люб., ф. ВАЗ, т. 1.
[114] С. 1642 р., невід. арк., там же, т. 3.
[115] С. 1669—1674 рр., невід. арк., там же, т. 5.
[116] С. 1680—1685 рр., невід. арк., там же, т. 6.
[117] С. 1685—1689 рр., невід. арк., там же, т. 7.
[118] С. 1690—1700 рр., невід. арк., там же, т. 8 ¹⁰⁴.

Уряд цей ¹⁰⁵ розпочав діяльність у Замості в 1589 р. і проіснував до 1730 р.; був ліквідований через те, що різко зменшилась кількість вірменського населення у місті. Його судові книги велися польською мовою. За змістом вони не відрізняються від кам'янецьких і станіславських; серед записів цивільного і кримінального характеру є і адміністративні ¹⁰⁶.

З язлівецьких судових книг збереглися лише фрагменти:

- [119] С. 1669—1670 рр., 30 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1485 II, арк. 184—214.
[120] С. 1671—1672 рр., II арк., там же, арк. 215—226.

Вірменський в'їтівський уряд ¹⁰⁷ у Язлівці був затверджений у 1615 р. (можливо, він існував і раніше, бо колонія виникла не пізніше другої половини XVI ст.); припинив діяльність після захоплення Язлівця турками в 1676 р.

Язлівецькі книги велися польською мовою. Їхні записи мають судово-адміністративний характер. У них є окремі записи та покрайні нотатки половецькою мовою.

Вторгнення турків на західноукраїнські землі в 1676 р. негативно відбилася також на вірменській колонії в Снятині. Вона відновилася лише в 1718 р. З першого періоду існування вірменського в'їтівства в снятинському передмісті (Нове місто) в 1628—1676 рр. судові книги не збереглися, хоча вони, як свідчать документальні дані (наприклад, згадувані в 1631 р. в ка-

¹⁰³ Книга № 112 згадується в інвентарі книг, що в 1680 р. зберігалися в Архиві вірменського в'їтівського уряду в Замості (Державний воеводський архів у Любліні, ф. Вірменські акти Замостя, т. 6, арк. 4).

¹⁰⁴ Загальний обсяг книг № 112—117 — 1764 арк.

¹⁰⁵ Відомий під назвами: *Sąd prawa uprzywilejowanego Ormiań zamojskich* (1651 р., ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 4, спр. 195, арк. 2), *Urząd wójtowski zamojski prawa uprzywilejowanego ormiańskiego* (1655 р., там же, ф. 52, оп. 3, т. 546, стор. 35).

¹⁰⁶ Загальну характеристику книг див.: М. Z a k r z e w s k a-D u b a s o w a. *Ormianie zamojscy...*, стор. VI—VII.

¹⁰⁷ В актових матеріалах він згадується під назвами: *Urząd wójtowski ormiański jazłowiecki*, *Urząd lentwójtowski ormiański jazłowiecki*, *Urząd miejski ormiański jazłowiecki* (1669—1670 рр., книга № 119).

м'янецьких судових книгах витяги з снятинських вірменських книг¹⁰⁸), існували. Пам'ятки пізнішого вірменського судочинства в Снятині також досить бідні:

[121] С. 1723 р., 1 арк., НБ УФ, Л., № 934 IV, арк. 19¹⁰⁹.

[122] С. 1724—1783 рр., 89 арк., там же, № 595 III, арк. 1—89.

Початок другого періоду існування вірменського в'їтівського уряду¹¹⁰ в Снятині встановити не вдається; можливо, він справді почав діяти лише в 1723 р. У 1783 р. за розпорядженням австрійської влади він був ліквідований.

Снятинські книги велися польською і вірменською мовами, дуже неохайно і на відміну від інших без збереження хронологічної послідовності. З книг видно, що компетенції уряду не виходили поза цивільні справи; записів, що відбивали б кримінальні справи, в них немає.

Документи свідчать про існування вірменських судів у ряді інших міст України. В Бережанах вірменське в'їтівство згадується в 1686 р.¹¹¹, але його книги не збереглися. Немає й книг з Бродів, де в'їтівство було принаймні в 1683—1763 рр.¹¹² Відомо, що в 1744 р. книги вірменського в'їтівського уряду¹¹³ велися в Золочеві (в'їтівство існувало тут з 1688 р.), але вони не дійшли до нашого часу. Вірменський в'їтівський уряд діяв також у Підгайцях (згадується він в 1675 р.¹¹⁴). Однак від його книг, знищених, мабуть, під час турецької навали, не лишилося ніякого сліду. Безслідно зникло діловодство вірменських в'їтівських урядів у Тисьмениці (утворений у 1689 р.¹¹⁵) і в Студениці (існував до 1633 р.¹¹⁶). Такі ж уряди були в Могилеві-Подільському (в 1743—1786 рр.)¹¹⁷ і Рашкові (з 1751 р.)¹¹⁸. Книги, які вони, безперечно, вели, також не збереглися. Відомості про книги барських вірменів, які свого часу подав І. Линниченко¹¹⁹, не підтвердилися. Їх спростував ще М. Грушевський¹²⁰.

¹⁰⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 39, оп. 1, т. 34, арк. 27.

¹⁰⁹ Збереглася лише титульна сторінка книги.

¹¹⁰ У документах XVIII ст. він називається: *Urząd nowomiejski śniatyński pacji ormiańskiej* (1731 р., книга № 122, арк. 1), *Urząd nowomiejski pacji ormiańskiej* (1741 р., книга № 121, арк. 19), *Urząd nowomiejski śniatyński wójtowski pacji ormiańskiej* (1750 р., там же, арк. 31).

¹¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 192, арк. 669—670.

¹¹² S. Wağacz. *Rys dziejów ormiańskich*. Tarnopol, 1869, стор. 77.

¹¹³ Ł. Chałewiczowa. *Dzieje miasta Złoczowa. Złoczów*, 1929, стор. 3.

¹¹⁴ S. Wağacz. *Rys dziejów ormiańskich*, стор. 163.

¹¹⁵ S. Wağacz. *Pamiętnik dziejów polskich*. Lwów, 1855, стор. 234.

¹¹⁶ J. Rolle. *Nowe opowiadania historyczne*. Lwów, 1878, стор. 100—102.

¹¹⁷ Sz. Krzysztowicz. *Silva rerum*. Odessa, 1864, стор. 31—37;

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 475, оп. 1, спр. 913, арк. 1.

¹¹⁸ М. Бжшкянц. Назв. праця, стор. 165—168.

¹¹⁹ М. Линниченко. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв. М., 1894, стор. 219.

¹²⁰ М. Грушевський. Історія України-Руси, т. 5. Львів, 1906, стор. 251.

Вірменські вйтівства були також на тій частині західноукраїнських земель, що опинилися в складі Молдавії. Наприклад, вйтівство в Сереті згадується ще в 1448 р.¹²¹, в Сочаві — в 1449 р.¹²² Судочинство, очевидно, входило в компетенції вйтівств. Характер діловодства цих установ, на жаль, цілком неясний, бо досі не вдалося натрапити навіть на його сліди.

Книги мішаних судів. Утиски вірмен у Львові, що посилювалися в XV—XVII ст., спричинилися до різкого обмеження їх судової автономії та заміни в 1469 р. вірменського вйтівського суду судом міського вйта, який судив у присутності вірменських старшин. Хоч суд і далі називався вірменським¹²³, вірмени не мали в ньому вирішального голосу. Фонд львівського вйтівського польсько-вірменського суду, що зберігся до сьогодні, — досить багатий (34 книги), однак якісно-змістова цінність цих книг набагато нижча, оскільки компетенції цього суду були дуже урізані.

З точки зору писарсько-діловодчих особливостей львівські книги (№ 123—158) поділяються на дві групи — білові та чорнові; останні відомі в двох різновидах — протоколи і формуляри. Із білових книг (так званих індуктів) збереглися такі:

[123] С. 1537—1561 рр., 350 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 513.

[124] С. 1561—1585 рр., 426 арк., там же, т. 514.

[125] С. 1584—1596 рр., 468 арк., там же, т. 515.

[126] С. 1596—1600 рр., 520 арк., там же, т. 516.

[127] С. 1601—1604 рр., 571 арк., там же, т. 517.

[128] С. 1604—1606 рр., 650 арк., там же, т. 518.

[129] С. 1607—1610 рр., 618 арк., там же, т. 519.

[130] С. 1611—1615 рр., 618 арк., там же, т. 520.

[131] С. 1616—1621 рр., 860 арк., там же, т. 521.

[132] С. 1621—1628 рр., 735 арк., там же, т. 522.

[133] С. 1629—1633 рр., 1030 арк., там же, т. 523.

[134] С. 1634—1636 рр., 517 арк., там же, т. 524.

[135] С. 1638—1639 рр., 341 арк., там же, т. 525.

[136] С. 1640—1643 рр., 824 арк., там же, т. 526.

[137] С. 1644—1647 рр., 637 арк., там же, т. 527.

[138] С. 1648—1650 рр., 467 арк., там же, т. 528.

[139] С. 1651—1652 рр., 426 арк., там же, т. 529.

[140] С. 1653—1659 рр., 624 арк., там же, т. 530.

[141] С. 1661—1690 рр., 1134 арк., там же, т. 531.

[142] С. 1765—1784 рр., 66 арк., БО, Вр., т. 1730 II.

Велику прогалину в білових книгах 1691—1764 рр. в деякій мірі заповнюють чорнові книги:

[143] С. 1578—1714 рр., 626 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 544.

[144] С. 1621—1629 рр., 242 арк., там же, т. 539.

[145] С. 1623—1645 рр., 593 арк., там же, т. 540.

¹²¹ Pomniki dziejowe Lwowa z Archiwum miasta, t 4. Lwów, 1921, стор. 292.

¹²² Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии и Турции в XIV—XVI вв. Собр. В. А. Уляничким. М., 1887, стор. 76.

¹²³ У документах 1661 р. він називається, наприклад, *Judicium Armenicale Leopoliense* (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 70, арк. 16).

- *[146] С. 1649—1651 рр., невід. арк., давн. МА, Л.¹²⁴
- [147] С. 1652—1657 рр., 301 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 541.
- [148] С. 1658—1662 рр., 232 арк., там же, т. 542.
- *[149] С. 1661—1668 рр., невід. арк., давн. МА, Л.¹²⁴
- [150] С. 1674—1685 рр., 403 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 543.
- [151] С. 1691—1692 рр., 46 арк., там же, т. 161, стор. 617—708.
- [152] С. 1694—1702 рр., 461 арк., там же, т. 532.
- [153] С. 1702—1722 рр., 270 арк., там же, т. 534¹²⁵.
- [154] С. 1711—1722 рр., 531 арк., там же, т. 533.
- [155] С. 1723—1731 рр., 327 арк., там же, т. 535.
- [156] С. 1731—1739 рр., 219 арк., там же, т. 536.
- [157] С. 1739—1752 рр., 300 арк., там же, т. 537.
- [158] С. 1756—1782 рр., 361 арк., там же, т. 538.

Книги № 143 і 153 — типу формулярів (підготовчих записів¹²⁶); у книзі № 145 об'єднано протоколи і формуляри.

Після ліквідації львівського вірменського вйтівства в 1469 р. компетенції так званого вірменського (насправді польсько-вірменського) вйтівського суду¹²⁷ поступово обмежувалися королівськими рішеннями 1510, 1518 і 1560 рр. Із компетенцій цього суду було вилучено справи, зв'язані з нерухомим майном, непокірністю міській владі, а також всі справи кримінального характеру. Їх передано міському вйтівському судові, де вони вирішувалися без участі вірменських старших. У другій половині XVII ст. львівський вірменський суд перетворився в друго-рядну установу, в якій вирішувалися справи, зв'язані з виконанням духівниць (причому лише тих, що стосувалися рухомого майна), розрахунками між торговими компаньйонами, виплатою боргів. За розпорядженням австрійської влади львівський польсько-вірменський суд у 1784 р. припинив свою діяльність.

У польсько-вірменському суді користувалися латинською і польською мовами. Документи, написані в оригіналі вірменською і половецькою мовами, можна було вписувати до книг лише в перекладі.

Обмеження компетенцій львівського польсько-вірменського суду спричинилися до значного зниження значення книг як історичного джерела. У них не знаходимо матеріалів ширшого су-

¹²⁴ Книги № 146, 149 згадуються в інвентарі книг, що зберігалися в канцелярії ради міста в 1669 р. (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 354, арк. 1289).

¹²⁵ У книзі є також окремі записи за 1694—1701, 1723—1731 рр.

¹²⁶ Крім них, згідно з інвентарем книг з 1669 р., тоді ще були книги формулярів за 1649—1650, 1651—1652, 1653—1657, 1658, 1659—1660, 1661—1668 рр. (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 354, арк. 1289).

¹²⁷ Відомого під назвами: *Iudicium Armenorum Leopoliensium* (1607 р., книга № 129), *Iudicium civile Armenicale Leopoliense* (1629 р., книга № 133), *Iudicium civile Armenorum Leopoliensium* (1640 р., книга № 136), *Iudicium Armenicale Leopoliense* (1661 р., ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 70, арк. 16), *Iudicium civitatis Leopoliensis nationis Armenae* (1765 р., книга № 142).

спільного звучання. Навіть внутрішнє життя колонії відбито в книгах дуже однобоко ¹²⁸.

Другою мішаною польсько-вірменською установою у Львові був уряд «вірменських присяжних», утворений, мабуть, у першій половині XVI ст. В його функції входили опис; оцінка і поділ рухомого майна померлих вірменів. На сьогодні відомі кілька його книг:

* [159] С. 1558 — невід., невід. арк., давн. МА, Л. ¹²⁹

[160] С. 1578—1615 pp., 102 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 344.

[161] С. 1644—1652 pp., 185 арк., там же, т. 350.

* [162] С. невід. — 1668 pp., невід. арк., давн. МА, Л. ¹²⁹

[163] С. 1694—1700 pp., 106 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 357.

[164] С. 1715—1768 pp., 176 арк., там же, т. 358.

Урядом «вірменських присяжних» ¹³⁰ керував вїт або хтось із його уповноважених; в його склад входили два вірменські старші. Компетенції та особливо характер цього уряду (діяв він постійно чи утворювався в разі потреби), відношення до інших установ, що також займалися справами спадкоємства (польсько-вірменський суд, духовний суд), ще потребують дослідження. Книги уряду велися латинською і польською мовами, виключно в чорновому вигляді.

Зовсім інший характер мав мішаний станіславський кримінальний суд, що створювався на паритетній основі з представників двох станіславських вїтївств — польського (після 1772 р. — українсько-польського ¹³¹) та вірменського. Очолював його здебільшого делегат замкового уряду феодала (Станіслав був приватним містом). Діловодство цього суду представлено такими книгами:

[165] С. 1703—1723 pp., 102 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1350 II.

[166] С. 1738—1751 pp., 154 арк. там же, № 1351 II.

* [167] С. 1751—1780 pp., невід. арк., давн. МА, Ст. ¹³²

Книги станіславського мішаного суду ¹³³ — взірці дуже нечисленних пам'яток кримінального судочинства на українських землях. Значення їх для вивчення історії кримінального права

¹²⁸ Докладніше про джерелознавчу цінність цих книг див. у названій статті Н. Врадїй.

¹²⁹ Згадуються в інвентарі книг, що зберігалися в канцелярії ради міста в 1669 р. (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 354, арк. 1289). Тоді існували всі книги уряду з 1558 до 1668 р.

¹³⁰ Оригінальна назва: *Officium iurisfidelium Armenorum* (1661 р., ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 70, арк. 16), *Iurisfideles Armenorum Leopoliensium* (1646 р., книга № 161, арк. 41).

¹³¹ *Wojtowstwo rusko-polskie* (1782 р., книга № 111, стор. 56).

¹³² Книга № 167 була в станіславському міському архіві до 1939 р. Cz. Chowański. Назв. праця, стор. 58.

¹³³ Суд був відомий під назвами: *Iudicium compositum criminale* (1703 р., книга № 165), *Sąd miejski polskiej i ormiańskiej jurysdykcji stanisławowski* (там же), *Oborólny urząd jako jurysdykcji polskiej, jako ormiańskiej* (1738 р., книга № 166).

на Україні дуже велике, не менш цінні вони як історичне джерело. Книги заповнені протоколами допитів опришків. Без них не міг обійтися жоден дослідник опришківського руху¹³⁴. Як результат діяльності вірменського судочинства ці книги досі не розглядалися.

Група книг мішаних судів повинна стати об'єктом дослідження в напрямі визначення ролі, яку відігравали вірменські старші, що входили до його складу. Попередні спостереження доводять, що вона була здебільшого пасивною. Керівництво судів знаходилося виключно в руках панівної (у даному випадку — польської) національності.

Вірменські члени судів були, по суті, лише спостерігачами навіть тоді, коли судові рішення порушували права їхніх співвітчизників.

Книги церковних установ і юридик. У силу специфічних умов, в яких перебували вірменські емігранти на Україні, роль вірменської григоріанської церкви відрізнялася від ролі панівної католицької і гнобленої православної церковних систем. До унії з Римом (формально з 1630 р.¹³⁵, фактично з 60-х років XVII ст.) вірменська церква на Україні не мала будь-якого нерухомого майна. Воно повністю належало вірменським громадам, що утримували не тільки священиків, а й єпископів. У другій половині XVII ст. вірмено-уніатська церква перетворюється, за прикладом католицької, у власника — феодала, захоплюючи в свої руки нерухоме і рухоме майно (в судово-адміністративному відношенні це проявилось, наприклад, у Львові, у виникненні окремих територій, що стали власністю вірменського архієпископства і становили юридики — тобто райони, вилучені з-під королівського і міського судочинства).

У XVII ст. змінилася також роль вірменської церкви в культурному житті емігрантів. Якщо до унії церковна організація об'єктивно сприяла зміцненню культурних зв'язків (хоча й під релігійною оболонкою) з далекою батьківщиною і в значній мірі стримувала денационалізацію, то з кінця XVII ст., коли зв'язки вірмено-уніатської церкви з Вірменією обірвалися, вірменська церковна організація на Україні перетворилася в знаряддя латинізації і полонізації. Результати такої політики виявилися

¹³⁴ Уперше книги № 165—166 використав як історичне джерело польський історик А. Бельовський. Див. його статтю: Pokucie. — «Czas, dodatek miesięczny», t. 6, Kraków, 1857, czerwiec, стор. 688—734. Про книгу № 167 див.: Ю. Целевич. Дальші вісті про опришків. — Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII в. Львів, 1897, стор. 200—201. Загальну характеристику їх дав В. Грабовецький у статті: Джерела до вивчення антифеодального руху опришків у XVI—XIX ст. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 3, стор. 64, та в книзі «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст.». Львів, 1966, стор. 9.

¹³⁵ Якщо не враховувати спроби запровадження унії в XV—XVI ст.

фатальними. Основна маса вірмен, що не погоджувалася з насильницьким запровадженням унії, емігрувала з України, решта — швидко денаціоналізувалася (полонізувалася у великих містах, українізувалася у малих). Усі ці процеси знайшли відбиття у діловодстві вірменських церковних установ, від якого залишилися лише невеликі фрагменти.

Книжкове діловодство вірменських церковних установ досі ще не стало об'єктом навіть побіжного дослідження. Судово-адміністративна система вірменської церкви на Україні, що мала ряд специфічних особливостей, зовсім не вивчена, тому й наше попереднє повідомлення про це вимагатиме дальшого поглиблення.

Найдавніші відомості про вірменські церковні адміністративні центри на Україні сягають XIV ст.—тоді існувало тут дві вірмено-григоріанські єпархії. В історичних джерелах 1371—1378 рр. згадується київський вірменський єпископ; з 1364 р.—львівський. Київське та львівське єпископства, можливо, існували на українських землях ще до загарбання їх Польщею і Литвою. Київська єпископія зникла в другій половині XIV ст.; львівська — проіснувала до 1940 р. У 1401 р. виникла сочавська єпископія, що існувала до 1672 р.¹³⁶ Львівському єпископству (з 1635 р.—архієпископству) до XVIII ст. включно підпорядковувалися вірменські колонії Правобережжя, Волині й Галичини; сочавському — колонії Буковини. Обидва єпископства здійснювали не лише адміністративну владу над парафіями, а й судову владу над священниками та парафіянами.

На Україні існувала система вірменських духовних судів, про яку збереглося небагато відомостей. Такі суди існували не лише в єпископському центрі у Львові (в XVI—XVIII ст.), а й у Язлівці (в XVII ст.); ранг і компетенції язлівецького суду неясні. Коли вважати, що хоча б до половини XVII ст. духовні суди існували і в інших вірменських парафіях, то сітка їх була досить значною. Дослідження діяльності вірменських духовних судів дуже утруднюється тим, що до нашого часу дійшло лише три книги львівського духовного суду:

*[168] С. невід.—1571 рр., невід. арк.¹³⁷

[169] С. 1572—1630 рр., 212 арк., БМ, В., № 441.

[170] С. 1643—1667 рр., 470 арк., там же, № 447.

[171] С. 1702—1728 рр., 209 арк., БО, Вр., № 1731 II.

¹³⁶ Була ще спроба організувати кам'янецьке вірмено-григоріанське (антиуніатське) єпископство. Воно існувало три роки (1683—1686). Крім того, вірменські єпископства діяли в Криму.

¹³⁷ Вірменський поет Мінас Тохатєці, який у другій половині XVI ст. був писарем львівської вірменської ради старших і писав книгу № 169, згадав у ній (арк. 4), що в скарбниці ради зберігається книга шлюбних контрактів і духовниць (отже, книга духовного суду) за попередні роки.

Компетенції львівського духовного суду¹³⁸, який до унії більше формально, ніж фактично, очолював єпископ або його заступник — офіціал і в склад якого входили представники ради старших, були пов'язані з правом вірмен заповідати своє майно за духівницями (польська управа міста заперечувала це право, і лише в 1444 р. король гарантував його). У XV ст. духівниці, можливо, записували в окремі книги. Діяльність вірменського єпископського суду у Львові регламентувалася королівським рішенням 1569 р., яке залишало у його віданні «духовні справи»¹³⁹, але не визначило, що до них відноситься. Саме з цього часу й збереглися найдавніші витяги з книг суду¹⁴⁰.

Якщо виходити із змісту книг № 169—171, компетенції духовного суду формально вичерпувалися записом духівниць («діятік»), шлюбних контрактів («кроронк»), оголошень про заручини («перснів»). Фактично він вирішував і цивільні справи, які мали розглядати міські (магдебурзькі) суди або польсько-вірменський війтівський суд. Це виявилось під час суперечок між вірменським єпископом М. Торосовичем (якого, як уніата, рада старших намагалася усунути від церковної юрисдикції) та львівською вірменською громадою¹⁴¹. З свого боку, М. Торосович намагався перетворити духовний суд у зняряддя боротьби з антиуніатськими течіями в громаді, ув'язнюючи найбільш активних борців проти унії. Тимчасове перетворення духовного суду у зняряддя здійснення прокатолицьких замірів М. Торосовича знайшло відбиття на сторінках книг. Найпізніша згадка про вірменський духовний суд відноситься до 1734 р.¹⁴² Дальша його доля та взаємини з іншими установами архієпископства, що виникли після унії, поки що не з'ясовані. Протягом всього часу існування суд мав церковно-світський характер. Мабуть, у другій половині XVIII ст. він став виключно церковним, коло діяльності якого визначалося католицьким канонічним правом.

Діловодство духовного суду аж до 60-х років XVII ст. велось

¹³⁸ Львівський духовний суд відомий під назвами: Prawo duchowne (1569 р., НБ МК, Л., ф. Баворовських, 1660 III, арк. 1), Officium spirituale Armenicum (1616 р., ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 521, арк. 178), Urząd duchowny ormiański (1621 р., там же, т. 522, арк. 9), Prawo duchowne ormiańskie miejskie (1643 р., там же, арк. 736), Sąd duchowny ormiański (1734 р., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1725 II, арк. 102).

¹³⁹ J. Wa g i l e w i c z. Król Henryk potwierdza przywilej Zygmunta Augusta...—«Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej», 1857, № 44—46.

¹⁴⁰ Витяг з книги 1569 р. (НБ МК, Л., ф. Баворовських, № 1660 III, арк. 1—2); згадки про витяги з книг 1571 р. (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 521, арк. 609, 1277).

¹⁴¹ У скарзі єпископа від 4 березня 1631 р. говориться, що старші «духовний суд, як світські особи, перетворили в світський суд і розглядають світські справи і договори (які належать до магдебурзького права), видаючи їх за духовні» (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 9, оп. 1, т. 382, арк. 281).

¹⁴² НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1725 II, арк. 102.

половецькою мовою (вірменська мова майже не вживалася). У книзі № 170 лише в другій половині 60-х років з'являються записи польською мовою, зроблені вірменською графікою. У XVIII ст. книги духовного суду велися по-польськи.

Як історичне джерело книги духовного суду займають одне з перших місць серед інших книг. Вміщені у них духовниці, шлюбні контракти дають можливість вивчати майнову диференціацію львівської вірменської колонії, матеріальну культуру, генеалогію, антропоніміку українських вірмен. У записях XVII ст. відбилися процеси, зв'язані з боротьбою проти покалічення.

Як уже зазначалося, духовний суд існував також у Язлівці. В одному з документів його 1658 р. згадується «писар духовного суду»¹⁴³, але ніяких слідів діловодства цього суду не збереглося.

На книги львівського духовного суду частково схожа за характером книга заручин і шлюбних контрактів станіславської вірмено-католицької парафії, яка велася вірменською, а потім латинською і польською мовами.

[172] С. 1693—1784 pp., 283 арк., МНЧ, Кр., № 3543.

Унія принесла докорінну реорганізацію всієї адміністративної системи львівської вірменської епархії. Відповідно до організаційної схеми, прийнятої в католицькій церкві, в складі львівського архієпископства була утворена консисторія¹⁴⁴, що запровадила власне книжкове діловодство:

[173] А. 1684—1700 pp., 196 арк., БО, Вр., № 1732 II¹⁴⁵.

[174] А. 1745—1781 pp., 121 арк., там же, № 1733 II.

У компетенцію консисторії, що була і дорадчим, і виконавчим органом при архієпископі, входило передусім вирішування справ, зв'язаних з управлінням архієпархії. Цим наперед визначався характер і зміст книг. У них є розпорядження, що стосуються вірменських парафій на Україні. В ці книги також записували духовниці і вносили копії документів про грошові та інші пожертвування (так звані легати) архієпископству.

Окрему групу книг консисторії становлять протоколи її засідань:

[175] А. 1783—1784 pp., 32 арк., ЦДІА, Л., ф. 475, оп. 1, спр. 784.

У книзі вміщено також копії пастирських листів архієпископа.

¹⁴³ Бібліотека мхітаристів у Відні, рукопис № 453, арк. 1.

¹⁴⁴ Consistorium archiepiscopatus Leopoliensis nationis Armenae (1684 р., книга № 173), Consistorium Armenicale Leopoliense (1707 р., НБ МК, Л., ф. Осол., № 1657 II, арк. 71).

¹⁴⁵ У Баронча («DL», стор. 274, а також у праці «Pamiętki miasta Stanisławowa», Lwów, 1858, стор. 56) помилково подано 1648—1700 pp.

У першій половині XVIII ст. появилася ще одна категорія книг, яку можна назвати книгами архієпископа. Книги, які велися вже в 1712 р.¹⁴⁶, відбивають вузько церковні справи (майно парафії, персональні справи, легати), які вирішував сам архієпископ або його заступник без участі консисторії чи, тим більше, світських осіб.

До цієї категорії підходять дві книги:

[176] А. 1773—1775 рр., 14 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 4, спр. 214, арк. 1—14.

[177] А. 1782—1798 рр., 10 арк., БО, Вр., № 1735 II¹⁴⁷.

Книги архієпископа велися латинською і польською мовами.

Нижчими ланками вірменської церковної адміністрації були деканальні та парафіяльні уряди. Деканальні уряди появились десь у другій половині XVIII ст., парафіяльні — з кінця XVII ст. Про характер діловодства деканальних урядів немає ніяких відомостей. Парафіяльні уряди крім метричних книг і спеціальних книг для запису «чудес» перед «святими» образами даної парафії вели також примітивне фінансове книжкове діловодство для запису прибутків і витрат. Уявлення про них дають книги львівського кафедрального собору¹⁴⁸.

[178] Ф. 1714—1718 рр., 70 арк., БО, Вр., № 1754 II.

[179] Ф. 1727—1745 рр., 91 арк., НБ МК, Л., ф. Осол., № 1717 II.

У ці книги, що велися латинською і польською мовами, вносили записи про грошові суми, пожертвовані братствами або приватними особами на відправу богослужінь.

Фінансові книги, очевидно, велися також в інших вірменських парафіях, але жодна з них не дійшла до нас.

Після остаточної перемоги унії вірменська церква на Україні одержала світську адміністративну і судову владу над мешканцями, які проживали на земельних ділянках, що стали власністю вірменської церкви. На цих територіях виникали окремі судово-адміністративні одиниці, так звані юридики, підпорядковані архієпископові чи іншій вірменській церковній владі, що на початковому етапі (кінець XVII — початок XVIII ст.) поділяла її з світськими органами через представників від ради старших.

Наприкінці XVI ст. в одному з львівських передмість — Підзамчі, на землях, що були власністю вірменських позаміських церков, виникло поселення, назване Іванівкою (Янівкою, пізніше Біскупщиною). Спочатку воно залежало від старостинської юрисдикції, а після об'єднання його земель з іншими земельними володіннями вірменської церкви було виділено в окрему

¹⁴⁶ Див. витяг з книги 1712 р. в ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 4, спр. 210, арк. 1—4.

¹⁴⁷ В інвентарі БО, Вр. помилково вказується, що книга охоплює матеріал від 1712 р.

¹⁴⁸ Пор. також з поданими вище відомостями про книгу № 21.

юридику. Ще одна юридика виникла на землі, що належала вірменському монастиреві у Львові. У кожній з цих юридик існували окремі, так звані провізорські суди¹⁴⁹, призначені радою старших. Вони вели окремі, а потім і спільні книги, займаючись лише цивільними справами. Існування суду юридики Біскупщини засвідчується з 1684 р.¹⁵⁰ Діяльність урядів обох юридик відбивають книги:

[180] С. 1717—1728 pp., 7 арк., НБ МЛ, Л., ф. Оссол., № 1725 II, арк. 1—14.
[181] С. 1750—1765 pp., 60 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 575.

У книзі № 180 чергуються рішення урядів обох юридик; у книзі № 181 записані рішення тільки юридики Біскупщини. Точно не встановлено, коли припинили діяльність обидва провізорські уряди. Очевидно, це сталося під час австрійського панування, в 80-х роках XVIII ст.

Обширні земельні володіння опинилися в руках луцької вірменської церкви в 1445 р., коли великий князь Свидригайло подарував їй село Цеперів. На початку XVI ст. Луцька вірменська громада, у зв'язку з нечисленністю, була підпорядкована львівській вірменській раді старших. Все нерухоме майно луцької церкви перейшло в розпорядження львівської ради. Наприкінці XVII ст. тут, мабуть, також оформилася окрема юридика¹⁵¹, діловодство якої, однак, не збереглося. Можливо, вірменські юридики існували й в інших містах.

Окремий церковний суд діяв спеціально для вірмен, які проживали у Львові на території так званої святоіванівської (або деканальної) юридики¹⁵², підпорядкованої з початку XV ст. капітулові львівського римо-католицького кафедрального собору. Вірмени, що проживали на території цієї юридики, в 1415 р. були переведені королем Ягайлом з староукраїнсько-

¹⁴⁹ Юридики і їх уряди називалися: *Udzielna jurysdykcja gruntów kościółów ormiańskich lwowskich tak w mieście, jako i na przedmieściu krakowskim będących* (1648 р., ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 4, спр. 201, арк. 1); *Jurysdykcja podzamecka arcybiskupa nacji ormiańskiej lwowskiej sub titulo Janowska* (1730 р., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1726 II, стр. 182); *Jurisdictio ad ecclesiam archicatedralium Armenorum Leopoliensium attinens* (1750 р., книга № 181); *Sąd prowizorski jurysdykcji arcybiskupskiej nacji ormiańskiej lwowskiej* (1717 р. НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1725 II, арк. 2—3); *Urząd prowizorów i dóbr kościoła monastyrskiego ormiańskiego lwowskiego* (1721 р., там же, арк. 10); *Urząd prowizorski dóbr i gruntów monastyrskiego ormiańskiego lwowskiego na krakowskim przedmieściu pod Wysokim Zamkiem* (1728 р., там же, арк. 13); *Urząd prokuratorski jurysdykcji Biskupszczyznę nazwanej* (1751 р., ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 575, арк. 11).

¹⁵⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 4, спр. 201, арк. 1.

¹⁵¹ У 1701 р. вона згадується під назвою *Jurysdykcja kościoła łuckiego ormiańskiego i wsi Ceperowa* (НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1724 II, арк. 412).

¹⁵² Назви юридики: *Jurisdictio decanalis sub titulo s. Ioannis in suburbio Cracoviensi sita* (1590 р., ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 1, кол. фасцикул 396, № 83), *Decanatus s. Ioannis Baptistae in suburbio dicto Cracoviensi in fundo Świętojańskie locatus* (там же, кол. фасцикул 21).

го права на вірменське¹⁵³. А тому на території юридики виник ще один суд, який очолив вірменський вїйт. Вїйт підкорявся львівському римсько-католицькому капітулові. Діловодство його представлено двома книгами¹⁵⁴:

[182] С. 1537—1549 рр., 89 арк., БО, Вр., № 1678 І.

[183] С. 1600—1605 рр., невід. арк., ГАДА, В. ¹⁵⁵

Вірменський вїтївський уряд юридики припинив діяльність, очевидно, у зв'язку із зменшенням кількості поселенців на даній території. У XVIII ст. уже не натрапляємо на будь-які сліди діяльності такої установи.

Те, що до нашого часу дійшло мало пам'яток судочинства юридик на Україні, а характер їх діяльності ще не цілком з'ясовано, ставить книги львівських вірменських та польсько-вірменських юридик у ранг важливого історично-юридичного джерела.

Аналіз книг церковних установ показує, що зміст більшості їх має дуже мало спільного з релігійним життям. А тому вони є важливим доповненням до книг, що створювалися світськими установами. Через це назва «книги церковних установ і юридик» носить формальний, значною мірою умовний характер — вона відбиває одну з рис середньовічного суспільства, в якому ряд питань світського життя потрапив під контроль церкви.

Книги освітніх установ. У деяких містах вірменські громади намагалися утримувати початкові школи парафіяльного типу. Вірменські школи парафіяльного типу у Львові й Кам'янці відомі в XVI—XVII ст., у Язлівці — в XVII ст., в ряді інших міст — здебільшого в XVIII ст. Діловодство цих шкіл до нас не дійшло. Можливо, воно й зовсім не велося.

У 1664 р. у Львові була відкрита вірменська школа вищого типу — колегія¹⁵⁶, заснована папською місією ордену театинців, посланою Римом для того, щоб на практиці завершити унію вір-

¹⁵³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, t. 4. Lwów, 1873, стор. 85—87.

¹⁵⁴ К. Бадецький (див. його: Archivum., t. 3, стор. 176—179) допустився грубої помилки, вважаючи, що святоіванівська юридика належала до вірменського архієпископства. На основі шести книг святоіванівської юридики (книг невірменської юрисдикції) він створив фактично неіснуючу групу книг «Протоколи суду і уряду вірменської юрисдикції св. Івана Хрестителя». Насправді ці книги (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 576—581) — результат діловодства невірменського уряду юридики, що не мав будь-якого відношення до вірменського архієпископства. У зв'язку з цим характеристика вірменського вїтївського уряду юридики, яку подав К. Бадецький (назв. праця, стор. 176), є фантазією. Помилку К. Бадецького повторив ряд пізніших дослідників.

¹⁵⁵ До 1946 р. книга була в Бібліотеці греко-католицького капітулу в Перемислі. В кн. В. Dudik. Archive im Königreiche Galizien und Lodomerien. Wien, 1867, стор. 64 говорить, що в бібліотеці були книги того суду до 1691 р. Доля решти книг невідома.

¹⁵⁶ Офіційна назва: Collegium pontificum Leopoliensis Armenorum.

менської церкви на Україні. Діяльність колегії спрямовувалась передусім на латинізацію вірменського церковного життя. Поряд з цим деякі сторони діяльності колегії (особливо в початковий період, коли у колегії ще викладалася вірменська мова, а викладачі й вихованці колегії дали поштовх до відродження вірменського театру) об'єктивно сприяли піднесенню культурного рівня тієї частини вірменського населення, що віднеслася пасивно до запровадження унії. В 1701 р. до колегії почали вступати українці. Через це вона дістала нову назву — Львівська папська вірменсько-українська колегія¹⁵⁷.

У колегії вели книги двох типів: адміністративні — для запису учнів і фінансові — для реєстрації видатків на утримання колегії. Найдавніша книга запису учнів не збереглася¹⁵⁸. У пізнішій книзі (№ 184) подаються списки учнів-українців за 1711—1779 рр. та учнів-вірмен за 1746—1779 рр.:

[184] А. 1711—1779 рр., 244 арк., БО, Вр., № 1752 II.

Записи в книзі — латинською мовою.

Списки учнів являють собою важливе джерело для вивчення історії не лише вірменського, а й українського вищого шкільництва у XVIII ст. та дослідження вірменської й української антропоніміки XVIII ст.¹⁵⁹

Різноманітним було фінансове діловодство колегії. До нашого часу дійшли різні категорії книг¹⁶⁰:

Книга прибутків і видатків

[185] Ф. 1735—1781 рр., 366 арк., НБ МК, Л., № 3725 III.

Книги щоденних видатків

[186] Ф. 1700—1706 рр., 92 арк., НБ МК, Л., № 3726 III.

[187] Ф. 1727—1731 рр., 117 арк., там же, № 3727 III.

[188] Ф. 1735—1759 рр., 358 арк., там же, № 3728 III.

Книга щоденних видатків на харчування

[189] Ф. 1735—1741 рр., 251 арк., НБ МК, Л., № 3729 III.

Фінансові книги велися італійською, рідше латинською мовою.

Книги № 185—189 — дуже цінне джерело економічного характеру. В книзі № 185, наприклад, реєструвалися прибутки колегії від її земельних володінь, що дає змогу встановити рентабельність тогочасного сільського господарства. Всі інші книги, в яких видатки групуються за різними розділами (харчі,

¹⁵⁷ Collegium pontificum Leopoliensis Armenis atque Ruthenis (НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1684 I, арк. 1).

¹⁵⁸ Пор.: Е. Тгуіагскі. Назв. праця, стор. 60.

¹⁵⁹ Частину книги, що стосується вірменських учнів, докладно проаналізував Е. Триярський у назв. праці, стор. 57—85.

¹⁶⁰ Подані в інвентарі БО, Л. італійські назви книг часто перекручено.

одяг, хатне обладнання, ремонтні і т. п.), містять важливі матеріали (досі не використовувалися) до історії цін на Західній Україні.

Відомості, здобуті на підставі поданого вище короткого огляду книг вірменських установ, дають можливість зробити ряд джерелознавчих і архівознавчих висновків, які, незважаючи на специфіку дослідженого матеріалу, на нашу думку, можуть бути поширені на весь комплекс книг середньовічних установ України.

По-перше. Воєнні дії стали причиною загибелі значної кількості книг, а також дальшого їх розпорошення. Книжкові пам'ятки середньовічного діловодства установ України зберігаються сьогодні в архівах і рукописних відділах бібліотек України, а також в архівах і бібліотеках поза її межами. Книги або їх залишки, що зберігаються за межами українських архівних установ, як правило, вивчені слабо; багато з них зовсім невідомо дослідникам. А тому ті, хто вивчає власне книги або використовує їх для своїх досліджень, повинні зайнятися обширними пошуками.

По-друге. До дослідження книжкового матеріалу можна приступати лише після збору хоча б елементарних даних про історію і характер установи, в результаті діяльності якої з'явилися адміністративні, судові та фінансові книги. Лише після визначення кола питань, якими займалася дана установа, встановлення меж підпорядкованої їй території, уточнення складу соціальних і національних груп населення, які до неї зверталися, пошуки необхідних даних у книгах набирають цілеспрямованого характеру. Проте, на жаль, у науковій практиці «пошуки» матеріалу часто ведуться «наосліп», що здебільшого не дає задовільних результатів.

По-третє. Необхідно уважно вивчати середньовічні установи. Надто загальна формула, за якою всі середньовічні писемні джерела створювалися виключно представниками панівної верхівки, вимагає уточнення: В книгах відбивалася діяльність установ, які обслуговували чітко визначені в соціальному і національному відношенні шари середньовічного суспільства. Без встановлення ідейної спрямованості цього «колективного автора» (установи) джерелознавча критика книг часто може завести на манівці.

По-четверте. Традиційний погляд на так звані «актові книги» як книги судового профілю вимагає корінної зміни. Внаслідок такого однобокого підходу безпідставно опинилися в тіні книги установ громадського і економічного характеру. Пильнішої уваги заслуговують книги церковних установ, бо більшість наявного в них матеріалу стосується не власне церкви, а відбиває різноманітні прояви світського життя. Поза увагою дослідників досі знаходяться фінансові книги, хоча вони часто є

єдиним джерелом для дослідження конкретної історії народного господарства України. Методика джерелознавчого аналізу фінансових книг — одне з важливих дослідницьких завдань.

По-п'яте. Піднесення джерелознавчих досліджень з історії України на вищий щабель ставить перед архівістами-істориками першочергове завдання — підняти рівень наукової інформації про наявну документальну базу, зокрема про книги середньовічних українських установ. Заслугує всілякої підтримки опрацювання й публікація реєстрів (аналітичних описів) книг. Перед науковцями стоїть важливе завдання — скласти зведений каталог книг середньовічних установ України, який заповнить велику прогалину в українському джерелознавстві, відкриє нові можливості для залучення до аналітичних, а потім і синтетичних досліджень багатющих маловідомих документальних матеріалів.

Я. Р. Дашкевич

АДМИНИСТРАТИВНЫЕ, СУДЕБНЫЕ
И ФИНАНСОВЫЕ КНИГИ НА УКРАИНЕ В XIII—XVIII вв.
(Проблематика, состояние и методика исследования)

Резюме

Особую группу источников по истории средневековой Украины составляют административные, судебные и финансовые книги, которые создавались на протяжении столетий в процессе делопроизводства различных государственных, частно-феодальных, общественных, церковных и других учреждений и организаций. До нас дошла относительно незначительная часть делопроизводства средневековых учреждений. Несмотря на большую ценность заключенного в книгах материала, этот вид источника все еще слабо используется исследователями. Главные причины этого — отсутствие удовлетворительной исследовательской методики, недостаточность научной информации о существующей источниковедческой базе, а также неизученность истории учреждений — «коллективных авторов» сохранившихся книг.

В статье подводятся итоги изучения книг в украинской дореволюционной и советской исторической науке, определяются основные направления (архивное и архивоведческое, историко-юридическое, источниковедческое, археографическое и текстологическое), в которых желательно проводить комплексное исследование книг. Более подробно анализируется содержание 189 административных, судебных и финансовых книг, являющихся остатком делопроизводства учреждений многочисленных армянских колоний на Украине в XV—XVIII вв. Характеристика книг дается в тесной связи с историей учреждений, продуктом деятельности которых они являются. В соответствии с этим обзор книг построен по группам создававших их учреждений и организаций (книги органов самоуправления, братств и банков, армянских судов, смешанных судов, церковных учреждений, юридик, учебных заведений).

Автор формулює ряд висновків практичного історико-літописецького значення і висунув ідею створення свідомого каталогу середньовіжних книг, в теперішній час зберігаються як в архівах і бібліотеках України, так і за її межами.

А. І. Генсьорський

З КОМЕНТАРІВ ДО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ

(Волинські і галицькі грамоти XIII ст.)

З грамот, писаних на Волині в XIII ст., відомі лише три. Вони збереглися в Галицько-Волинському літописі в копіях Іпатіївського кодексу (близько 1425 р.¹) та в кодексах Хлебніковському (в основному XVI ст.²) і Погодинському (XVII ст.³). Дві з них — це грамоти волинського князя Володимира Васильковича, писані в 1288 р. перед його смертю (10 грудня 1288 р.) і внесені в любомльську редакцію Галицько-Волинського літопису десь у 1289 р.⁴ Перша, коротенька, — акт державного значення: заповіт Володимира своїй державі двоюрідному братові Мстиславу Даниловичу:

«Во има ѿца и Сна и Стго Дха. молитвами Бца. и прис* — двца Мрью и стхъ аггль, се юзь князь Володимерь. снъ Васильковъ. вноукъ Романовъ. даю землю свою всю и города по своемъ животѣ. братоу своему Мъстиславоу. и столный свои городъ Володимиръ. другоую же грамотоу напсахъ. братоу своему такоую же. хочю и еще и княгинѣ свои псати грамоуту такоую же»⁵.

Друга грамота князя Володимира Васильковича — це акт надання своїй дружині Ользі у володіння міста Кобриня, сіл Городло, Садове і Сомино та монастиря Святих апостолів з селом Березовичі:

«Въ има ѿца и Сна и Стго Дха млтвами стья. Бца. и прис- двца Мрью. стхъ аггль. сеюзь князь Володимѣрь снъ Васильковъ. вноукъ Романовъ пишоу грамотоу. даль есмь княгинѣ свои. по своемъ животѣ. городъ свои Кобрынъ. и с людьми и з данью. како при мнѣ даюли тако и по мнѣ ать дають

¹ Полное собрание русских летописей, т. II. Ипатьевская летопись (далі — Іпат.), издание второе. СПб., 1908, стор. VI.

² Там же, стор. IX.

³ Там же, стор. XI.

⁴ А. І. Генсьорський. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). К., 1958, стор. 54.

⁵ Передаємо цю і наступні дві грамоти правописом вищевказаного видання Іпатіївського кодексу.

* Тут і далі виносні букви подано курсивом.

кнѧгинѣ моеи. иже даль есмь. ей село свое Городель. и с
мытом а людѣе како то на ма страдалѣ: тако и на кнѧгиню
мою, по моемъ животь. аже боудеть кнѧзю городъ рѹбити.
ини (X. П а они) к городу а поборомъ. и тотарщиною. ко
кнѧзю. а Садовое ей Сомино же даль есмь кнѧгинѣ свое.
и монастырь свои Апслы же создахи и своею силою. а село
есмь коупиль. Березовичѣ. оу Роевича (X. П. Юрьевича)
оу Давыдовича. Федорка, а даль есмь на немь. н. гривень
коунъ а. е. локоть. скорлата, да бронѣ: дощатые. а тое даль
есмь ко Апслмъ же. а кнѧгини моа. по моемъ животь. оже
восхочеть в черничѣ: пойти поидеть. аже не восхочеть ити.
а како ей любо. мнѣ не воставши смотреть что иметь чинити.
по моемъ животь.

Слід вказати на характерні особливості наведених грамот. По-перше, на поширення звичайного в ті і пізніші часи звернення «Во имя Отца...» словами «молитвами святыа Богородица и приснодѣвица Марью, и святыхъ ангель». Поширення звернення саме такими словами не знаходимо ні в староруських, чи згодом східнослов'янських взагалі, ні в польських (латинських) грамотах. Викликане воно, мабуть, специфічною для Володимира Васильковича глибокою повагою до якихось святинь. Знайти їх не важко. У посмертному слові (невідомого автора) над гробом Володимира Васильковича вказується, що спадкоємець Володимира закінчив почату Володимиром побудову (мабуть, реконструкцію⁶) кафедральної церкви «святая Богородица Марья» в столичному місті Володимирі і що саме це місто і його жителі передаються під опіку Богородиці: «Преда люди... и городъ святѣй, славнѣй и скорѣй на помощь хрестьяномъ святѣй Богородицѣ»⁷. Далі, з Галицько-Волинського літопису (записи 1268 р.) за Іпатіївським списком довідуємося, що, мабуть, найвизначнішим, найбільш «святим» монастирем у Володимирі був монастир «Михаила Великого», тобто «архістратиґа ангелів небесних». Звідси зрозумілі і «Богородиця», і «ангели», до молитов яких вдається при писанні грамот Володимир Василькович.

По-друге, в інтитуляції обох грамот, крім указання самого імені — «се азъ кнѧзь Володимѣръ», підкреслюється походження по батькові і дідові «сынъ Васильковъ, внукъ Романовъ». По-третє, в цих грамотах немає санкції (кінцевого закляття). Відсутність її в першій грамоті — загальнодержавного значення — зрозуміла. Вражає лише брак закляття в другій грамоті, за своїм значенням приватно-юридичного характеру. Адже в подібних грамотах, відомих нам, воно вживалося.

⁶ А. І. Генсѹорський. Назв. праця, стор. 35—37.

⁷ Іпат. 1289.

У другій з наведених грамот слід зазначити ще одну дуже цікаву структурну особливість. Після звернення «Въ имя Отца...» і безпосередньої інтитуляції «се азъ князь Володимѣрь...» подається найменування акту («пишу грамоту») і лише потім зміст акту («далъ есмь княгинѣ...»).

Цікавим є те, що в першій грамоті вказується на написану аналогічну грамоту: «Другую же грамоту напсахъ брату своему такую же». Якому братові призначалась вона? Навряд чи Мстиславу Даниловичу. Йому, назначуваному спадкоємцю, передавалась основна грамота, яка й була оголошена володимирським городянам: «Созва бояры Володимѣрьскыя... и мѣстичѣ Русции и Нѣмцѣ, и повелѣ... чести грамоту братну»⁸. Отже, ймовірноше, копія писалась для галицько-холмського князя Льва Даниловича, який був найстаршим у роді Романовичів і міг мати претензії щодо спадщини після Володимира Васильковича. Врученням Льву цієї копії Володимир намагався відразу припинити всякі посягання Льва⁹. З виразу «хочю и еще и княгинѣ своей писати грамоту такую же» неясно: чи «такую же» означає, що одночасно пишеться для княгині копія цього ж документа, чи що підготовляється окрема грамота, зв'язана лише посередньо з нею. Не виключене останнє тлумачення його. У літописі друга грамота Володимира подається вслід за першою. Проте, можливо, тут справді йдеться про копію. Володимир хотів забезпечити виконання своєї волі щодо спадкоємства держави і з боку дружини, коли б вона вийшла вдруге заміж і стала висувати які-небудь претензії. Певно, літописець, маючи під рукою обидві грамоти, вмістив їх у літописі безпосередньо одну за одною. Звідси враження, що слово «такую же» може стосуватися другої грамоти.

Галицько-Волинський літопис подає цікаві відомості про юридичний процес, який передував написанню першої грамоти, тобто акта про передачу держави. Виявляється, що це питання треба було узгодити з татарськими ханами, які мали виступати гарантами договору. Сталася ця подія в присутності ханів Телебуги і Алгуя під час їх походу на Польщу в грудні 1287 р., про що Володимир повідомив Мстиславу: «Даю тобѣ, брату своему, землю свою всю и города, по своемъ животѣ: а се ти даю при царих и при его рядьцахъ»¹⁰. Певно, хани дали згоду не лише на словах, а й оформили її відповідним документом, який не дійшов до нас. Саме тому, що згода татар була підкріплена письмовим документом, Мстислав міг пригрозити князю Льву викликом татар, коли Юрій, син Льва, порушуючи заповіт покійного Володимира, захопив

⁸ Іпат. 1287.

⁹ Про те, що Лев мав претензії на частину спадщини, зокрема на Берестя, довідемося із Галицько-Волинського літопису (Іпат. 1288).

¹⁰ Іпат. 1287.

Берестя, Кам'янець і Більськ: «Се же ти повѣдаю, брате мой, не гая: послалъ есмь возводитъ Татаръ»¹¹.

Третя волинська грамота XIII ст., збережена Галицько-Волинським літописом¹², — це грамота Мстислава Даниловича, якою він наклав «ловчєе» (особливий податок) на берестян за їх прихильність до Юрія під час захоплення ним Берестя:

«Се азъ князь Мъстиславъ. сѣъ королевъ. вноукъ Романовъ. оуставлюю ловчєе на Берестяны и в вѣчки за ихъ коромолоу. со ста по двѣ лоукнѣ медуу. а по двѣ овѣцѣ. а по пѣтидцать десѣткъвъ лноу. а по стоу хлѣба, а по пѣти цебровъ овса. а по к. коуръ. а по толкоу со всагоу ста. а на горожаныхъ. д. гривны коунъ, а хто мое слово пороушить. а станеть со мноу передъ Бмъ. а вопсалъ есмь в лѣтописецъ коромолоу ихъ».

Ця грамота написана безпосередньо після берестейського інциденту, тобто десь весною 1289 р.¹³, і внесена в Галицько-Волинський літопис або при закінченні його любомльської редакції, тобто, можливо, уже в 1289 р.¹⁴, або, ймовірно, при складанні пінської редакції його, тобто десь у 1302 або 1303 р.¹⁵

Грамота Мстислава Даниловича відрізняється від указаних грамот Володимира Васильковича тим, що, по-перше, в ній немає інвокації. Певно, в оригіналі вона була позначена графічно (символічно) хрестом (+), якого літописець не позначив. По-друге, в цій грамоті висловлено санкцію (загрозу на випадок невиконання): «А хто мое слово порушить, а станеть со мноу передъ Богомъ». По-третє, у ній є своерідна короборація (завіряння документа), але висловлена лише опосередковано: вказано, що про бунт берестян та, ймовірно, покарання їх (ловчєе) вписано в княжий «літописець» — «а вопсалъ есмь в лѣтописецъ коромолоу ихъ».

Спільним в усіх трьох грамотах є те, що при імені князя, надавця документа (інтитуляції), вказується походження князя у формулі: при Володимирі — «сынъ Василковъ, внукъ Романовъ», при Мстиславі — «сынъ королевъ (тобто короля Данила), внукъ Романовъ», а імені князя-надавця передують вказівний займенник «се» та особовий «язъ» («азъ»), з якими узгоджуються дієслова в однині (даю, далъ есмь, уставляю), тобто тут немає ніяких слідів так званого *pluralis maiestaticus*.

У цілому наведені грамоти несуть у собі своерідний відбиток якоїсь «домашності», особливо друга грамота Володимира Васильковича та грамота Мстислава Даниловича. У другій грамоті князя Володимира, наприклад, зайвою здається така деталь, як вказівка на те, від кого й за які кошти дісталось йому село Березовичі,

¹¹ Іпат. 1289.

¹² Там же.

¹³ М. Грушевський. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. Львів, 1901, стор. 72.

¹⁴ А. І. Генсьорський. Назв. праця, стор. 38, 54.

¹⁵ Там же, стор. 26.

передаване ним разом з монастирем св. Апостолів княгині. Вражає також чисто особисте роздратування: «А княгини моа по моемъ животѣ оже восхочеть в черничѣ пойти поидеть, аже не восхочеть ити а како ей любо, *мнѣ не воставши смотритъ что иметь чинити по моемъ животѣ*» (курсив наш.— А. Г.). Подібне особисте роздратування звучить і в грамоті Мстислава Даниловича: «А вопсалъ есмь в лѣтописць коромолу ихъ». В офіційній грамоті вони зайві. Отже, складається враження, що тоді при княжому дворі не було спеціального канцелярського апарату, який виробляв усталені формули актів. Цим займалися один-два писарі, на що вказується, зокрема, в Галицько-Володимирському літописі: «Володимеръ же повель писцю *своему* Федорцю писати грамоты»¹⁶.

Виходячи із сказаного про названі волинські грамоти, доводиться ще раз переглянути питання про те, чи збереглися в будь-якому вигляді автентичні грамоти XIII ст., написані в Галичині. Відомо ряд грамот, підписаних іменем князя-надавця Льва Даниловича (1264—1301), які були вписані в метричні книги¹⁷. Проте дослідники точно встановили, що більшість з них — пізніші фальсифікати. Немає єдиної думки дослідників щодо автентичності лише кількох грамот.

Те, що з канцелярії князя Льва виходило чимало грамот-надань, не підлягає сумніву. Обумовлювалося це внутрішнім становищем Галицької держави, успадкованої Львом від свого батька Данила Романовича. Як подають хроніки, ще дід Льва, Роман Мстиславич, винищив багато галицької боярської верхівки, а батько, Данило Романович, довершив знищення її. Велика кількість маєтків, сіл залишилась без підвасальних володарів. Вони надавались новим володарям. Ці надання звичайно оформлялися грамотами. У той час містам надавалось магдебурзьке право, що також оформлялося грамотами. Отже, на нашу думку, не чим іншим, як тільки надзвичайно інтенсивною діяльністю канцелярії князя Льва, слід пояснювати появу в пізніший час ряду фальсифікованих грамот саме з іменем князя Льва як надавця. А втім можна погодитися з І. М. Каманіним, що в основі деяких з них лежать оригінальні загублені грамоти, які потім відновлялися по пам'яті або із зроблених заміток¹⁸.

¹⁶ Іпат. 1287.

¹⁷ Перелік їх з зазначенням місця зберігання й публікації див.: И. А. Линниченко. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв. М., 1894, стор. 53—56. Про інші, невідомі Линниченкові грамоти див.: Dr. P. Gochazka. Lenna i maistwa na Rusi i Podolu. Kraków, 1907, стор. 5; М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва. — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. XIV, кн. 1. Львів, 1902, стор. 7—22; И. М. Каманнин. Из истории подложных документов. Грамота Галицкого князя Льва. — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 20, отд. V. Заметки и известия. К., 1907, стор. 3—7; Najwcześniejsza wzmianka o wójtostwie w Przemyślu. Tysiąc lat Przemyśla. Kalendarz 1961—1965. (Przemyśl), 1961, стор. 43.

¹⁸ И. М. Каманнин. Назв. праця, стор. 4.

Сумнів М. Грушевського щодо автентичності грамот Льва, даних Ходку Матутейовичу на село Хлопчичі, Дмитру Кадольфовичу на села Боратин і Добковичі та Ходку Бибельському на село Бибель і підтверджених королем Казіміром, правда, без наведення текстів (перша в 1360 р., останні в 1361 р.)¹⁹, на нашу думку, не вмотивований. Навряд чи тоді можлива була фальсифікація. Її викрили б інші можливі претенденти, в роді яких пам'ятали про надання, незалежно від того, чи було воно оформлено грамотою, чи ні. До того ж, як правильно зауважує І. А. Линниченко, і самі руські юристи XIV ст. при королівському дворі (або при старостах) легко зуміли б відрізнити автентичну грамоту від підробленої²⁰.

Таким чином, зрозумілим є інтерес до не вирішеного досі питання: чи є все-таки серед збережених (хай в копіях) грамот з іменем князя Льва як надавця автентичні? Полеміка між І. А. Линниченкою і М. Грушевським з приводу автентичності окремих грамот не розв'язала цього питання.

Дискусія йде, головню, навколо трьох грамот:

1. Дарча кн. Льва Тутенію й Монтсіку на село Добаневичі, вписана в львівських гродських книгах під 1443 р.²¹:

«А се листъ княз[я] Ильвовъ на Добаневичъ. А се я князь Левъ вызвали есмы в Литовскоѣ земль два братѣнця Тутения и Монтська, дал[и] есмы ѣма оу Перемыскоѣ волость село Добаневичъ и съ землею, и съ сѣножытими, и съ гаѣ, и съ дубровами, и с рѣкою, и ставомъ, и с потоки, и с криницами, со усѣми поборы, и с винам[и], и съ головинитством, и серпом, и с косам[и], и с млином, со усѣми ужитки, как есмы сам держяль. А дал есмь ѣмъ у вѣкк и дѣтем ѣхъ и унучятом ѣхъ и праунучятом ѣхъ; не надобѣ уступати ся на мое слово ником[у], а кто ся уступит, тотъ увѣдаеть ся со мною перед Быгомъ».

2. Дарча кн. Льва Кунату на села Риторовичі і Рогізно, підтверджена в латинському перекладі королями Володиславом Ягайловичем (1434—1444) і Казіміром Ягайловичем (1445—1492). Грамота вписана в литовську метрику IV (кн. 9, арк. 112 зв.) у 1564 р.:

«Ecce ego dux Leo dedi servitori meo Kunath militi duas villas in districtu Premisliensi videlicet Rythorowicze et Rogossno cum omni iure, cum capitalibus paenis, et mericis, et cum omnibus pratis, cum sylwa Radossow, pascuis aut zyrem, et dedi eidem perpetuo, et nullus se in hoc se intermittat, at quis se

¹⁹ М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, стор. 181.

²⁰ І. А. Линниченко. Грамоты галицкого князя Льва. — «Известия отделения русского языка и словесности». СПб., 1904, № 1, стор. 98.

²¹ Цю і наступні грамоти подаємо у читанні М. Грушевського. — Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, стор. 3 і далі.

in verbum meum intromiserit, iudicium nostri fiet coram Deo»²².

3. Дарча Льва Степану Лізді на села Гординя і Дорошево, підтверджена королем Сігізмундом Августом у 1557 р. і вписана в литовську метрику IV (кн. 9, арк. 309 зв.). До підтвердження цю грамоту подав власник с. Гордині Іван Гординський. Оригінал грамоти був написаний давньоруським правописом, а при підтвердженні транскрибований латинськими буквами²³:

«Ia knyass Lew wezwali iesmo z Litowskoie zymly Stephana Lizda y dali esmo iemu w Samborskiei wolosthy seło Hordinye, a druhoie Dorozewo ze wssymi wsith/k/y, y ziemlyeiu, y syenziathmy, y z dubrowamy, y z liessamy, z bortnici, s soczem, z rekamy, zo mlynom, z ozierom, s potoky, z kryniczamy, z wyniamy a zo wsemy prawy, tak iako iessmi ssamy dzierzeli, tak dali esmo yemu na wyeky, a nye nadobye sie w toie nykomy wstupowaty, a kto ssie wstupith, szad budziecz s nyem pyered Bogem».

Вперше заперечив автентичність всіх цих грамот М. Грушевський. Він розпочав з аналізу першої, яка з'явилася так: шляхтич Дмитро Боратинський (князь?) у лютому та березні 1443 р. пред'явив претензії на село Добановичі, показавши акт купівлі цього села від Яцка з Добановичів і цю грамоту. Оскільки тогочасна дідичка Добановичів опротестувала ці акти, М. Грушевський поспішив зробити висновок, що обидві грамоти були сфальсифіковані²⁴. Проте в цій історії багато неясного. По-перше, навіщо була потрібна Боратинському ця грамота, якщо зовсім певно справу могла вирішити сама купча, коли б її не опротестували. А втім незрозуміло, чому дідички Добановичів все-таки погоджувались на полюбовний суд²⁵. Якби обидва документи були сфальсифіковані, отже, не мали під собою ніяких підстав, то не було б потреби погоджуватися на полюбовне розв'язання суперечки. Значить, де в чому претензії Боратинського мали певну підставу.

Далі, М. Грушевський не задумався над питанням, яке саме собою напрошувалось: чому Боратинський, підроблюючи грамоту, вказав у ній не на одного якогось предка, якому князь Лев мав

²² В давньоруському оригіналі ця грамота звучала приблизно так: «Сє язъ князь Левъ далъ есмь служь моему оружьнику Кунату два села у Перемышлескоѣ волости, а се Риторовичи а Rogozno съ всѣми правы и съ головинитствомъ, и с винами, и съ всѣми луками, и с лѣсомъ Родишевомъ, и с паствинами а жиромъ. А далъ есмь ему въ вѣкы. А не надобѣ ся никому вступати, а кто ся вступитъ у слово мое судъ будетъ с нами передъ Богомъ». Латинське *militi* перекладаємо словом «оружьнику», спираючись на вислів із Галицько-Волинського літопису під 1240 р.: «Како можеши без повеления княжа отдати ю сима [двом селянам], яко велиции князи держать сию Коломью на раздавание оружьникомъ» (Іпат. 1240).

²³ М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, стор. 3—4.

²⁴ Там же, стор. 6.

²⁵ Там же.

надати Добановичі, а на двох — Тутенія і Монтсіка? ²⁶ Чи не тому, що він не міг цього зробити, бо так було в грамоті, яку справді одержав від своїх предків. Отже, а ргіогі справу Боратинський — дідички Добановичів можна скоріше уявити собі так: якщо купчу, можливо, і сфальсифікував Боратинський, то грамота була автентичною. Рід Боратинських виводив себе від одного з «братеньців», а рід дідичок, мабуть, — від іншого. Про це знали дідички Добановичів. Якимсь чином в їх руки потрапили Добановичі, але згідно з грамотою й Боратинський мав на них якесь право. Тому крім купчої Боратинський пред'явив грамоту, а дідички Добановичів погоджувались на полюбовний суд.

Підкріпити наш погляд на цю справу і на грамоту можна таким: коли б Боратинський справді сфальсифікував грамоту, то навіщо б йому було посилатись як на свого обдарованого предка на якогось вихідця з Литви та ще викликаного? Чи не простіше було б покликатись на якусь видуману місцеву особу, що звучало б навіть правдоподібніше?

Більш переконливими були заперечення М. Грушевським можливості існування за часів Льва деяких фактів, на які вказується в грамоті: по-перше, практики роздачі князем земель з умовою несення певної служби; по-друге, так званого домініального суду, тобто права власника маєтку судити своїх підданих ²⁷. Щодо першого, то нам здається цілком правильною думка І. Линниченка, що той порядок у відносинах між князем і дружиною, який існував у північній Русі та в Литві в XIV ст., у Галицькій Русі міг бути вже у XIII ст. ²⁸ Що ж стосується домініального суду, то треба брати до уваги те, що Галицьке князівство знаходилося постійно під сильним перехреснім впливом тих відносин, які були в той час у сусідніх Польщі й Угорщині. Право повного домініального суду князі надавали, мабуть, лише в особливих випадках, як і в тогочасній Польщі. Наприклад, з 10 дарчих грамот краківського князя Болеслава Стидливого ²⁹, з яким Лев знаходився в близьких стосунках, лише дві дають це право сандомирському підкамерарію Микулину ³⁰ та краківському канцелярію Прокопію ³¹. Причому

²⁶ Пор. грамоту 3, в якій як предок Івана Гординського вказується лише один — Степан Лізда.

²⁷ М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, стор. 18—19.

²⁸ І. А. Линниченко. Грамоты галицкого князя Льва, стор. 98. Про те, що в XIII ст. князі в Галицькій державі роздавали маєтки за службу або з обов'язком служби, свідчить Галицько-Волинський літопис: «Велици князи держать... Коломью на раздавание оружьникомъ» (Іпат. 1240). Ясно, що князі давали Коломню «оружьникомъ» для того, щоб вони виконували військову службу.

²⁹ *Kodex dyplomatyczny Małopolski 1178—1386. Monumenta medii aevi historica, t. III. Kraków, 1876.*

³⁰ Там же, стор. 105—106, № LXXXVIII, грамота 1275 р. на с. Лавенница.

³¹ Там же, стор. 112—113, № XCIV, грамота 1278 р. на с. Чистобжеги.

в першій ясно зазначено, що воно надається як виняток — *de speciali autem gratia*, тобто як вияв особливої ласки. А втім ще в 1366 р., коли шляхтичі герба «Топор» просили короля Казіміра Великого підтвердити їм право домініального суду над селянами (*smethones*), вони мусили довести з допомогою свідків (*cum testibus fide dignis*), що справді мали його раніше³². Таким чином, не суперечило б тогочасній юридичній практиці й в Галицькому князівстві, якби князь Лев надав право домініального суду, як виняток, тим чи іншим особам, особливо ним самим викликаним. Отож вказівка дарчої грамоти Тутенію й Монтсіку на домініальний суд не свідчить проти її автентичності.

Свідченням автентичності грамоти є деякі структурні й лексичні особливості її, передусім та початкова фраза грамоти, яка викликала у М. Грушевського особливе недовір'я: «А се листъ князя Ільвовъ на Добаневичѣхъ». Неможливо, щоб будь-який фальсифікатор XV ст. так розпочинав документ. Тоді усталилися певні відомі нам дипломатичні моделі, а тому чогось подібного фальсифікатор у них не міг знайти. Зате ця початкова фраза і такі початкові фрази грамот XIII ст., як «се азъ князь Володимѣрь сынъ Василковъ, внукъ Романовъ пишу грамоту, даль есмь»³³, «а рядъ мой съ немьци таковъ, аже боудоуть»³⁴, дуже подібні. Тому, коли ми в підтвердженні короля Казіміра Ходку Бибельському (1361 р.) знаходимо вислів «князя Львовы листы»³⁵, то чи не тому, що канцелярія Льва випускала деякі грамоти, починаючи їх фразою «а се князя Ільвовъ листъ». Що ж до такої структурно-синтаксичної особливості, як сполучення підмета в однині (язъ) з *pluralis maiestaticus* присудка («вызвали есмь», «дали есмь»), то це — лише дань копіїста XV ст. навичкам свого часу. Давньоруські грамоти XIII ст. не знають *pluralis maiestaticus*³⁶.

Далі, з лексичного боку привертають увагу слово «головинитство» і словосполучення «[с] серпомъ и с косам[и]» в значенні «з повинністю жатви і косіння». Вказане слово зафіксоване лише в «Руській Правді» (у зближеній формі «головничество»³⁷) і в розглядуваній нами грамоті. Навряд чи в XV ст. це слово у такій формі було широко відоме і фальсифікатор міг скористатися ним. У той час Галичина входила до Польського королівства, де діяли

³² *Kodex dyplomatyczny Małopolski 1178—1386. Monumenta mediae aevi historica*, t. 111. Kraków, 1876, № CCLXXXVIII, стор. 343—344.

³³ Див. вище грамоту Володимира Васильковича своїй дружині. Наведеної у ній перед тією фразою інвокації могло й не бути.

³⁴ Пор. договір невідомого смоленського князя з Ригю і Готським берегом (Смоленские грамоты XIII—XIV веков. М., 1963, стор. 10).

³⁵ *Akta grodzkie i ziemskie*, t. 1. Lwów, 1868, 5.

³⁶ А втім у цій самій грамоті дещо далі не вжито *pluralis maiestaticus*: «а даль есмь ѡмъ у вѣкъ».

³⁷ Уже в Синодальному списку (Судь Ярославль Володимеричъ), И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1, стор. 554; Правда Русская. Учебное пособие. М.—Л., 1940, стор. 18—19.

інші юридичні статuti, наприклад Вісліцький статут Казіміра Великого, в якому це слово вживається у формі «головное»: «А будет ли ранен тотъ а либо добить што жита борониль, тогда имьеть дѣтем его... раны платить, а либо головное з винами преречными нашими»³⁸. Зате цілком природним є вживання цього слова у вказаній формі за часів кн. Льва, коли єдиним юридичним статутом була «Руська Правда».

Словосполучення «[с] серпомъ и с косам[и]» з указаним значенням не зафіксоване в старопольській мові. У переносному значенні слово *kosa* знаходимо в актах 1425 р., але в значенні «косар» (*szedn coss na gego lanką poslal*)³⁹. Для пізнішого часу польський словник подає також значення *koszenie*, тобто косіння⁴⁰, але значення «повинність косити» він не фіксує. Слово *siegr* подається в словниках старопольської мови лише в прямому його значенні. Таким чином, є певні підстави твердити, що переносні значення слів «серп» і «коса», в тому числі й словосполучення «[с] серпомъ и с косам[и]» в значенні «з повинністю жатви і косіння», утворилися на давньоруській ґрунті і потім в певній мірі впливали на малопольський діалект. Отже, навряд чи фальсифікатор XV ст. міг скористатися ними з польської мови.

З другого боку, ніяка інша давньоруська чи староукраїнська грамота не вказує у такій формі на повинності селян⁴¹. Щось подібне знаходимо лише в латинських дарчих грамотах Польщі XIII ст. У дарчій грамоті Болеслава Сидливого краківському канцелярію Прокопію 1278 р. вказується, що селяни села Чистобжеги звільняються від всяких повинностей на користь краківських «кастеланів і палатинів»: *preuod, pouod, strosa, powóz* та ін., зокрема від *a falconibus* (серпової повинності)⁴². Звідси можна зробити висновок, що практика зазначення в дарчих грамотах таких повинностей, які подибуємо в аналізованій грамоті, йде від XIII ст.

Вся інша лексика досліджуваної грамоти не була чужою давньоруській мові XIII ст. Деяко непевними є слова «братънець», «ужитки» (= пожитки), «листь» (в значенні «грамота») і «ставъ».

³⁸ Див. картотеку матеріалів для історичного словника української мови в Інституті суспільних наук у Львові. У XV—XVI ст. це слово в юридичних актах звучить у формі *головщина*. И. И. Срезневский. Назв. праця, т. I, стор. 544.

³⁹ *Słownik staropolski*, t. III, z. 5 (18). Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962, стор. 354.

⁴⁰ *Słownik języka polskiego*, ułożony pod redakcją Jana Karłowicza. Warszawa, 1900—1919, слово *kosa*.

⁴¹ Подібне словосполучення знаходимо в люстраційному акті Київської землі близько 1471 р., а саме «ходити с топором і косяю», тобто «виконувати повинність рубки й косіння»: «а которья волю выседели тые подимщину дають, с топоромъ й косяю ходять» (див. картотеку матеріалів для історичного словника української мови в Інституті суспільних наук у Львові).

⁴² *Falcon-nis* означає одночасно женця й косаря.

Перше слово відоме І. І. Срезневському з хроніки Костянтина Манасії XIV ст., друге — з грамоти галицького старости Оти 1351 р., третє є в підтверджувальній грамоті Казіміра Великого Ходку Бибельському 1361 р. Не віриться, що цих слів у даному значенні не вживали в XIII ст. на території Галичини, якщо взяти до уваги постійні мовні польсько-руські взаємовпливи того часу (пор. старопольське *bracieniec, uzytki, list* ⁴³). Не так уже й віддалена половина XIV ст. від другої половини XIII ст., щоб у лексичі відбулися якісь значні зміни. Те саме можна, певно, сказати й про слово «ставъ». Слово «стависче» зафіксоване вже в 1322 р. в грамоті Любарта Гедиміновича церкві Івана Богослова в Луцьку ⁴⁴, слово «ставъ» знаходимо в купчій грамоті 1359 р. Петра Радціовського ⁴⁵.

Не суперечать ступеневі розвитку мови XIII ст. і морфологічні форми грамоти. Переписувач XV ст. лише в деяких випадках поступився правописові свого часу (заміна «и» на «ь» після *ј* — «ѣма», «сѣ гаѣ» і т. д. — та після м'якого «ч» — «листь на Добановичѣ»; вживання «и» замість «ь» і навпаки: «оу Перемыскоѣ волость, сѣ съножятыми та ін.). Отже, враховуючи все сказане, доходимо висновку: грамоту Тутенію і Монтсіку треба безумовно визнати автентичною грамотою князя Льва.

Наважуємося також визнати автентичною й другу грамоту кн. Льва — Кунату. У латинському перекладі грамоти, в якому вона дійшла до нас, немає нічого несумісного з мовними особливостями XIII ст. Слово «жиръ» (= пасовище) знає ще до XIII ст.; слово *militi* ми, посилаючись на Галицько-Волинський літопис, переклали словом «оружьнику». Згідно з практикою давньоруських грамот XIII ст. не знаходимо у ній і *pluralis maiestaticus*.

Більш неясною є третя грамота — дарча князя Льва Степану Лізді. Вона появилася дуже пізно (в 1587 р.), після підтвердження короля Сігізмунда Августа в 1557 р. Вона має нехарактерний для XIII ст. *pluralis maiestaticus*: «Ia... Lew wezwali iesmo, ...dali iesmo, ...iako iesmi ssami dzierzeli, tak dali iesmo...» На ній дуже позначився вплив польської фонетики (*wezwali, z Litewskoie, szad*) і морфології (*w Samborskiei, pyered Bogem, kto ssie wstupit; можливо, wstutowati; пор. польське wstepować*). У грамоті Тутенію маємо «уступати ся». Крім цього, у ній є нехарактерні для XIII ст. форми перфекта (*weswali iesmo, dali iesmo; у XIII ст. писалося iesmu чи iesmi*). Нехарактерною для XIII ст. є форма *z liessamu* замість *z liessu* (=лѣсы); викликає підозріння не зафіксована для XIII ст. «Самбірська волость» і те, що ця грамота щодо форми і стилізації схожа на грамоту, дану Тутенію.

⁴³ Słownik języka polskiego, ułożony pod redakcją Jana Karłowicza. Warszawa, 1900—1919.

⁴⁴ Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. VI. К., 1883, № 2.

⁴⁵ Вол. Розов. Українські грамоти, т. 1. XIV в. і перша половина XV в. К., 1928, № 10.

Усе сказане ставить автентичність цієї грамоти під великий сумнів. Проте є окремі міркування, які розсіюють його. Наприклад, якщо припустити, що всі ці три грамоти, так подібні між собою формою й стилізацією, були сфальсифіковані, то важко уявити собі, щоб протягом понад століття існувала фабрика підробок, яка б незмінно додержувалась однієї дипломатичної і мовної моделі. Це стає зрозумілішим, якщо визнати, що всі вони склалися в канцелярії Льва. Тепер щодо Самбірської волості. Академік І. П. Крип'якевич вказує, що вістку про Самбірську волость маємо з 1375 р. У XIV ст. тут ніхто не утворював нових волостей, значить, тогочасний адміністративний поділ, зокрема й появу Самбірської волості, треба відносити до княжого періоду, найімовірніше до другої половини XIII ст., тобто до часів Льва⁴⁶. Щодо лексики, то вона повторює лексику грамоти Тутенію, тобто відповідає лексиці XIII ст. Привертає лише увагу слово «соч» (чоловічий рід: *soczem*). В одній з молдавських грамот 1428 р. знаходимо слово «сочь», але воно жіночого роду і означає назву місцевості⁴⁷. А значення цього слова в даній грамоті — «ловище». Воно зв'язане з мисливським словом «сочити» — оточувати або вистежувати, яке знаходимо в грамоті 1499 р., внесеній у Литовську метрику: «И Ѡедко мовил перед нами штожь тыи люди зьдавна сочники бывали того двора любецького зверь сочывали на тых панов»⁴⁸. У цьому ж значенні це слово відоме й в сучасній українській та російській мовах⁴⁹. Мисливський відтінок у значенні слова «сочи

⁴⁶ І. П. Крип'якевич. Княжий Самбір і Самбірська волость. Літопис Бойківщини, X. Самбір, 1939, стор. 26 і далі; Теофіль Коструба. Самбірське єпископство в часах князя Льва. — Літературно-науковий додаток «Нового часу». Львів, 1939, ч. 15. Вкажемо тут і на міцну традицію, яка пов'язує останній період життя кн. Льва з Самбором, та на традицію про якогось його дядька Лавра — звідси Лаврівський монастир у Старім Самборі (М. Грушевський. Історія України-Руси, т. III. Львів, 1900, стор. 557—558). Чи не для цього Лавра Лев утворив Самбірську волость і чи не був він дядьком Льва по лінії жінки Шварна, жонатого на дочці литовського князя Міндовга (Г. А. Влас'єв. Потомство Рюрика, в. I. Петроград, 1918, стор. XI), що якийсь час був володарем Литовської і Холмської держави. Далі, чи не є вказані в першій грамоті Тутеній і Монтеїк часом синами Шварна, племінниками Льва, які залишилися в Литві при матері, а Лізда й Конут — колишні литовські дружинники Шварна. До речі, у праці І. І. Срезневського і старопольському словнику (*Słownik staropolski*, t. I, z. 3. Warszawa, 1954) на основі актів з XIV—XV ст. слово «братъньць» тлумачиться як «брат». Коли ж візьмемо до уваги такі похідні, як *siostra* — *siostrz-eniec* (польське: син сестри), брат — брат-анец (болгарське: син брата), то можна допускати, що слово «братъньць» у XIII ст. на території Галичини мало й інше значення — «син брата». Якщо це так, тоді зрозуміло, чому Лев викликав Тутенія і Монтеїка з Литви. Він викликав своїх племінників.

⁴⁷ Documentele moldovenești de la Stefan cel Mare, publicate de Mihai Costăchescu, vol. I. Iași, 1932, стор. 209.

⁴⁸ Центральний державний архів давніх актів, ф. Литовська метрика, книга записів № 5, арк. 110—110 зв.

⁴⁹ Б. Грінченко. Словарь української мови. К., 1909 («наш кіт мишу сочить»).

ти» виник ще в давньоруський період, на що вказує його поширення в українській і в російській народних мовах. Тоді ж, мабуть, появилось слово «соч» у вказаному значенні, а також слово «сочник» чи навіть «сочник»⁵⁰. Отже, його знали і в XIII ст. Щодо слова «бортник» (z bortnici), то тут йдеться не про якусь суспільну категорію людей-бортників, про що сперечалися І. А. Линниченко⁵¹ та М. Грушевський⁵², а про «пасіки» (з пасіками).

Таким чином, якщо деяке підновлення морфологічних форм та ті або інші зміни в фонетиці під польським впливом віднести на рахунок вписувача грамоти, то грамоту можна визнати автентичною. Однак найважливішою причиною, що схиляє нас до цього визнання, є одна особливість, на яку дослідники не звернули уваги, а саме: усі завідомо фальшиві грамоти Льва мають характерне поширення в інтитуляції — при імені князя завжди вказується «сынъ короля Данила» (в латинських перекладах — *filius regis Danielis, dux Russiae* чи *dux terrarum Russiae filius regis Danielis*; в польських перекладах — *Daniela syn i t. d.*). Лише розглянуті нами три грамоти не мають такого поширення, що цілком відповідає відзначеному Галицько-Волинським літописом гордому характерові князя Льва, який для підкреслення своєї величі вважав непотрібним посилатись на історичне значення свого батька чи діда. Інакше, як ми бачили, поступив його брат Мстислав. Поширена інтитуляція саме його грамот послужила, мабуть, за взірць пізнішим фальсифікаторам грамот кн. Льва.

За цією ознакою довелось б, певно, визнати автентичною ще одну грамоту кн. Льва, опубліковану нещодавно в перемишльському календарі⁵³, яка також не має поширення в інтитуляції, — акт продажу князем Львом перемишльського вйтівства предку шляхтича Миколи Балицького Івану. Акт вписано в лавничу книжку м. Перемишля за дорученням суду. На жаль, автори публікації не вказують, в якому році вписано цей акт. Невідомо також, чи цей, як зазначають вони, «руський» акт вписано в давньоруському звучанні, чи в латинському перекладі. Видавці календаря подали його в перекладі на сучасну польську мову:

«Ja książę Lew sprzedałem wójtówstwo w Przemyślu Janewi i Łaciński (kamienny) kościół świętego Mikołaja na prawo niemieckie, a ten za powyższe dał dwie grzywny gotówką i czterdzieści postawów sukna «szynyth» a sprzedałem jemu aby stosował wobec swoich prawo niemieckie. Żaden inny wójt nie

⁵⁰ У люстрації Київської землі близько 1471 р. читаємо: «...а в томъ селе чотыри слуги сочники» (картотека матеріалів до історичного словника української мови в Інституті суспільних наук у Львові).

⁵¹ І. А. Линниченко. Грамоты галицкого князя Льва, стор. 102.

⁵² М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, стор. 3; його ж. Єще о грамотах кн. Льва, стор. 275—276.

⁵³ Tysiąc lat Przemyśla. Kalendarz 1961—1965. Przemyśl, 1961, стор. 43.

powinien sądzić tylko wymieniony wójt na mocy prawa wójtowskiego i nikt zapożywać do żadnego innego sądu tylko wymienionego, a ów winien rozsądzać według prawa albo na mocy władzy wójtowskiej. Ludzi cywilnych nikt nie winien sądzić tylko wójt prawem teutońskim.

Sprzedałem jemu wiecznie i na wieki aby zaś przetrwała pamięć o powyższych przewiesilem pieczęć moją wobec Boga».

Цей текст переклав на українську мову О. В. Маркевич⁵⁴, не сумніваючись, мабуть, в автентичності грамоти. Проте доки не опубліковано оригінального тексту, вписаного в лавничу книгу Перемишля, важко сказати, чи ця грамота князя Льва автентична, чи фальсифікат.

А. И. Генсерский

ИЗ КОММЕНТАРИЕВ К ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ ЛЕТОПИСИ
(Волыньские и галицкие грамоты XIII в.)

Резюме

Из грамот XIII в., написанных в Галицко-Волыньском княжестве, сохранились только три «волыньские», сохранившиеся в списках Галицко-Волыньской летописи: князя Владимира Васильковича (две) и князя Мстислава Даниловича (одна). Анализ этих грамот приводит автора к выводу, что при дворе этих князей не существовало постоянной канцелярии, в которой были бы выработаны определенные формулы документов, и потому эти грамоты несут отпечаток некоторой «домашности».

Почти все «галицкие» грамоты, связанные с именем князя Льва Даниловича, считаются подложными. Однако нельзя сказать этого с полной уверенностью о трех дарственных грамотах Льва: Тутению и Монтсеку, Кунату (сохранилась в латинском переводе) и Стефану Лизде. Особенности языка и содержания, а также некоторые другие, главным образом отсутствие только в них расширенной интитуляции, так характерной для всех заведомо подложных грамот Льва (указание при имени Льва на происхождение от отца и деда и т. п.), склоняют автора признать эти грамоты автентичными. Возможно, автентичной является и грамота Льва, выданная перемышльскому войту Ивану Балицкому и опубликованная недавно в переводе на современный польский язык в перемышльском календаре 1961 г. Она тоже не имеет в интитуляции расширения. Признав эти грамоты автентичными и принимая во внимание подтверждение польскими королями в середине XIV в. целого ряда грамот Льва (без приведения текста), следует думать, что при дворе кн. Льва действовала постоянная канцелярия, из которой выходили по выработанной уже модели соответствующие акты государственного и частного значения.

⁵⁴ О. В. Маркевич. Печатки міст Галичини як історичне джерело.— Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966, стор. 227.

З ІСТОРІЇ УСТАНОВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ (ВИКОНКОМІВ І РАД)
ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ДОСВІДНО-ПОКАЗОВОГО ОКРУГУ
1929—1930 рр.

Вивчення історії державних установ має важливе наукове та практичне значення. Проте в архівознавчій літературі це питання досі висвітлено недостатньо. Щоб у деякій мірі заповнити цю прогалину, звернемося до документальних матеріалів державних установ досвідно-показових округів, що зберігаються лише в Кіровоградському і Вінницькому облдержархівах. Матеріали ці становлять цінне джерело для вивчення історії державних установ Радянського періоду та заходів, спрямованих на поліпшення, спрощення та удосконалення державного апарату в нашій країні.

У статті висвітлено в основному питання реорганізації органів Радянської влади — виконкомів і Рад — в 1929—1930 рр.

Успіхи соціалістичного будівництва в нашій країні, як результат проведення індустріалізації промисловості, колективізації сільського господарства, викликали необхідність у перебудові всього державного апарату відповідно до нових завдань, поставлених у першому п'ятирічному плані.

Виконуючи рішення XVI партійної конференції (квітень 1929 р.) про необхідність приведення у відповідність системи управління системі народного господарства країни та вимогам соціалістичного будівництва¹, ЦК ВКП(б) і ЦКК — НК РСІ 26 червня 1929 р. прийняли постанову про реформу в державному апараті. Постанова визнала за доцільне провести реорганізацію округово-районної системи управління в п'яти досвідно-показових округах: передати значну частину оперативних функцій окружних виконкомів — районним, а районних виконкомів — сільським; відповідно перебудувати апарат окружних виконкомів і зміцнити районний та сільський апарат².

У розвиток цієї постанови ВЦВК 10 липня 1929 р. видав рішення про створення шести досвідно-показових округів: Армавірського, Курського, Челябінського — в РРФСР; Вінницького, Єлисаветградського — в УРСР; Вітебського — у БРСР³. Реорганізація мала допомогти відшукати такі практичні засоби управління, на основі яких і можна було б у найкоротші строки перебудувати низовий апарат всієї країни. Це була серйозна спроба провести докорінні зміни в усій системі управління, яка

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. II. К., 1954, стор. 558—560.

² «Известия» ЦК ВКП(б), № 19 (278), 13 липня 1929 р.

³ «Известия» ВЦИК, № 156, 11 липня; № 167, 24 липня 1929 р.

склалася в роки непу і, в основному, була пристосована до відбудовного періоду.

17 вересня 1929 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли спеціальну постанову про перетворення Єлисаветградського округу в досвідно-показовий⁴. Постановою передбачалося розширення прав низової ланки радянських органів, створення відповідної матеріально-фінансової бази для їх роботи, укріплення апарату та поліпшення матеріального становища його працівників.

Згідно з усіма постановами партії та уряду щодо організації досвідно-показових округів Єлисаветградський окрвиконком 26 жовтня 1928 р. прийняв розгорнуте рішення про реорганізацію радянського апарату⁵.

Перебудова окружної ланки органів полягала у такому. Всі відділи окрвиконкому були ліквідовані, за винятком окружного державного політичного управління, окрвоєнкомату та окружної контрольної комісії робітничо-селянської інспекції. Новим положенням були створені інспектури в правах відповідальних виконавців: адміністративна, місцевої промисловості, сільського господарства, землевлаштування, будівельно-комунальна, шляхів, транспорту і зв'язку, торгівлі, народної освіти і культури, праці, охорони здоров'я, соціального забезпечення, фізичної культури і спорту⁶.

Принцип відповідальних виконавців, на якому наголошувалося в резолюції XVI партійної конференції, в досвідно-показовому окрузі знайшов повне і послідовне втілення. Апарат окрвиконкому не мав відділів, підвідділів, завів, замів тощо. Кожний виконавець (інспектор) був безпосередньо зв'язаний з президією окрвиконкому і відповідав за доручену ділянку роботи в межах наданих йому прав. Замість відділів були створені окружне планове бюро, окружне статистичне бюро, група інспектур і секретаріат. Різко скоротився штат: до реорганізації було 447 штатних одиниць, після — 275⁷.

Ця реорганізація дала можливість зміцнити кваліфікованими кадрами апарати районних виконкомів і сільських Рад округу. На 1 грудня 1929 р. для роботи в районні виконкоми було направлено 89 чоловік, в тому числі 14 фахівців, в сільські Ради — 35 чоловік (усього 124 чоловіка, з них — 110 членів ВКП(б) і ВЛКСМ). Крім того, в райони округу було командировано 44 чоловіка, мобілізовані ЦК КП(б)У для роботи на місцях⁸.

Відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УРСР про організації Єлисаветградського досвідно-показового округу змінила-

⁴ Збірник указів (далі — ЗУ) УРСР, 1929, № 24, ст. 190.

⁵ Кіровоградський облдержархів, ф. Р-1303, оп. 1, спр. 19, арк. 37—53.

⁶ Там же, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1917, арк. 15—18.

⁷ Там же, спр. 1204.

⁸ Там же.

ся не тільки структура окрвиконкому, а й функції структурних частин⁹.

Президія окрвиконкому стала керівним органом Радянської влади на території округу. Її постанови та рішення були обов'язковими до виконання для всіх низових ланок державної влади округу. З метою ширшого залучення до керівної роботи робітників і селян і для посилення керівництва роботою відповідальних виконавців (інспекторів) кількісний склад президії збільшили з 12 до 19 членів і 6 кандидатів¹⁰. Керівництво діяльністю окрвиконкому наркомати УРСР здійснювали безпосередньо через президію.

До реорганізації плануванням розвитку народного господарства, освіти, охорони здоров'я, культури тощо займалися всі галузеві відділи окрвиконкому; після реорганізації воно перейшло до окружного планового бюро, штат якого був значно збільшений. Основним змістом роботи бюро було перспективне і оперативне планування на основі аналізу різних народногосподарських процесів в окрузі. Робота бюро розподілялася між його секціями: фінансовою, сільськогосподарською, товарообігу і кооперації, промисловою, комунально-будівельною, культурно-соціальною, транспортно-шляховою і зв'язку¹¹.

Функції статистичного обліку і звітності покладалися на окружне статистичне бюро. Воно виконувало завдання Центрального статистичного управління, займалося зведенням та розробленням звітів про виконання планів окрвиконкомом, райвиконкомом, міськрадою і оперативними установами, тобто всією роботою по державній і відомчій статистиці. Форми звітності для статистичного бюро встановлювало планове бюро.

Інспектури окрвиконкому комплектувалися з висококваліфікованих фахівців у різних галузях радянського будівництва. Інспектори від імені окрвиконкому інструктували райвиконкоми і сільські Ради, допомагали їм організувати роботу. В коло обов'язків їх входила перевірка виконання рішень і завдань окрвиконкому. Вони інформували президію про наслідки перевірки роботи на місцях і в разі необхідності подавали на її розгляд і затвердження пропозиції з основних питань радянського будівництва. Щоб тісніше пов'язувати інструкторську роботу з роботою планового бюро, інспектори брали участь у розробці планів. Половину свого робочого часу інспектори повинні були проводити в районах і сільських Радах.

Секретаріат окрвиконкому складався з загальної канцелярії (технічне бюро), інформаційної частини, яка збирала інформацію про стан справ на місцях для президії, єдиної бухгалтерії,

⁹ ЗУ УРСР, 1929, № 24, ст. 190.

¹⁰ Кіровоградський облдержархів, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1204.

¹¹ Там же, спр. 1856, арк. 75; спр. 1057, арк. 103, 106.

що розподіяла кошти окружного бюджету, обліково-розподільної частини, яка займалася питаннями добору і розстановки кадрів та обліком особистого складу окружного, районних виконкомів і сільських Рад.

У зв'язку з ліквідацією окружного фінансового відділу функції та апарат фінансового контролю були передані окружній контрольній комісії РСІ, на яку покладался контроль за діяльністю всіх фінансових органів округу.

Для проведення землевпорядних робіт при президії окрвиконкому було створено землевпорядне технічне бюро, а для виконання будівельних і будівельно-шляхових робіт — відповідні контори.

При президії окрвиконкому функціонувало бюро раціоналізації радянського апарату, яке займалося вивченням, узагальненням досвіду організаційної роботи і питаннями її раціоналізації¹².

Таким чином, вся увага окрвиконкому концентрувалася на плануванні, інструктажі та контролі за роботою місцевих органів влади. Оперативно-адміністративні функції були передані райвиконкомам, міській Раді і сільським Радам.

З метою поліпшення роботи Рад і виконкомів округу та наближення системи управління до виконання завдань, що поставили перед Радянською владою в період розгорнутого соціалістичного наступу, індустріалізації країни і перебудови сільського господарства на колективних засадах, дальшого наближення органів влади до робітничо-селянських мас пленум Єлисаветградського окрвиконкому 3 листопада 1929 р. схвалив положення ВУЦВК і РНК УРСР про передачу оперативних функцій від органів центральної влади — окрвиконкому, від окрвиконкому — райвиконкомам, міській Раді та сільським Радам¹³.

Центральні органи влади передали окрвиконкому такі права: остаточно вирішувати питання про надання виборчих прав згідно з інструкцією «Про вибори до Рад», ліквідувати кооперативні об'єднання, що діяли на території округу, закривати установи релігійної культури і використовувати їх приміщення для культурно-освітніх цілей; вирішувати питання про видачу закордонних паспортів та вихід окремих осіб з українського громадянства і встановлювати строки їх перебування на території округу, надавати відстрочки і розстрочки при сплаті усіх видів податків і зборів.

Згідно з цим положенням окрвиконком передав частину своїх оперативно-адміністративних функцій райвиконкомам.

У галузі організаційній окрвиконком передав райвиконкомам такі права: розпуску і дострокових перевиборів Рад на те-

¹² Кіровоградський облдержархів, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1204, арк. 18.

¹³ Там же, спр. 1204.

риторії району, надання виборчих прав окремим особам, віднесення населених пунктів до тієї чи іншої сільської Ради, перейменування установ і підприємств районного значення, видання обов'язкових постанов з усіх питань компетенції райвиконкому, накладання адміністративних стягнень за порушення обов'язкових постанов, вирішення питань зміни прізвища, імені та по батькові, права видавати дозвіл на торгівлю та реєструвати торговельні підприємства, видавати дозвіл на проведення релігійних обрядів та ін.

У галузі фінансово-податковій окрвиконком передав права: надавати відстрочки в сплаті податків та встановлювати об'єкти оподаткування, притягати до кримінальної відповідальності службових осіб, які дали податковим інспекторам неправильні відомості, накладати арешт та продавати з торгів майно за несплату податків, розподіляти контрольні цифри реалізації позик, проектувати заходи по використанню коштів самооподаткування, деталізувати облік виконання державного бюджету тощо.

У галузі сільського господарства передав права: розробляти єдині плани реконструкції сільського господарства, організувати та остаточно затверджувати колективні об'єднання, затверджувати плани агрикультурних заходів, організувати ветеринарне обслуговування, остаточно вирішувати питання землевпорядкування та землекористування, організувати переселенські товариства, остаточно розв'язувати земельні суперечки та ін.

У галузі культурно-соціальної — права: самостійно призначати, звільняти, переміщувати адміністративно-господарський, педагогічний, медичний персонал установ народної освіти і охорони здоров'я, контролювати стан охорони праці.

Нові функції окрвиконкому позбавляли його дрібного опікунства, яке було властиве цій установі до реорганізації. Основне їх призначення — посилити керівний вплив окрвиконкому на різносторонню діяльність низових радянських органів (райвиконкомів, міської та сільських Рад) округу.

Переходячи до розгляду реорганізації структури райвиконкомів, слід відмітити, що їх права значно розширилися, а обсяг роботи збільшився, оскільки окрвиконком передав їм ряд оперативних функцій. У райвиконкомах зосередилися всі оперативно-адміністративні функції, зв'язані з економічним, господарським, культурно-соціальним будівництвом і обслуговуванням населення¹⁴.

Всі відділення райвиконкомів (фінансовий, земельний, народної освіти, охорони здоров'я та ін.) були скасовані; робота

¹⁴ ЗУ УРСР, 1929, № 24, ст. 190, стор. 855.

райвиконкомів була організована за системою відповідальних виконавців — інспекторів по окремих галузях.

Пленум окрвиконкому затвердив положення про структуру райвиконкомів, які включали: пленум, президію, технічне бюро з бухгалтерією і господарською частиною, адміністративну групу, статистичну групу, відповідальних виконавців з питань податків, державного страхування, реконструкції сільського господарства, організації земельної території, торгівлі, місцевого господарства, народної освіти, охорони здоров'я, праці і соціального страхування, соціального забезпечення. Крім цього, при райвиконкомах організовувалися постійно діючі комісії, наради, комітети: технічна нарада, податкова комісія, кредитний комітет і комісія в справах неповнолітніх правопорушників.

Керівний орган райвиконкому — президія, яка на підставі вказівок окружного планового бюро складала єдиний план усіх господарських і культурно-соціальних заходів у районі, керувала апаратом райвиконкому і координувала всю роботу на території району. Оперативно-адміністративна робота розподілялася між відповідальними виконавцями — інспекторами, які були безпосередньо підпорядковані президії. В штаті райвиконкому було 20 чоловік. Кожний з них відповідав за певну галузь народного господарства або соціально-культурного життя району, інструктував і контролював роботу сільських Рад.

З ліквідацією фінансових відділень райвиконкомів були скасовані і самостійні фінансові органи, що функціонували на території району: дільничні страхові агенти, сільські податкові дільниці по прямих податках. Їх функції перейшли до фінансово-податкової групи райвиконкому. До фінансово-податкової групи входили інспектори по державному податку, бюджету і державній позиці, єдиному сільськогосподарському податку, державному страхуванню, фінансовий агент.

До сільськогосподарської групи входили державний районний агроном, його помічник, меліоратор, землевпорядник, інспектор регулювання земельних відносин і ветеринарний інспектор.

Деякими галузями відали окремі відповідальні виконавці: інспектори соціального забезпечення, праці і соціального страхування, народної освіти, охорони здоров'я.

У штат райвиконкому були введені інспектори по торгівлі і заготівлях, по адміністративно-військовій роботі та технік-будівельник по комунальному господарству. Керівництво всією статистичною роботою зосереджувалося в руках інспектора-статистика. У зв'язку із зростанням культурних запитів населення в штаті з'явився інспектор політосвітньої роботи.

Технічне обслуговування всього апарату райвиконкому зосереджувалося в канцелярії, штат якої складався з старшого кореспондента (керував усією роботою), чотирьох кореспонден-

тів, двох статистиків і двох друкарок. Канцелярія вела діловодство, складала та розробляла обліково-звітні дані з усіх галузей роботи, розподіляла функції галузевого діловодства між окремими кореспондентами (діловодами).

Бухгалтерсько-рахівничі функції зосереджувалися в бухгалтерії райвиконкому, в якій працювали головний бухгалтер, рахівники по бюджету, сільськогосподарському податку, державному страхуванню та по окладному страхуванню¹⁵.

З розширенням функцій райвиконкомів на 15,7% збільшився їх штат, але скоротився штат окрвиконкому¹⁶.

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 26 квітня 1929 р.¹⁷ з метою більш конкретного проведення експерименту реорганізації радянського апарату в досвідно-показових округах виділявся досвідно-показовий район. З листопада 1929 р. IV пленум Єлисаветградського окрвиконкому постановив перетворити Новоукраїнський район в досвідно-показовий, для чого розширити його функції, збільшити штат, зміцнити матеріальну базу.

Беручи до уваги економічні особливості району (він є степовим) і наявність передумов і перспективи розвитку всіх галузей сільського господарства, пленум окрвиконкому виділив Новоукраїнському районі 6 366 200 крб., з них 49,2% — на розвиток сільського господарства. В інтересах розвитку сільського господарства та колективізації бідняцько-середняцьких господарств пленум вирішив клопотати перед центральними органами державної влади про створення в районі на ст. Помічна машинно-тракторної станції на 250 тракторів, машинно-тракторної школи і курсів по агрономізації. Постановою пленуму передбачалася колективізація на 90%, механізація сільськогосподарських робіт, розширення мережі культосвітніх установ, виділення спеціальних коштів на забезпечення бідняцьких дітей шкільного віку одягом і взуттям, значне поліпшення медичної допомоги і медичного обслуговування населення, стопроцентне соціальне забезпечення інвалідів і червоноармійських родин, розвиток місцевої промисловості, комунального будівництва тощо. Для забезпечення виконання усіх заходів апарат Новоукраїнського райвиконкому і сільських Рад поповнювався кращими працівниками і фахівцями¹⁸. Розширений пленум Новоукраїнського райвиконкому 10 листопада 1929 р. відмітив, що все це дасть можливість чіткіше і швидше здійснювати всі господарські і культурно-соціальні заходи¹⁹.

¹⁵ Кіровоградський облдержархів, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1622, арк. 89, 90; ф. Р-272, оп. 1, спр. 400, 402; ф. Р-308, оп. 2, спр. 80.

¹⁶ Там же, ф. Р-308, оп. додатк., спр. 239.

¹⁷ «Известия» ЦК ВКП(б), № 19, 13 липня 1929 р.

¹⁸ Кіровоградський облдержархів, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1203, арк. 9—11.

¹⁹ Там же, ф. Р-308, оп. 2, спр. 90, арк. 95—96.

Виділення досвідно-показового району мало велике практичне і політичне значення. Створення зразкових районів необхідне було, кінець кінцем, для того, щоб кращі зразки роботи району стали надбанням усіх районів. Це відповідало рішенням XVI партійної конференції про приведення системи управління у відповідність з системою народного господарства і вимогами соціалістичного будівництва²⁰.

У нових умовах праці Новоукраїнський райвиконком особливу увагу звернув на кооперування населення та колективізацію сільського господарства, питання загального обов'язкового навчання, ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення, зразкову постановку медичної справи тощо. Основним завданням досвідно-показового району було те, щоб на відпущені кошти розширити господарську і культурну перебудову району, значно підвищити якість роботи, стати взірцем, на який би рівнялися райони не тільки Єлисаветградського, а й інших округів. Наслідком зразкової роботи було те, що Новоукраїнський район перший в окрузі домігся стопроцентної колективізації бідняцьких і середняцьких господарств, ліквідації неписьменності серед населення віком 15—35 років²¹ та ін.

На території Єлисаветградського округу діяла лише одна міська Рада — Єлисаветградська. Керівним органом міської Ради був пленум, якому підлягала президія. Згідно з новим положенням, усю роботу проводили секції: адміністративно-правова, соціально-трудова, земельно-житлова, промислова, сільськогосподарська, торговельно-кооперативна, фінансова, охорони здоров'я, народної освіти, РСІ, ветсанінспекція і єдина канцелярія. Крім секцій функціонувала бухгалтерія, секретаріат і господарська частина²². Їх роботою керувала президія. Великі секції мали платного секретаря; фінансову та промислово-комунальну секцію очолювали голови, які одночасно були заступниками голови міської Ради; голови решти секцій і члени бюро секцій працювали на громадських засадах, але обов'язково були депутатами.

Згідно з положенням про міську Раду досвідно-показового округу²³, затвердженим пленумом окрвиконкому, змінилася не тільки структура Ради (скасовано відділи), а й її функції. Вони набагато розширилися, оскільки міській Раді частково були передані функції окрвиконкому, що стосувалися міста.

Крім таких же функцій, що й райвиконками, міська Рада дістала права: реєструвати акти про осіб, що пропали безвісти,

²⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II. К., 1954, стор. 555—559.

²¹ Кіровоградський облдержархів, ф. Р-308, оп. 2, спр. 90.

²² Там же, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1204, арк. 25.

²³ Там же.

встановлювати вік окремих осіб у випадку відсутності документів, здійснювати контроль за санітарним станом міста, керувати плановим постачанням міста, затверджувати фінансування і кредитувати підприємства місцевої промисловості, вирішувати питання будівництва нових державних підприємств, регулювати торгівлю та затверджувати плани заготівель, самостійно вирішувати всі питання соціального забезпечення.

Штат міської Ради збільшився лише на 3 чоловіка (було — 91, стало — 94). Значну роботу виконували депутати та актив робітників і службовців на громадських засадах. Це було здійсненням на практиці рішень XVI партійної конференції про широке залучення трудящих до роботи Рад.

Сільські Ради, по суті, ніякої структури не мали. Звичайні форми роботи збереглися, але обсяг її набагато розширився за рахунок функцій, переданих окружними і районними виконкомми. Після реорганізації сільським Радам передавалися такі права: вирішувати питання про перенесення місцеперебування сільської Ради з одного населеного пункту в інший, відкликати депутатів сільської Ради, розв'язувати питання про закриття установ релігійного культу та використання їх приміщень під культурні заклади, видавати обов'язкові постанови про охорону революційного порядку, боротьбу з пияцтвом і самогонуванням, стихійними лихами (пожежі, повідь), епідеміями, з шкідниками сільськогосподарських культур, про охорону лісонасаджень, впроваджувати агромінімум, проводити шляхове будівництво, видавати особисті документи замість втрачених, самостійно розпоряджатися кредитами і місцевими податками, подавати райвиконкомам висновки про доцільність організації нових сільськогосподарських колективів, розглядати і затверджувати склад колективів, організувати прокатні та зерноочисні пункти і ремонтні майстерні, вирішувати земельні суперечки, приймати страхові внески і всі оперативні функції в галузі соціального забезпечення, вести облік безробітних членів профспілок і видавати їм одноразову допомогу, знімати з обліку і брати на облік військовозобов'язаних та ін.

Уся робота сільських Рад розподілялася між трьома основними секціями: фінансово-податковою, сільськогосподарською, культурно-соціальною. Новою структурною одиницею сільської Ради стала культурно-соціальна секція, яка відала питаннями народної освіти, політмасової роботи, соціального забезпечення, охорони здоров'я і праці. До реорганізації цими питаннями у селах як слід не займалися.

Щоб активізувати роботу сільських Рад округу, у тих з них, що мали до 3000 чоловік населення, були ліквідовані президії, а на голову Ради покладено обов'язки організувати і конт-

ролювати роботу секцій. Секретар технічно оформляв усю документацію Ради і кожної секції зокрема. Секції виконували всі оперативні функції їх компетенції²⁴.

З метою залучення широких трудящих мас до діяльності сільських Рад була активізована робота сільських виробничих нарад. Для зміцнення матеріальної бази Рад та здійснення господарських і соціально-культурних заходів було значно збільшено сільський бюджет. Кожна сільська Рада мала свій самостійний бюджет, що дало змогу ввести додатково в її штат дві одиниці — голів культурно-соціальної та фінансово-податкової секцій. Штатний контингент сільських Рад округу збільшився з 651 до 853 чоловік²⁵.

Ця перебудова державного апарату наближала його до трудящих мас, спрощувала роботу, сприяла боротьбі з бюрократизмом і тяганиною, залученню широких народних мас до участі в управлінні державою.

З метою дальшого спрощення державного апарату, рішучої боротьби з бюрократизмом і ще ширшого залучення широких робітничо-селянських мас до практичної роботи Рад Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів СРСР 23 липня 1930 р. ухвалили ліквідувати округи²⁶. Згідно з цією ухвалою ВУЦВК і РНК УРСР 2 вересня 1930 р. постановили ліквідувати на території Української РСР адміністративно-територіальний поділ на округи та встановити двоступеневу систему управління (центр — район)²⁷. У свою чергу, президія Єлисаветградського окрвиконкому 7 вересня 1930 р. ухвалила ліквідувати весь окружний державний апарат²⁸. Цим займалася спеціально створена ліквідаційна комісія, яка закінчила роботу до 1 січня 1931 р.²⁹

Таким чином, Єлисаветградський досвідно-показовий округ існував недовго — з листопада 1929 р. по вересень 1930 р. Незважаючи на це, експеримент допоміг знайти нові форми в організації і роботі державного апарату, які відповідали завданням того часу.

Організація досвідних округів в тих історичних обставинах була одним із практичних заходів, які допомагали Комуністичній партії і Радянському уряду удосконалювати низовий державний апарат.

²⁴ Кіровоградський облдержархів, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1204, арк. 46.

²⁵ Там же, арк. 29.

²⁶ ЗУ СРСР, 1930, ст. 400.

²⁷ ЗУ УРСР, 1930, № 23, стр. 225.

²⁸ Кіровоградський облдержархів, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1915, арк. 1.

²⁹ Там же, арк. 74.

ИЗ ИСТОРИИ УЧРЕЖДЕНИЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ
(ИСПОЛКОМОВ И СОВЕТОВ) ЕЛИСАВЕТГРАДСКОГО
ОПЫТНО-ПОКАЗАТЕЛЬНОГО ОКРУГА 1929—1930 гг.

Резюме

В статье кратко освещается один из фрагментов истории борьбы Коммунистической партии и Советского правительства за усовершенствование государственного аппарата. В ней показаны причины реорганизации государственного аппарата в годы развернутого наступления социализма по всему фронту, изменения в содержании и методах работы всех звеньев советской государственной системы от округа до сельсовета, описана структура и функции реорганизованных исполкомов и Советов Елисаветградского опытно-показательного округа.

Изучение деятельности государственных учреждений опытно-показательного округа дает богатый материал для исследования вопроса привлечения широких трудящихся масс к управлению государством.

Источники свидетельствуют о том, что эксперимент с опытными показателями округами дал возможность найти пути расширения прав местных Советов.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ. ТОПОНІМІКА

А. Л. Перковський

ЕТНІЧНА І СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XVIII ст.

Питання про національну та соціальну структуру населення Правобережної України в XVIII ст. досі вивчено слабо. Побіжно однієї із сторін цієї теми торкнулись В. М. Кабузан та Г. П. Махнова¹. Проте у своїй розвідці вони зовсім не зачепили проблему чисельності та питомої ваги інших національних груп на Правобережжі.

Визначення етнічних пропорцій у соціальному організмі Правобережної України у XVIII ст. заслуговує на окрему увагу, оскільки національне походження в специфічних історико-географічних умовах краю в значній мірі визначало станову чи класову приналежність. Вивчення етнічної та соціальної структури населення Правобережжя XVIII ст. в історико-географічному аспекті дуже ускладнене через брак вірогідних статистичних джерел до 1775 р. та неповноту статистичного матеріалу 1775—1790 рр.

У 1774—1775 рр. в Подільському, Брацлавському, Київському і Волинському воеводствах, тобто на Правобережній Україні, було складено реєстри подимного, які охопили переважно більшість населення (крім шляхти, духовенства та війська). Реєстри подимного містили відомості про кількість димів (або господарств) в населених пунктах; у них вказувалась приналежність димів конкретним володільцям, що давало змогу згрупувати їх згідно з юрисдикцією (королівщини, церковні та дідичні володіння). Ці реєстри вперше опублікував німецький географ А. Ф. Бюшінг в дещо скороченому вигляді². На базі цієї публікації реєстри 1774—1775 рр. вперше на Україні дослідив М. Г. Крикун³. Слабим місцем цих реєстрів є те, що

¹ В. М. Кабузан, Г. П. Махнова. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795—1959 гг. — «История СССР», 1965, № 1.

² Magazin für die neue Historie und Geographie herougegeben von Dr. A. F. Büsching (далі — Büschings Magazins). Theile XXII. Halle, 1786.

³ М. Г. Крикун. Народонаселення Подільського воеводства в XVIII ст. (1629—1776 р.). Дисерт. на здобуття вченого ступеня канд. істор. наук. Львів, 1965, машинопис.

у них немає демографічних відомостей, оскільки люстраторів цікавили тільки одиниці оподаткування — дими, а не мешканці. Реєстри дають уявлення про загальну кількість господарів «з посполства», селян та міщан. Встановити окремо кількість селян та міщан за реєстрами неможливо, оскільки навіть у дійсно міських поселеннях жило чимало селян, які утворювали в міському організмі своєрідний аграрний сектор⁴. У реєстрі 1774—1775 рр. немає також даних про національний склад міщан. У 1786 р. той же А. Ф. Бюшінг опублікував сумарні дані по воеводствах про чисельність євреїв на коронних землях Речі Посполитої, в тому числі й по українських воеводствах⁵.

У 1790 р. відомий польський статистик та державний діяч Ф. Мошинський опублікував сумарні дані реєстру димів 1789—1790 рр.⁶ по воеводствах. Таблиця Мошинського містить відомості про площу кожного воеводства, кількість міст та містечок, сіл, димів та населення. Переписом 1789—1790 рр. було зроблено значний крок уперед у розвитку державної статистики Речі Посполитої. Таблиці димів та людності по кожному населеному пункту і володінню склалися на друкованих бланках єдиного зразка, які розсилала на місця комісія скарбу коронного. Але й на цей раз шляхта, духовенство і військо не були охоплені переписом. Майже одночасно в польській пресі публікувалися дані про людність коронних земель за матеріалами люстрацій воеводських комісій 1790 р.⁷

Інформації воеводських військово-порядкових комісій, надіслані в редакцію «Pamiętnika Historyczno-polityczno-ekonomicznego», містили дані про чисельність господарів, землеробів, чиншових халупників, коморників, купців, фабрикантів, ремісників, шинкарів та корчмарів, служителів, «люзних за роботою», жебраків, про молодь віком від 15 років і старше, загальну кількість чоловіків та жінок християнського населення; кількість євреїв зазначалася окремо, без будь-якої розшифровки. На жаль, комісії правобережних українських воеводств надіслали інформації не про всі повіти. Повні дані є тільки в люстраційній таблиці Подільського воеводства. Незважаючи на це, таблиці людності з перепису 1789—1790 рр. становлять важливе джерело для вивчення соціальної структури населення Правобережної України, досі не використане дослідниками.

У 1876 р. вийшла у світ праця Д. А. Толстого про діяльність католицької церкви в Російській імперії. У ній він подав статистичні відомості про кількість парафіяльних костельців та по-

⁴ А. Л. Перковський. Структура українського поселення на південному Правобережжі в другій половині XVIII ст. — «Історичні джерела та їх використання», вип. 2. К., 1966, стор. 160—161.

⁵ Büschings Magazins. Theile XX. Halle, 1786, стор. 320.

⁶ «Dziennik Rządowo-ekonomiczno-hadlowy», 1790, V.

⁷ «Pamiętnik Historyczno-polityczno-ekonomiczny», 1790, III, стор. 228—244

селень, що належали до них, а також парафіян київської римсько-католицької дієцезії в 1777 р.⁸ Тенденційний підхід автора, обер-прокурора Синоду, не дав йому можливості хоч приблизно висвітлити питання про польське населення Правобережної України, яке він розглядав виключно як продукт місіонерської діяльності орденських монахів та ксьондзів, що всякими шляхами намагались покатоличити місцеве населення⁹.

У 1890 р. в «Архиве Юго-Западной России» були опубліковані результати переписів єврейського населення Правобережної України, які проводила польська адміністрація в 1765—1791 рр.¹⁰ У публікації відомості про євреїв згруповано за релігійно-самоврядувальними громадами-кагалами та населеними пунктами, що знаходились у районі їх юрисдикції. До неї додано розвідку І. Каманіна «Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века»¹¹. Каманін систематизував значний статистичний матеріал, без якого не можна задовільно розв'язати питання про національний склад населення міст і містечок, оскільки євреї Правобережжя становили значний прошарок у поселеннях міського типу¹². Каманін довів пряму залежність скупчення міського та сільського єврейського населення від ступеня розвитку торгівлі і промислів¹³.

У 1905 р. були опубліковані люстрації королівщин Київського воеводства за 1765—1788 рр. з супровідною розвідкою В. Щербини «Украинские староства по люстрациям XVIII ст.». Публікація і розвідка дають лише фрагментарне уявлення про стан заселення Київщини того часу¹⁴. Недоліком розвідки є некритичне ставлення її автора до такого специфічного джерела, як люстрації королівщин. Зокрема, виходячи з даних люстрацій про кількість шляхти, В. Щербина зробив неправильний висновок, що польська колонізація не відіграла помітної ролі в залюдненні Правобережжя¹⁵.

Статистичні відомості про населення Правобережної України подаються в загальній праці відомого польського історика Т. Корзона¹⁶. У ній він багато уваги приділив проблемі залюд-

⁸ Римский католицизм в России. Историческое исследование графа Дмитрия А. Толстого в двух томах, т. I. СПб., 1876, стор. 530—532.

⁹ Там же, стор. 316—318.

¹⁰ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. V, т. 2, в. 1-2. К., 1890.

¹¹ Там же, стор. 1—234.

¹² Там же, стор. 63.

¹³ Там же, стор. 184, 188.

¹⁴ АЮЗР, ч. VII, т. 3. К., 1905.

¹⁵ Там же, стор. 11.

¹⁶ Т. Корзон. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794). — Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego, wyd. drugie, t. 1. Kraków — Warszawa, 1897.

Таблиця 1

Соціальна і національна структура населення Подільської губернії наприкінці XVIII ст.¹⁷

Повіті	Шляхта	Духовенство	Купці	Міщани		Селяни		Інші групи	Разом
				християни	євреї	поміщицькі	інших категорій (казенні, церковні, старостинські)		
Кам'янецький	12 498	1251	221	1471	4930	70 643	4967	89	96 070
Ушицький	11 423	992	42	1493	3276	58 739	9881	319	86 165
Проскурівський	7139	1015	23	932	4010	87 584	2105	29	102 837
Летичівський	6657	1368	285	1372	2813	70 544	5728	129	88 896
Літинський	10 529	500	90	4818	4343	68 455	8697	1485	98 917
Вінницький	8262	1384	619	4375	2825	62 288	9465	1192	90 410
Брацлавський	7590	1589	323	2372	4157	77 112	6428	1510	101 081
Могилівський	9122	966	251	1951	4584	67 183	6568	786	91 411
Ямпільський	7135	1031	—	134	3391	82 002	3316	2148	99 157
Гайсинський	5275	1519	29	1062	2283	76 858	6179	114	93 319
Ольгопільський	4614	1630	154	447	2151	76 952	5289	268	91 505
Балтський	4746	1388	450	754	3044	71 684	14 669	8	96 743
Всього	94 990	14 633	2487	21 181	41 807	870 044	83 292	8077	1 136 511

¹⁷ Центральна наукова бібліотека (далі—ЦНБ) АН УРСР, відділ рукописів, 1—1657, арк. 36—37. Топографическое описание Подольской губернии 1802 г. Дані відносяться до ревізії 1795 р.

нення, станової та релігійно-етнічної структури населення і становища міст Першої Речі Посполитої. Монографія Т. Корзона для свого часу була значним досягненням в галузі історико-статистичних студій, але характер опрацьованого матеріалу (виключно друкованого, до того ж сумарного) не дав змоги провести належне дослідження в регіональному аспекті. У світлі нововиявлених документальних матеріалів фактична сторона праці також вимагає певної коректури.

Спинимося спеціально на питаннях, зв'язаних із соціальною структурою і етнічним складом населення Правобережної України, специфікою розміщення тут неукраїнського населення. При цьому використовуватимемо здебільшого статистичні відомості, зібрані під час п'ятої ревізії населення 1795 р., зафіксовані в топографічних описах Волинської та Подільської губерній, звіти генерал-губернатора Т. Тутолміна, надіслані Катерині II, дані костьольного обліку в звітах та візитаціях римсько-католицьких єпископів кінця XVIII ст. тощо.

Проаналізуємо дані табл. 1. Станові групи у загальній масі населення Подільської губернії розподілялися так: шляхта — 8,3%, духовенство — 1,3, купці — 0,2, міщани-християни — 1,9, міщани-євреї — 3,7, селяни-кріпаки — 76,5, селяни інших категорій — 7,3%; до графи «інші групи» ми віднесли циган, «вільних мешканців», пилипонів (російських розкольників), менонітів та іноземців — 0,7%.

Вражає відносно високий відсоток шляхти. Проте з 95 тис. шляхтичів лише 8798 було поміщиками¹⁸. Решту становила чиншова шляхта, яка не мала власної землі і сплачувала поміщикам або посесорам чинш за користування польовим наділом. Крім того, існувала ще «шляхта дворська», тобто шляхтичі на послугах у панів; були й такі шляхтичі, що являли собою голоту, яка виконувала всяку чорну роботу. Таким чином «справжні пани» становили лише 9,3% всього шляхетського стану і 0,8% всього населення.

Євреї становили окремий стан-касту. Серед купців налічувалось 759 євреїв¹⁹, які, по суті, були керівною групою стану. Слід також зауважити, що й серед міщан-євреїв було багато таких, що могли б успішно посперечатись у заможності з купцями-одновірцями. Загальна кількість євреїв-міщан в офіційній статистиці викликала сумнів уже в сучасників та дослідників²⁰: адже відомо, що серед євреїв був поширений забобон про те, що народ, який буде полічено, згине. Чисельність єврейського населення в польських та російських статистичних документах XVIII — початку XIX ст., як правило, занижена.

¹⁸ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, 1—1657, арк. 36.

¹⁹ Там же.

²⁰ Т. Когзоп. Назв. праця, стор. 157—160.

Таблиця 2

Соціальна структура населення Волинської губернії в 1795 р.²¹

Повіти	Шляхта	Духовенство	Купці	Міщани		Селяни		Інші групи	Усього населення всіх станів ¹ обох статей
				християни	евреї	приватних володільців	інших категорій (казенні, церковні, старостинські)		
Володимирський	2559	1368	15	1324	4205	91 992	6090	2658	110 211
Дубенський	3340	1685	52	3439	6152	82 613	6203	1422	104 906
Житомирський	13 129	1275	246	2002	6859	63 485	4390	1844	93 230
Заславський	7622	1215	18	—	4458	69 740	1876	887	85 816
Ковельський	1620	1033	11	2610	1976	48085	25 359	842	81 536
Кременецький	2470	1393	34	2962	4988	71946	6660	89	90 542
Луцький	2660	1160	4	2565	4087	64 322	6618	1683	83 099
Новоград-Волинський	6948	1213	19	101	3583	70 864	2112	4106	88 946
Овруцький	10 839	967	47	619	2224	64 908	3800	1646	85 050
Острозький	4300	1221	46	1037	4446	67 623	1813	1969	82 455
Ровенський	2076	1087	10	—	4299	73 912	2043	3134	86 561
Старокостянтинівський	7863	1097	16	465	4419	70 354	577	69	84 860
Всього	65 426	14 714	518	17 124	51 696	839 844	67 544	20 349	1 077 212

²¹ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18653, ч. 1—12. Географическое и экономическое описание Волинской губернии, 1798 г. (фотокопія), арк. 31, 60, 97, 117, 147, 172, 203, 225, 274, 299, 329, 348.

Аналіз статистичного матеріалу по кожному поселенню За-славського і Ровенського повітів, а також відповідних даних у звіті Т. Тутолміна за 1794 р. показує, що в згаданих повітах міщан-християн не було, а жили там євреї²². Питома вага окремих станових груп у загальній масі населення була майже аналогічною до Поділля: шляхта — 5,1%, духовенство — 1,4, купці — 0,05, міщани-християни — 1,6, міщани-євреї — 4,8, селяни-кріпаки — 77,9, селяни інших категорій — 6,3, решта населення — 1,9%. Шляхта по повітах Волині подана сумарно, без розподілу її на поміщиків та чиншовиків. Згідно з описом загальної чисельності волинського шляхетства (65 426 душ обох статей) була значно меншою, ніж подана Т. Корзоном, яку він запозичив з листування Т. Чацького та Г. Коллонтая (76 904 душі)²³. Правда, Чацький вказує тільки чоловіків-шляхтичів (38 452 душі), а Корзон подвоїв їх кількість для орієнтовного розрахунку. За нашими підрахунками, серед шляхти чоловіків було 43 541, а жінок — 30 885²⁴. Взагалі статистика того часу (церковна й державна) свідчить про подібну статеву диспропорцію. Отже, підрахунки Корзона треба відкинути як неточні (його помилка сягає 10—11%, тобто загальну кількість шляхти в губернії він завищив приблизно на 8 тис.).

Для дальших розрахунків загальної кількості шляхти Волині користуватимемося топографічним описом 1798 р., який складено на найбільш вірогідній джерельній базі. На жаль, досі не вдалося розшукати топографічного опису Київської губернії кінця XVIII ст. Тому не маємо змоги відтворити повну картину розміщення станових груп на території Київщини по повітах.

Деякі відомості історичного характеру за 1795 р. про чисельність станів містить топографічний опис Київської губернії, складений у середині XIX ст. під керівництвом і за участю відомого статистика Журавського і виданий Фундуклеєм²⁵. Але ці дані мають сумарний характер (правда, кількість кріпаків подана по повітах) і стосуються тільки осіб чоловічої статі.

Згадана вище перевага чоловіків в демографічній структурі Правобережжя, помилки, допущені Т. Корзоном, який не зважив на цю обставину через недоступність для нього відомих тепер джерел, змусили нас відмовитися при складанні зведеної таблиці населення Правобережної України від відповідних ін-терполяцій над чоловічою частиною окремих суспільних груп.

²² Центральний державний військово-історичний архів (далі—ЦДВІА) СРСР, ф. ВУА, спр. 18 653, ч. 2, арк. 1—7; ч. 4, арк. 1—14; а також Центральний державний архів стародавніх актів, розр. 16, спр. 758, ч. 3, арк. 145—147, 150—152.

²³ Т. Корзон. Назв. праця, стор. 104.

²⁴ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18 653, ч. 1—12.

²⁵ Топографическое описание Киевской губернии. СПб., 1852, ч. 1, стор. 179, 225, 226, 229, 235.

Таблиця 3

Соціальна структура населення Правобережної України в 1795 р. (чоловіки)²⁶

Губернії	Шляхта	Духовенство	Купці	Міщани		Кріпаки	Інші	Разом
				християни	євреї			
Подільська	50 631	8265	1325	10 960	21 723	442 008	43 106	578 018
Волинська	34 541	8530	347	8600	23 633	431 556	45 639	552 846
Київська	43 677	8451 ²⁷	722	9572	12 778	443 976	22 175	541 351
Всього	128 849	25 246	2394	29 132	58 134	1 317 540	110 920	1 672 215

²⁶ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, 1—1657, арк. 36—37; ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18 653, ч. 1—12. Топографическое описание Киевской губернии, ч. 1, стор. 179.

²⁷ Кількість духовенства подаємо за «Топографическим описанием» на 1811 р. Особливістю цієї станової групи була стабільність її загальної кількості, оскільки діти осіб духовного сану, які не потрапили на вакантні священницькі посади, переходили в інші категорії населення.

Отже, окремі станові групи у губерніях Правобережної України розподіляються так: шляхта — 7,7%, духовенство — 1,5, купці — 0,14, міщани-християни — 1,7, міщани-євреї — 3,5, кріпаки — 78,7%; в графу «інші» віднесені селяни старостинські, церковні, казенні, вільномешкаючі, цигани, розкольники, меноніти, іноземці тощо. Впадає в око велика кількість купців у Подільській губернії. Тут їх нараховано в 1,2 раза більше, ніж в решті губерній. Це пояснюється, певно, тим, що на Поділлі були втрачені всі члени купецьких сімей, а в інших губерніях — лише власне купці.

Соціальна структура населення Правобережної України тісно зв'язана з його національним складом. Пануючим класом була польська шляхта, передусім невелика, але економічно могутня поміщицько-магнатська верхівка. Наприкінці XVIII ст. українських поміщиків на Правобережній Україні вже не було, а поодинокі російські при підтримці уряду лише почали осідати тут. Стара українська шляхта була знищена або покозачилась і перейшла на Лівобережну Україну, рештки її покатоличились, а значить, і деукраїнізувалися. У документах тієї пори знаходимо чимало згадок про перехід уніатів «на поляків», тобто в католицизм²⁸.

Внаслідок примусової евакуації населення з Правобережної України після прутської поразки, коли Петро I змушений був віддати її Польщі, вона втратила українську козацьку старшину правобережних полків²⁹. На спустошені землі Правобереж-

²⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 298.

²⁹ Письма и бумаги имп. Петра Великого, т. XI, вып. 2. М., 1964, стор. 150—151, 243.

жя ринув потік польських іммігрантів: поміщики, за якими тягнулися безземельна чиншова шляхта, євреї; найменшу частину цієї хвилі становили польські міщани й селяни. Цей процес проходив одночасно із залюдненням українськими селянами Поділля, Брацлавщини, південної Київщини. Під впливом цих різно-рідних хвиль і сформувалась нова етнічна структура Правобережжя в XVIII ст., яка характеризувалася абсолютною кількісною перевагою українців³⁰ у загальній масі населення та захопленням ключових позицій в економіці іншонаціональними меншостями (польські поміщики прибрали до своїх рук землі, єврейське бюргерство — оренди, торгівлю тощо). У топографічному описі Подільської губернії так змальовано етнічну картину: «Народ, що населяє Подільську губернію, складається з древніх племен слов'янських русів, сарматів і поляків, між якими, особливо по містах, є багато євреїв, при ріці ж Дністру в поселеннях

Таблиця 4

*Римсько-католицьке населення Правобережної України в середині XIX ст. (1857 р.)*³³

Губернії	Усього католиків	У тому числ	
		поляки	українці
Київська	79 279	78 785	493
Подільська	218 919	208 570	10 330
Волинська	172 866	167 866	4829
Всього	471 064	455 221	15 652

³³ Атлас народонаселення Западно-Русского края. СПб., 1863.

прибережних багато переселилось волохів і молдовців, а в містах Кам'янець і Могилів — декілька армянів і греків. Дворянство розмовляє по-польськи, у простого ж народу в повітах Балтському, Ольгопольському, Ямпільському, Гайсинському, Брацлавському, Вінницькому і Летичівському вимова українська, малоросійська, в інших повітах — змішана з польським і мазурським, євреї говорять зіпсованою німецькою, а молдаване — молдавською»³¹.

Дані ревізького обліку населення дуже наближено подають головні етнічні пропорції. Для уточнення національного складу населення необхідно скористатися даними матеріалів костьольного обліку. Згідно з біскупським звітом за 1804 р., у Подільській губернії проживало 184 550 католиків-парафіян (обох статей). Католицьке духовенство через celibат було нечисленне. 96 костьолів Поділля в 1804 р. обслуговувало всього 242 ксьондзи, 97 монахів та 208 костьольних слуг. Отже, маємо в сумі 185 тис. католиків³². Як показують навіть пізніші дані середини XIX ст., майже все католицьке населення Правобережної України належало до польської національності.

³⁰ В. М. Кабузан, Г. М. Махнова. Назв. праця, стор. 32.

³¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, 1—1657, арк. 3—4.

³² ЦДА СРСР, ф. 822, оп. 12, спр. 2928, арк. 167.

Як видно з даних табл. 4, 96, 6% католиків були поляками і лише 3,4% — українцями. Ця таблиця заслуговує довір'я, бо дані для неї опрацьовував відомий апологет обрусительства Батюшков, тому польський елемент у ній аж ніяк не перебільшено. Дані перепису Галичини від 31 жовтня 1857 р. показали аналогічну залежність віросповідання від національної приналежності. В українській частині королівства Галичини і Лодомерії налічувалось 649 231 католик (з них поляків — 92,7%) та 2 012 624 уніати (з них українців — 100%)³⁴.

Нижче подаємо список костьолів, що знаходилися в правобережних губерніях наприкінці XVIII ст., з зазначенням кількості парафіян обох статей у кожному з них, оскільки якихось зведених даних по губерніях чи повітах в архівах не знайдено. На основі цього списку можна приблизно встановити загальну кількість католиків, а також характер їх розселення.

Наведений список костьолів неповний, хоч вони охоплювали основну масу католиків Правобережної України наприкінці XVIII ст. За цей період, на жаль, не маємо даних про населення ряду парафій, які існували вже в XVIII ст. Правда, збереглися відомості за 1805 р. про кількість католиків в деяких з них³⁵: у Білій Церкві — 3151 душа обох статей, «здібних» та «нездібних» до сповіді, в Рокитному — 841, Василіві — 1310, Фастові — 1580, Макарові — 1077, Чорнобилі — 462, Києві — 410, Бишеві — 501, Богуславі — 1190. Всього, таким чином, маємо додатково по Київщині 10 522 католики.

У 1804 р.³⁶ парафія костьолу ордена бернардинів в Ярмолицях складалася з 3127 душ. За 5—7 років природний приріст населення не міг привести до значного зростання його. Тому сумарну кількість його за 1805 р. у вказаних парафіях — 13 349 чоловік — можна прийняти за основу при дальших розрахунках. Слід також зауважити, що в головному списку костьолів за 1796—1799 рр. по 17 з них є дані тільки про «здібних до сповіді», тобто осіб віком 15 років і старше.

Взявши до уваги згадані вище обставини, можна орієнтовно визначити мінімальну загальну кількість католицького населення на Правобережжі наприкінці XVIII ст. — 350 тис. чоловік. Якщо проаналізувати дані про польське населення Правобережної України на основі джерел про сітку костьолів, то побачимо істотну відмінність у структурі української та польської парафій. Українська сільська парафія поєднувала у своїх межах, як правило, одне велике поселення, іноді з одним-двома чи кількома меншими присілками. Католицька парафія охоплю-

³⁴ Tafeln zur Statistik des Österreichischen Monarchie, Neue Folge, III Band. Wien, 1861, стор. 51, 55.

³⁵ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 822, оп. 12, спр. 2590, арк. 113.

³⁶ Там же, спр. 2928, арк. 116.

Католики Правобережної України в 1796—1799 рр.³⁷

Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафіян обох статей	Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафіян обох статей
Аннополь	812	Замехів	1046
Бар	6141	Залесніці	1952
Базалія	5000	Заболоття	424
Бердичів	4519	Затурці	501
Берездів	1110	Заслав	754
Березниця	482	Заслав	1987*
Берестечко	1008	Зіньків	5307
Білогородка	1190	Зеньківці	2807
Білозір'я	749	Злочів	792
Білілівка	1676	Івниця	940
Білопілья	1499	Іллінці	2036
Борщаїв	1244	Кам'янець-Подільський	417
Брацлав	2852	Кам'янець-Подільський	1467
Брусилів	1115	Катеринбург	1020
Буцин	140	Камінь-Каширський	487
Варковичі	1200	Киселин	665
Вінниця	7574	Казимирка	187
Вишгородка	450	Ковель	1145
Вишневець	1640	Кодня	560
Вербовець	1804	Козин	704
Володимир	925	Колодніа	1100
Владимирець	494	Коблин	320
Володарка	2026	Копіївці	1313
Вороновиця	1791	Копайгород	2840
Воньківці	643	Корець	1291
Волочиське	3966	Котельня	1839
Ворошилівка	800*	Коритниця	177
Голоби	634	Клевань	712
Голованівське	618	Кривин	687
Городище	2054	Конюхи	296
Горбулів	679*	Колки	491
Горинград	312	Коростишів	897*
Горохів	959*	Краснопіль	1737
Гродек	4776	Китайгород	1466
Гранів	1924	Красне	2609
Гулевичі	445	Крем'янець	900
Деражня Волинська	888	Крем'янець	1597
Деражня Подільська	2988	Крупель	497
Дедеркали	675	Кульчин	2076
Дорогостаї	372	Куни	660
Дружкопіль	248	Кунів	1174
Дубно	1260	Купель	2450
Дунаївці	2243	Кутківці	1985
Домбровиця	450*	Куманів	1739
Житомир	3671	Ланівці	1247
Жванчик	863	Лабунь	1135
Жорниця	132	Літин	1594

³⁷ Житомирський облдержархів, ф. 178, оп. 51, спр. 3; ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 822, оп. 12, спр. 2924, арк. 1—10, 11—15; спр. 2925, арк. 29.

Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафіян обох статей	Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафіян обох статей
Линці	2036	Погребище	2894
Лещин	492	Превали	616
Локачі	493	Порицьк	800
Литовиж	499	Прилуки	4743
Любар	1897*	Проскурів	4867
Льбомль	1683	Птиче	800
Летичів	2993	Пуліни	2051
Ляхівці	1762	Радзивилів	329
Лучинець	1508	Рашків	786
Луцьк	2481*	Рівне	1435
Макарів	2331	Роз'ямпіль	628
Маньківці	1077	Ржищів	714
Маціїв	428	Ратне	750
Меджибіж	2968	Полонне	2367*
Межирів	1369	Сатанів	4126
Малин	1082	Скажинці	1472
Миколаїв	3099	Сміла	2098
Михалпіль	1111	Смотрич	3688
Михалківці	1437	Снитків	1667
Могильов	1623	Соколівка Нова	838
Мошни	924	Сокуль	377
Монастирище	1452	Сокулець	1734
Мурафа	3337	Солобковці	2605
М'ястківка	2541	Стара Синява	1386
Мельниця	823*	Старий Костянтинів	4307
Мовчани	1252	Смільків	1611
Лисянка	1776*	Скорча	520
Набруски	186	Сельце	289*
Несвич	603	Степані	617
Невірків	783	Тайкури	604
Немирів	1511	Теофіполь	1008
Новий Костянтинів	1286	Тетіїв	2483
Новоград-Волинський	1999	Тиврів	1711
Новоселка	1126	Тинне	1950
Міжріччя	1099	Томашпіль	2737
Народичі	514	Торговиця Стара	424
Озаринці	910	Тарноруда	3102
Ожогівці	792	Троянів	956
Ольгопіль	2125	Тульчин	4676
Олексинець	1546	Торчин	941
Олика	618	Тучин	287
Оратів	1407	Топорище	1885
Оринін	1439	Ушомир	1148
Острожек	587	Умань	3714
Острог	3954	Ушиця	379
Островок	429	Уланів	3729
Опалин	200*	Фульштин	3653*
Овруч	462*	Хмельник	3729
Олевське	787	Турійське	790
Паволоч	3510	Ходорків	1013
Пиків	1434	Чернівці	1523
Плуца	800	Черче	2090

Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафій обох статей	Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафій обох статей
Чорний Острів	3524	Шумськ	2115
Чорнокозиці	1107	Шпанів	241
Чуднів	3826	Юзефгруд	1074
Чорторійське	271	Янів	1206
Шаргород	5569	Ямпіль	1262
Шарівка	3571	Яловичі	1439
		Яришів	1602
Костьоли в інших суміжних історичних областях ³⁸			
Херсон	197		
Одеса	102		
Миколаїв	60		
Ніжин	100		
Всього		336562	

* Парафії, по яких відома тільки чисельність «здібних до сповіді», тобто таких, що досягли віку 15 і більше років.

вала велику кількість різноманітних населених пунктів. Наприклад, до новоград-волинського костьолу належало 85 поселень, житомирського — 34, юзефгрудського — 96, паволоцького — 61, уманського — 187, барського — 39, меджибозького — 37, проскурівського — 23, гранівського — 67, бердичівського — 35, чуднівського — 58, крім того, — 5 рудень, 3 поташні буди, 2 гуті, 4 хутори³⁹. За орієнтовними розрахунками, католицька парафія наприкінці XVIII ст. пересічно мала близько 1600 душ.

Аналіз наведеного нами джерельного матеріалу дає змогу зробити висновок щодо специфіки розселення поляків на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст.

Характерним типом розселення поляків (а також євреїв) була діаспора — розпорошене розселення окремими етно-релігійними громадами в межах суцільного масиву українського населення, яке стало об'єктом польської та єврейської колонізації. Такий тип колонізації обумовлювався передусім її соціальним характером. За поміщиками, які мали монополію на володіння землею і маєтки яких були розкидані по всьому Правобережжю, йшла безземельна шляхта («веретяна шляхта», як її іноді називали в народі). Вона осідала на панських землях, сплачуючи дідичу або посесору щорічно грошовий чинш у відповідності з розміром польового наділу. З чиншевої шляхти підбиралися кадри різного роду адміністраторів панських і дер-

³⁸ Підлягали римсько-католицьким дієцезіям Правобережної України.

³⁹ Житомирський облдержархів, ф. 178, оп. 51, спр. 3 (опис костьолів Луцько-Житомирської дієцезії 1797 р.).

жавних маєтків, економів, управителів тощо. Вона ж становила адміністративну і військову опору магнатів та інших поміщиків в українському селі та містечку.

Поряд з польською на Правобережній Україні існувала й чисельна єврейська діаспора. Осередками єврейської колонізації були насамперед міста й містечка, де об'єднані в кагали євреї при активній підтримці польських магнатів прибирали до своїх рук торгівлю, промисли, оренди. На селі євреї ставали корчмарями. Польська шляхта з метою зміцнення свого панування над пригнобленим українським народом всіляко заохочувала єврейську імміграцію, підтримувала багату верхівку кагалів, яка перетворилася в економічну агентуру правобережних польських поміщиків. Це була політика протиставлення однієї нації другій, що вела до розпалювання національної ворожнечі та дальшого загострення соціальної боротьби, найбільшим спалахом якої у XVIII ст. була Коліївщина.

Польська та єврейська колонізація Правобережної України мала здебільшого становий, кастовий характер і була розпорошеною. Власне цим пояснюється те, що, незважаючи на значну питому вагу в загальній чисельності населення краю, ані поляки, ані євреї не змогли суцільно заселити окремі райони Правобережжя і створити більшість серед їх населення.

А. Л. Перковский

ЭТНИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ в XVIII в.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы социальной и этнической структуры населения Правобережной Украины в конце XVIII ст. Основными неукраинскими группами населения Правобережья были поляки и евреи. Ввиду сословного, по преимуществу, характера иммиграции расселение их приобрело форму диаспоры, поэтому они нигде не смогли создать сколько-нибудь заметных анклавов с преобладанием неукраинского населения. На статистическом материале автор раскрыл взаимосвязь между национальными и сословно-классовыми моментами в структуре общества Правобережья, а также между вероисповеданием и этнической принадлежностью. Впервые на основе широкого круга документальных источников определена примерная численность польского населения правобережных губерний в 1796—1799 гг.

РУКОПИСНІ КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ
КИЇВСЬКОГО ОБЛДЕРЖАРХІВУ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ КИЇВЩИНИ

Одним з найцікавіших і, на жаль, мало вивчених історичних джерел є картографічні матеріали — карти і плани.

Кожна карта, будь-коли створена, є, безперечно, повноцінним історичним документом. Вона є свідомством рівня розвитку соціально-економічних, суспільних відносин у певну епоху, бо поява її завжди зв'язана з конкретними потребами часу. Наприклад, військові обставини з давніх-давен викликали потребу у картах із зображенням фортифікаційних споруд, загальним планом місцевості, основних будівель міста або села. Потреба врегулювання економічних, зокрема аграрних, проблем породила карти і плани земельних ділянок, окремих районів тощо. Карти і плани склалися при забудові чи перебудові міст, сіл, маєтків.

Історія картографічних матеріалів органічно поєднана з історією розвитку окремих країн і місцевостей. Вони є цінним вихідним матеріалом при вивченні найрізноманітніших проблем. До того ж у ряді випадків жодний документ не може замінити їх, бо лише вони роблять вивчення багатьох подій (військ, колонізації нових, незаселених земель, змін кордонів та ін.) наочним і, так би мовити, предметним.

Карти і плани є специфічними історичними документами. Особливість їх полягає насамперед у тому, що зміст подій, стан економіки тощо у них відображено з допомогою графічних засобів і умовних позначень. Тому вони стали предметом вивчення спеціальної історичної дисципліни — історичної географії.

Особливий інтерес становлять рукописні карти і плани, які зберігаються в архівах і ще не введені в науковий обіг. Вони відрізняються змістом і розміром зображуваної ними території. Серед них чільне місце посідають карти та плани адміністративних одиниць (намісництв, губерній, повітів, волостей, областей, округів, районів тощо). Багато є планів населених пунктів. Цікаві карти дорожньої мережі (чумацьких шляхів, поштових трактів, військових доріг та ін.).

У Київському обласному державному архіві зберігаються карти Київського намісництва, Київської губернії та її окремих територій, повітів, топографічні карти місцевостей, плани Києва та інших населених пунктів губернії, межові карти і плани, на яких відображено адміністративно-територіальний поділ губернії, розташування орних земель, лісів, різноманітних сільсько-господарських угідь.

Матеріали межування дають змогу дослідити економічний розвиток окремих місцевостей, територіальне розміщення різних галузей народного господарства тощо.

Важливим джерелом є плани міст, на яких позначено не тільки житлово-побутові, а й промислові споруди — фабрики, заводи, млини та ін. Серед цих планів є своєрідні проекти забудови міста. На них нанесено не тільки квартали, вулиці, міські будівлі, а й схему перебудови міста в найближчі часи.

Не менш важливими є так звані кадастрові карти та плани, що склалися після визначення розмірів земельних ділянок, яке проводилося з метою розподілу земельного податку серед їх власників чи орендарів. Проте в них часто неточно зазначалися розміри земельних володінь, бо складачі, як правило, рахуючись з приватновласницькими інтересами великих землевласників, припускалися в картах і планах навмисних помилок на користь багатіїв.

Рукописні карти можуть стати у пригоді історикам при дослідженні змін адміністративно-територіального поділу, забудови населених пунктів, розвитку шляхів та засобів зв'язку, промисловості (будівництво заводів, фабрик, шахт тощо), зростання населення, аграрних відносин та інших питань.

Нижче проаналізуємо карти і плани, що стосуються Васильківського повіту Київської губернії, який за всіх змін меж цієї губернії (а згодом області) завжди входив до її складу. Картографічні матеріали з його історії збереглися більш-менш повно.

Більшість картографічних матеріалів, що стосуються Васильківщини, зосереджена у фонді-колекції карт і креслень, документи якої охоплюють період з кінця XVIII ст. до 1919 р. Вони є також у фондах «Київська губернська креслярня», «Київський губернський землемір», «Васильківський повітовий землемір» (здебільшого стосуються межування земель), а також у фонді «Будівельне відділення Київського губернського правління» (відбивають процес забудови міст та селищ). Ці матеріали доповнюють і, так би мовити, ілюструють звичайну документацію з історії Васильківського повіту.

Серед картографічних матеріалів привертають увагу передусім карти, складені наприкінці XVIII ст. Це — поштова карта Київського намісництва, виготовлена у 80—90-х роках XVIII ст. масштабом 14 верст в одному дюймі. На ній чітко позначено містечко Васильків, передміську заставу і приміське село Митницю. Оскільки воно позначено на західному кордоні намісництва, що межувало з Польщею, то можна зробити висновок: карту складено ще до другого поділу Польщі (1793 р.), коли Правобережна Україна знаходилась у її складі; Васильків був

прикордонним містом, про що, зокрема, свідчить назва села Митниця¹.

Надзвичайно цікава карта 1798 р. масштабом 100 сажнів у одному дюймі, на якій позначено кордони Васильківського і Київського повітів². На карту нанесено не лише міста, а й шляхи, зокрема відомий шлях з Василькова на Київ.

Заслуговують на увагу карти Васильківського повіту, виготовлені в 1839, 1840 і 1850 рр.³ На них чітко позначено всі населені пункти повіту, річки, шляхи (поштові, торговельні, ґрунтові) і великі тракти — Кримський, Одеський, Житомирський. На картах 1839—1840 рр. позначено промислові підприємства Васильківщини. З них довідуємося, що в той час у повіті було чотири цегельні, броварня, 20 гуралень, завод, що виробляв свічки.

Серед планів Василькова найдавнішим є складений у 1798 р.⁴ Він виготовлений тушшю і аквареллю напрочуд чітко і яскраво. Як видно з плану, місто було оточене давнім укріпленням, так званим ретраншементом, посеред якого проходив ланцюг земляних валів. Поблизу ретраншемента знаходилося близько десяти польових укріплень — редутів. На плані позначено річки, ставки, церкви (окремо кам'яні і дерев'яні), міський сад, крамниці, пошта, кузні, торговельний майдан, кладовища, житлові будівлі, адміністративні будинки — «городничого правління», повітового суду, повітового казначейства тощо. Тут же позначено заболочені місця, піски, випаси, пасіка тощо.

Майже не відрізняється від плану Василькова 1798 р. план його, складений у 1799 р.⁵

Ще ціннішим є план м. Василькова з передмістями і з проектом забудови його, складений у першій чверті XIX ст.⁶ На план нанесено всі міські будівлі. Він супроводжується дуже докладним описом міста в цілому і всіх зроблених на ньому позначень. Так, з написів, зроблених на карті, можна довідатися про цікаві подробиці: кам'яна соборна церква св. Феодосія — єдина в місті тепла церква; будинок колишньої митниці пристосовано для земського суду; поштова контора міститься у власному будинку поштмейстера та ін. Укріплення, позначені на планах XVIII ст., на цьому плані відсутні. На плані зображено рельєф місцевості, вказано глибину не тільки річок, а й ярів.

Зроблений на полях плану першої чверті XIX ст. докладний статистично-економічний опис Василькова заслуговує на те, щоб хоч частково подати його тут: «Місто Васильків в цілому роз-

¹ Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² Там же, спр. 2821, арк. 1.

³ Там же, спр. 1092, арк. 1, 2, 3.

⁴ Там же, спр. 1098, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 1118, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 1096, арк. 1.

ташоване на гористій місцевості, лежить на лівому боці р. Стугни, береги якої заболочені. Тут жителі мають в окремих місцях свої городи і сіножаті, які під час розливу річки завжди затоплюються водою. Від річки вверх до самого підніжжя гір всюди в низьких місцях на малій відстані від поверхні землі проступає вода. Грунт — сіро-піщаний, а місцями й піщаний. Дворів християнських усіх міщан і казенних селян — 784, єврейських — 57. Нових забудов не передбачається. Жителів у місті, міщан християнського сповідання, налічується 683 душі, які не всі живуть у місті, а й в повіті знаходяться і займаються хліборобством, бджільництвом, скотарством, рукоділлям та різними промислами, як-то: хлібом, сіллю, дьогтем, салом, медом, воском й іншою дрібною торгівлею. Казенних селян того ж сповідання, які в місті і повіті живуть, — 1368 душ; займаються також хліборобством, скотарством і різними господарськими виробами. Євреїв — 213 душ, не всі з них проживають у місті, а й в повіті знаходяться [...]. Торговельних лавок у місті є 25, які всі знаходяться у ветхому стані; торгують у них дріб'язковими товарами для простого народу та харчовими припасами. Базари бувають щопонеділка, на які з'їжджаються з найближчих поселень з хлібом, сіллю, сіном, дьогтем та різними їстівними припасами. Ярмарок буває чотири на рік, торг на них проводиться рогатою худобою, кіньми, хлібом, сіллю та іншими вищеназваними товарами та виробами [...]. У місті є на відкупі два міських млини на р. Стугні та два цегельних невеликих заводи».

На іншому плані Василькова, складеному в 1832 р., позначено загальну площу міста, зокрема, вказано, яку частину її займають яри, косягори, болота тощо⁷. А план міста 1833 р. разом з доданою до нього пояснювальною запискою розповідає про архітектуру міста, про його забудову, про зміни, що відбулися в ньому⁸. З плану 1842 р. видно, що давні укріплення збереглися лише з східного боку Василькова⁹.

Великий інтерес для вивчення історії міста, зокрема його архітектури, становлять плани і креслення окремих будинків і споруд. Привертають увагу плани адміністративних будинків Василькова, виготовлені в 1800 р.¹⁰ Будинки зображувались в двох проекціях — фасад і розташування внутрішніх приміщень. Збереглися плани будинків магістрату, пошти, нижнього земського суду, міської поліції та ін. На планах і кресленнях будівель вказуються їхні розміри. Наприклад, будинок магістрату мав такі розміри: довжина — 8 сажнів, ширина — 4 сажні 2 вершки; висота стін — $3\frac{3}{4}$ сажня і т. д.

⁷ Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 1096, арк. 2.

⁸ Там же, спр. 1099, арк. 1.

⁹ Там же, спр. 1096, арк. 3.

¹⁰ Там же, ф. 1542, оп. 1, спр. 1117, арк. 1.

Цінним свідоцтвом розвитку будівельної справи є типові проекти житлових будинків для повітового міста (1850—1855 рр.).

Значну частину картографічних матеріалів з історії Васильківщини становлять карти і плани шляхів (шосейних доріг, поштових трактів, путівців), на яких нанесено і населені пункти з зазначенням відстані між ними. Вони наочно засвідчують не лише розвиток шляхового будівництва, а й розширення зв'язків між окремими місцевостями і складання внутрішнього ринку. Картами шляхів можна користуватися при вивченні кордонів адміністративно-територіальних одиниць — губерній, повітів, волостей.

Деякі дорожні карти і плани містять відомості про економіку краю. Наприклад, на поштової карті Київської губернії, виготовленій на початку XIX ст., позначено найбільші промислові підприємства Васильківщини — полотняну фабрику у м. Василькові та вапняні заводи в с. Ксаверівці¹¹. На плані поштової дороги від с. Ксаверівки до м. Білої Церкви (1839 р.) позначено млини на р. Росі¹².

На картах і планах часто знаходимо відомості про землекористування на території повіту. Наприклад, в 20-х роках XIX ст. був складений спеціальний план шляху з Великої Султанівки на хутір Багрин, в Кожухівку, в Київ, що проліг поміж землями казенних і поміщицьких селян, з позначенням інших шляхів¹³. На плані показано в ряді місць, зокрема в районі хутора Багрин, розмежування земель державних і поміщицьких селян.

На плані поштової дороги (1839 р.), що проходить через територію повіту, вказано на характер і належність земель, по яких пролягла дорога¹⁴. На карті дороги Кожанка—Шамраївка (1872 р.) позначено навіть, яку саме земельну площу було відчужено для будівництва дороги у кожній категорії землевласників: із земель графа Браницького — 29,2 дес. ріллі і 2,1 дес. лісу; із земель селян с. Зубарів — 7,3 дес. ріллі, селян с. Красноліси — 3,1 дес., с. Руди — 5,2 дес. та ін.¹⁵

Карти поштових шляхів, крім того, подають досить детальні відомості про стан засобів зв'язку. Наприклад, на так званій генеральній карті поштових шляхів Київської губернії, складеній на початку XIX ст., зазначено кількість поштових станцій, відстань між ними, кількість кур'єрських та поштових коней¹⁶.

Викликає інтерес карта чумацьких шляхів Київської губер-

¹¹ Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

¹² Там же, спр. 2869, арк. 1.

¹³ Там же, спр. 2865, арк. 1.

¹⁴ Там же, спр. 2875, арк. 1.

¹⁵ Там же, спр. 2868, арк. 1.

¹⁶ Там же, спр. 8, арк. 2.

нії (1840 р.), на якій позначено Великий чумацький шлях, що проходив через міста Фастів і Білу Церкву¹⁷.

На дорожніх картах та планах, як правило, зазначаються розміри і докладно характеризується стан шляхів сполучення. Так, на карті шляхів Васильківського повіту (1842 р.) зазначено: шлях з Києва на Білу Церкву, Таращу та Сквиру має ширину 30 сажнів, у тому числі «для проїзду» — 15 сажнів і «по боках для перегону худоби» — по 7,5 сажня; торговий шлях від с. Митниця до м. Фастова — завширшки 20 сажнів; торговий шлях від с. Гребінки на с. Вінцентівку до Богуславського повіту — 30 сажнів¹⁸.

Розвиток і удосконалення шляхів сполучення відбилися в графічних документах — планах мостів, вокзалів, під'їздів до залізниць тощо. Серед такого роду матеріалів, що стосуються Васильківщини, зберігся, зокрема, план залізничної станції м. Білої Церкви, складений у 1881 р.¹⁹

Велике значення для правильного читання і дослідження рукописних карт і планів, про які йшлося вище, має розшифровка умовних позначень, вживаних на картах того часу. Перегляд карт у хронологічному порядку показує, що кількість та номенклатура цих умовних позначень з кожним роком збільшувались, що є своєрідним побічним свідомством розвитку економіки того чи іншого району.

Заголовки карт, як правило, досить повно відбивають їхній характер і зміст.

Поряд з картами велику цінність як джерело для історії міст і сіл мають плани окремих ділянок землі. Вони наочно свідчать про зміни в аграрних відносинах і класову диференціацію на селі, про його економічний розвиток тощо. Великий інтерес, зокрема, становлять межові документи, що виникли у зв'язку з проведенням селянської реформи 1861 р. Характерним є, наприклад, план викупних садибних і орних земель с. Розаліївки Спендовської волості Васильківського повіту²⁰. На плані зазначено, що межування проводилося в 1864 р. На той час в селі налічувалось 147 селянських дворів, яким належало 1037 дес. ріллі та сіножатей. Крім того, на ньому вказано кількість землі, яку займали селянські будівлі (хати, клуні тощо), вулиці, ставки, шляхи, показано поміщицькі угіддя, церковні землі. На цьому плані позначено також кордони земель, що межували з землею сільської громади, та подано прізвища їх власників — поміщиків.

Важливим джерелом для вивчення земельних відносин в період проведення столипінської аграрної реформи є межові пла-

¹⁷ Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

¹⁸ Там же, спр. 2865, арк. 1.

¹⁹ Там же, спр. 1186, арк. 1.

²⁰ Там же, спр. 1177, арк. 1.

ни відрубних земель та хуторів. На них показано як землі сільської громади, так і виділені з неї відруби та хутори²¹.

Аграрні відносини знайшли відображення і в планах земель, що належали окремим власникам, зокрема в планах розташування церковних земель, складених на початку XIX ст. Так, план церковних володінь м. Паволоч (1810 р.) засвідчив, що служителі сільської церкви мали майже 114 дес. орної землі²². Понад 56 дес. належало церкві м. Фастова (1817 р.)²³.

Ще докладніші відомості про землекористування містять земельні плани, складені після селянської реформи 1861 р. Наприклад, на плані розташування земель с. Яцьки (1884 р.) показано всі поміщицькі, церковні та селянські землі, ліси, річки, ставки тощо²⁴, а на плані земельних володінь с. Перегонівка (1884 р.) зазначено також прізвища всіх власників землі (як поміщиків, так і селян) і кількість її у кожного²⁵.

Таким чином, навіть наведені вище скупі приклади показують, що історія Васильківщини, зокрема повітового міста Василькова, широко відобразилась у картографічних документах.

На жаль, картографічні матеріали ще надто рідко і в невеликій кількості використовують історики. Тим часом приклад успішної розробки і плідного дослідження карт і планів м. Києва наочно показує, які результати може дати історикам поглиблене вивчення картографічних матеріалів з історії різних місцевостей нашої республіки.

Ф. М. Радомысльская

РУКОПИСНЫЕ КАРТОГРАФИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ
КИЕВСКОГО ОБЛГОСАРХИВА
КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ КИЕВЩИНЫ

Резюме

Рукописные картографические материалы являются ценным историческим источником. В частности, рукописные карты и планы Васильковского уезда Киевской губернии свидетельствуют, что картографические материалы органически связаны с историей развития района и являются исходным материалом при изучении различных исторических проблем. Сопоставление карт разных периодов, аналогичных по своему характеру, позволяет объективно проследить и проанализировать изменения, происшедшие в той или иной местности на протяжении определенного отрезка времени.

²¹ Див., наприклад, плани відрубних земель сіл Павлівки, Розаліївки та ін. (1909 р. Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 1170).

²² Київський облдержархів, ф. 1542, оп. 1, спр. 1130, арк. 1.

²³ Там же, спр. 1132, арк. 1.

²⁴ Там же, спр. 1191, арк. 1.

²⁵ Там же, спр. 1171, арк. 1.

Рукописные карты представляют особую ценность. Они резко отличаются от печатных карт по своему содержанию и размеру изображаемой территории. Рукописные картографические материалы помогают историкам осветить изменения административно-территориального деления, рост и застройку городов и других населенных пунктов, отражают развитие дорог и средств связи, развитие промышленности, рост населения, аграрные отношения и другие стороны социально-экономической жизни.

О. А. Купчинський

СТАТИСТИКА ТА ГЕОГРАФІЯ ДВОЧЛЕННИХ ВІДПРИСВІЙНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ УКРАЇНИ НА -*'жЬ

У колі проблем, які порушує топонімія, не слід залишати поза увагою питання про кількісну характеристику топонімів, а також їх просторове поширення і локалізацію. Статистика у топонімії виявляє топонімічну систему тієї чи іншої епохи, інформує про її закономірності, відтворює норми розвитку топонімів різних історичних етапів¹. Статистична обробка топонімів допомагає з'ясувати особливості розташування топонімів, динаміку їх розвитку в часі, розкривати невідомі сторінки мови, етнографії, давньої історії. Особливо необхідним є дослідження в такому плані найдавніших топонімічних назв.

Розглянемо один з найраніше відомих у слов'ян тип географічних назв — складні двочленні відприсвійні географічні назви на -*'жЬ (*Радомишль* < *Радомисл*, *Хотевиж* < *Хотевид*, *Немир* < *Немир*).

В українській науці дослідженню вказаних назв приділялась незначна увага. Згадки про них є у працях М. Максимовича², А. Петрушевича³, І. Гальки⁴, М. Кордуби⁵ та ін. Багатий документальний фактичний матеріал і чи не перший лінгвістичний

¹ А. В. Суперанская. Применение метода лингвистической статистики к изучению топонимической системы г. Москвы. Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. М., 1964, стор. 119—120.

² М. Максимович. Обзорение старого Киева. — «Киевлянин», 1840, стор. 5—58; Топографические заметки киевлянина. — «Киевлянин», 1841, стор. 39—45, 102—118; Заметки о некоторых летописных названиях местностей. — Археологический съезд в Москве, т. I. М., 1869, СXXXII—СXXXIV, та ін.

³ А. Петрушевич. Критико-исторические рассуждения о надднепрянском городе Галиче и его достопамятностях. Львов, 1888; Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова и окрестностей его с воззрением на предисторические времена переселения словенских и румынских племен из придунайских стран в предкарпатские области, вып. 1—2. Львов, 1893, 1896.

⁴ И. Галька. Соломир. — Временник ставропигийского института. Львов, 1886, стор. 97—100.

⁵ М. Кордуба. Земля свидетелем минувшего (Географічні назви як історичне джерело). Львів, 1924 (окремий відбиток); Що кажуть нам назви осель. Львів, 1938, та ін.

аналіз цих назв подали в своїх працях І. Свенціцький ⁶, Я. Рудницький ⁷, Л. Гумецька ⁸.

Утворення і розвиток назв на *-*їь* сягає часів Київської держави і навіть періоду її феодальної роздробленості. Початки формування назв на *-*їь* відносяться до ще раніших часів — праїндоевропейської доби ⁹. Перші приклади двочлених назв на *-*їь* на українських землях відомі з візантійських (Агатеї з Мірини) та латинських (Прокопій) джерел VI—VII ст.: **Межь-мир* (інші відчитання — **Меза-мир*, **Meždomŕg < Mežamroŕs*); **Доброгост < Δαβροχυζαοŕ* — імена східнослов'янських вождів та племен антів з берегів Дніпра та Дністра ¹⁰. Такі ж двочленні назви, але вже як топоніми засвідчені в VI ст. на інших слов'янських землях ¹¹. Корпус назв українських назв на *-*їь* розглядається в трьох умовно виділених хронологічних рамках: X—XIV ст., XV—XVII ст., XVIII — перша половина XX ст. Рукописні і друковані джерела, а також спеціальна література, що стосується території України, протягом вказаних періодів засвідчують такі назви.

X — XIV ст. *Чорнобилъ, Видобич (Видубич) ¹², Дрогобич, Розбор, Самбор, Дорогобуж, Всеволож (2), Білогощ (Білогоща), Оргощ, Радогощ, Стародуб, Інжир?, Мутижир, Перемиль, Володимир, Домамир, Житомир, Ратьмир, Ячмир, Перемишль, Радомишль, Хотимисль, Уненіж, Святополч, Ярополч, Будораж, Збараж, Домарадз, Пораж, Богуславль, Бориславль, Брячиславль, Воротиславль, Ізяславль (Ізяслав), Переяславль, Радьслав, Святослав, Святославль, Судиславль, Ярославль, Ярослав, Тустань.*

XV—XVII ст. *Понебилъ, Радобилъ, Чорнобилъ, Велебич (Велобич), Добробич, Дрогобич, Злобич (Злобичі), Стрибож, Хромобог, Тесоболь (Тисоболь), Видибор (2), Домабор, Желібор (Желібори), Ратибор, Розбор (2), Самбір (Самбор) (3), (Самбір Старий), Скоробор, Собібор, Цицибор (Цецебор), Гостобуж (Остобуж),*

⁶ І. Свенціцький. Нариси з історії української мови. Львів, 1920, стор. 19—21, 33—38.

⁷ Я. Рудницький. Українські відособові географічні назви. — «Життя і знання», число 7-8. Львів, 1936, стор. 206—207; Beiträge zur ukrainischen Ortsnamenkunde. 1. Dorohobuč (Drohobuč); 2. Sambir. — Onomastica, XV. Vinnipeg, 1958, стор. 26—31.

⁸ Л. Гумецька. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958, стор. 18—22, 43 та ін.

⁹ Про це свідчить структура двочлених основ назв та генезис суфікса *-*їь*. Пор.: Grundriss der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprache... von Karl Brugman. В. П. Strassburg, 1889, § 63, стор. 115—125 та ін.; А. Мейє. Общеславянский язык. М., 1951, стор. 286—287.

¹⁰ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1953, стор. 293; М. Рудніскі. Pralotwianščczyzna — Lechio-Polska, cz. II. Poznań, 1961, стор. 139.

¹¹ S. Rospond. Próbný atlas toponomastyczny Stowiańszczyzny. Z polskich studiów slawistycznych, seria druga. Warszawa, 1963, стор. 177 (окремий відбиток).

¹² У дужках подаються варіанти основної назви і вказується кількість тотожних за звучанням назв, засвідчених понад один раз.

Дорогобуж, Побуж, Тихобуж, Розваж (3), Струваж, Біловиж, Дроговиж, Літовиж, Повиж, Старовиж, Будивой, Всеволож, Розеолож (Розволоже), Семигод, Вельгор (Вільгор), Білогоц (Білогоца), Видогоц-а (Водогоца), Вільгоц-а, Воєгоц, Воргоцш, Доброгоц (Доброгоца) (5), Дорогоцгоц, Літогоц (Літогоце, Лютогоце), Мирогоц-а, Мотогоц?, Радогоц (Радогоца) (5), Ргоц (Оргоц), Семигоц-а, Стогогост, Увегоц, Щедрогоц (Щодрогоц), Велдіж, Нудіж, Ра[д]друж, Стародуб, Болежир, Домажир, Лютोजир, Обжир, Тожир, Боголюб, Милолюб (2), Масло меч, Остромеч, Добромиль, Любомиль (Любомль), Перемиль, Видомир, Вишемер (Вишомир), Володимир (Володимер), Всемир, Жизномир, Житомир, Ідемер, Кажмир, Ластомир, Лицемир, Літомир, Лукомир, Любомир (3), Немер (Немири), Нусмир, Передмир, Поздимер (Пождимир), Семир, Самир (Сямир), Станимир, Татомир, Тумир, Ушомир, Хотимир, Чемер (2), Ячимир (Ячмир), Дрогомишль, Здомишль, Зломишль, Перемишль (2), Радомишль (2), Хотмишль, Чамишль, Безніж, Вітоніж, Вороніж, Доброніж, Доманіж, Заніж, Зденіж (Зданіж, Деніж), Обеніж, Обніж, Малоніж, Радоніж, Уніж (Войніж), Чаніж (Ченяж), Чорніж, Будораж (Будорож) (2), Домарадз (Домаредз), Збараж (Збираж, Сбораж), Збураж, Пораж, Сураж (2), Переросль (Переросля) (2), Богуславль (Богуслав), Борислав (Борслав), Брацлавль (Брацлав), Воло[д]славль (Волослав), Всеслав-я, Заслав-я, Ізяславль (Жославль, Заслав), Пац[с]лав (Пацлав), Переяславль (Перяслав), Радслав-я, Станіслав, Страхослав, Тихослав (Тихослов), Хотеславль (Хотеслав), Ярослав, Ярослав (Ярослав Старий), Тростань?, Тустань (2), Добротвор.

XVIII — перша половина XX ст. Понебиль, Сестробиль, Чорнобиль, Велебич, Дрогобич, Злобич, Злобич (Злобичі), Радобич, Милобож (2), Мислобож, Стрибож (Стрибіж, Стрибуж) (2), Хвалибог, Тесоболь, Андибор (Анабор, Аннабор), Видибор (2), Гронібор (Гранібор), Желібор (Желібори, Жилибор), Мислибор (Мислибори), Розбор (2), Самбір (2), Самбір Великий, Самбір Малий, Самбір Старий, Собібор, Судибор, Троебор, Цицибор, Яснобор (Яснобір), Драгобрат, Лівобрат (Леобрат), Небрат, Гостобуж (Остобуж), Дорогобуж, Тихобуж, Святобуж-е, Розваж (2), Біловиж, Дроговиж, Куновиж (Куновид, Коновид), Літовиж, Любовиж (Любовидз), Меневиж (Меневеж), Сувид (2), Тиховиж, Хотевиж, Станивиж (Станивеж), Будивой, [В]сиволож, Вельгор (2), Стривигор, Чагор (4), Білогоц, Білогоц-а, Блогоц, Вегоц-а, Вельгоц-а, Вигоц-а, Вільгоц-е, Воєгоц-а (2), Доброгоц-а, Дорогоцгоц-а, Літогоц-а, Мирогоц-а (2), Пельгоц-а, Перегоц (Перегороц), Радогоц-а, Радогоц (Раходоц) (2), Радогоц Великий, Радогоц Малий, Рогоц-а (Оргоц, Ргоц), Снагость, Тугоц-і, Угость, Щедрогоц (Щодрогоц), Ягоц (Ягориц), Богдан (2), Бездіж, Велдіж, Нудіж-е, Овседруж, Ра[д]друж, Седруж, Козодуб, Стародуб, Балажир, Домажир, Обжир (Обзир), Тожир, Перелюб, Боголюб, Хотилюб, Масло меч, Остромеч, Радомеч, Телемеч, Будимиль (Будимилья, Будимля),

Добромиль, Перемиль, Андомир, Будимер (Будимеж?), Будомир, Буймер, Буймер (Буймар), Буймер (Буймир), Буймир, Бутмир (Бутмер), Вадмир, Вечемир, Видимир, Вишомир, Володимир, Влододимир, Ждимир, Жизномир, Житомир, Житомир, Зборомир, Ідемер (Огдемер), Кажмир Великий, Кажмир Малий, Кажмир Руський, Казимир (2), Козомир, Ладомер (Ладомир), Ладомир (Ладомирова), Ластомир, Лицемир, Літомир, Літомир (Лотомир, Лютомир), Літомир, Лукомер (Лукомир), Любомир (3), Немер (Немири), Усьмир (Осьмир), Поздимир (Пождимир), Ракомир, Румир, Семир, Семир (Сімір, Симири), Семир (Сямир), Соломир, Соломир (Саломир), Станимир, Станимир (Станомир Великий, Станомир Малий), Тугомир, Тумир, Устимир, Ушомир, Хотимир, Хотимир (Хотомер), Чемер, Ячимир (Ячмир), Будимишль, Добромішль (3), Дрогомишль, Жеримишль (Жеримишль), Здомишль, Зломишль, Перемішль (2), П[е]р[е]мишль, Радомишль (4), Чамишль, Яномішль (Іваномішль), Вітоніж, Вороніж, Доброніж, Доманіж, Заніж, Зденіж, Людніж, Малоніж, Незнаніж, Обніж, Обніж-е, Переніж (3), Переніж Великий, Переніж Малий, Уніж, Уніж (Уніч, Унеч), Чаніж (Чаниж), Ченіж, Черніж, Чорніж, Будораж (Будорож) (2), Вітораж, Дома-радз, Збараж (2), Збараж? (Збораж), Збураж (Збораж), Злораж? (Злорас), Невраж, Нераж, Пораж, Сураж (3), Переросль, Переросль (Перерісль), Переросль (Переросля), Богуслав (3), Богуславль (Богуслав), Борислав (2), Брацлав, Бугослав, Вислав-а, Всеслав-я, Гориславль (Мирослав), Морислав, Пауц[л]ав, Переяславль (Переяслав), Преслав, Святослав, Станислав (3), Страхослав, Тихослав, Хотеслав (Хотислов), Ярослав, Любостань, Тростань?, Тустань (2), Добротвор (Добротвір), Нехвал, Семихоч-е, Турохоч (Турохоть, Турохить)¹³.

Поданий перелік не вичерпує усіх назв на *-*їь* України. Це пояснюється, головним чином, неповним опрацюванням джерел, а також свідомим пропуском ряду назв через їх семантичну непрозорість (Тараж вар. Тураж; Каниж?, Меджибож і т. д.). Ряд назв, таких, як Дидибар, Кисобул, Чербул, Жаловір, Домолоч, Остодор (вар. Гостодор), Жолваж, Радобут, Костобобр, Козодав, Терпигор, вимагає додаткового вивчення. Не увійшли в список назви, які виникли внаслідок перейменувань: Берислав (колись Кизикирмень), Здислав (інакше Буша) та ін., оскільки вони відмінні за своїм походженням від давніх назв на *-*їь* і присвоювалися, здебільшого, об'єктам механічно. Проте до нього включені топоніми, які не значаться у новітній літературі, бо «зникли» (хоч народ користується ними) через останні свавільні перейменування

¹³ У цей список з окремими змінами увійшли назви, подані нами у розділі «Двочленні географічні назви України на *-*їь* (матеріали до українського топонімічного словника)» колективної монографії «Питання історії української мови». К., 1969.

населених пунктів (наприклад, назви *Гостобуж* (вар. *Остобуж*), *Дроговиж*, *Тожир*, *Бутмир* змінені на нові — *Острівок*, *Верхньо-дорожнє*, *Борисівка*, *Прип'ять*).

Подані в переліку топонімічні назви на *-*їь* українських територій групуються у вказаних хронологічних межах таким чином (табл. 1).

Таблиця 1

X—перша половина XX ст.	X—XIV ст.			XV—XVII ст.			XVIII— перша половина XX ст.		
	назви на номиналь- на кіль- кість назв на -*їь	назви на -*їь, збе- режені з поперед- ніх сто- річ	новоза- свідчені назви на -*їь	кіль- кість усіх назв на -*їь	назви на -*їь, збе- режені з поперед- ніх сто- річ	новоза- свідчені назви на -*їь	кіль- кість усіх назв на -*їь	назви на -*їь, збе- режені з по- передніх сторіч	новоза- свідчені назви на -*їь
328	—	—	43	27	138	165	130	134	264

Спираючись лише на цифрові дані табл. 1, можна зробити висновок про наявність на Україні значної кількості назв на *-*їь* (полишаємо в стороні сотні відприсвійних назв на *-*їь*, таких, як *Видомль*, *Жадомль*, також *Путивль*, *Русивль* або *Хотомля*, *Судомля*, *Яромля* і т. д.; не розглядаємо також численні одночленні відприсвійні топоніми на *-*їь*, як *Добриль*, *Володз*, *Тур*, *Полн* або *Гоц* (вар. *Гоца*)¹⁴). Наявність відприсвійного типу назв на *-*їь* на Україні в документований період, що не характерний для творення назв на *-*їь* і в який фактично лише рееструються раніше утворені топоніми, дає підстави вважати, що на українських землях він був більш продуктивним у давніші часи. Протягом ряду сторіч відбувалася зміна як загальної кількості назв на *-*їь*, так і кількості їх в межах кожного століття. Не всі назви, що зустрічаються у першому чи другому умовно виділених нами хронологічних періодах, засвідчені в третьому періоді і навпаки. В X—XIV ст. зникло 16 назв і перейшло в XV—XVII ст. — 27; у XV—XVII ст. зникло 35 назв і перейшло у XVIII — першу половину XX ст. 130 назв. Зникнення їх відбувається й тепер. Зіставлення відсотків зниклих назв у першому і другому періодах (37 і 21%) показує, що відмирання їх було інтенсивнішим у перший період. Відсоток зниклих назв у третьому періоді менший, ніж у другому.

Причини нестійкості та відмирання цього давнього типу назв різні. У ранні періоди зникнення назв часто викликалося ліквіда-

¹⁴ Не можемо погодитися з думкою С. Роспонда, що тип назв на *-*їь* непродуктивний для України. (S. Rospond. Stratygrafia toponimiczna. Z polskich studiów slawistycznych. Warszawa, 1958, стор. 177, 185). Вона може призвести до ненаукових тверджень щодо трактування автохтонності ряду територій українських земель.

цією об'єктів (пор. назви городів *Святополч* на Дніпрі, *Всеволож* на Бузі, дворів — *Бориславль*, *Брячиславль*, *Ярославль*, *Судиславль* у Києві, Галичі). У ряді випадків відмерлі назви колишніх населених пунктів збереглися по сьогодні у мікротопоніміці та гідроніміці, наприклад у назвах річок, другим членом яких виступає компонент *-гощ* (*Вигощ-а*, *Угощь*). Вони утворені від назв об'єктів, є вторинними по відношенню до давніх назв населених пунктів і нічим іншим, як первісними назвами укріплених поселень, що розташовувалися колись над цими річками¹⁵. За останнє сторіччя у зв'язку з комасацією ґрунтів, дренажними роботами, ліквідацією дрібних поселень та об'єднанням земельних масивів стародавні географічні назви, втрачаючи фізичну основу, зникають. Саме це, мабуть, є однією з причин порівняно незначної кількості засвідчень мікротопонімів та гідронімів на *-*jь* на родючих землях Поділля, Брацлавщини, на Лівобережній Україні — в басейнах рік Сули, Ворскли, Сіверського Дінця — та помітного їх збільшення на Поліссі чи у гірських районах України¹⁶. Назви на *-*jь* могли відмирати при існуванні об'єктів через мовно-граматичні зміни (*Розваж* > *Розважів*, *Ярополч* > *Яроповичі*, *Передмир* > *Передмирка*, *Радоніж* > *Радишн*) або через перейменування.

Таким чином, добути на основі документальних пам'яток цифрові дані про топоніми не завжди можна приймати як стабільні кількісні показники назв на *-*jь* досліджуваної території. Ці дані не можуть бути вихідним матеріалом і при вивченні тих чи інших проблем. Вони змінюються і, як правило, потребують доповнення. Відомо, що кількість топонімів диктується тим документальним матеріалом, який досліднику вдалося вивчити і опрацювати (або який зберігся взагалі), і відображає наявність топонімів в певних хронологічних межах настільки, наскільки їх зафіксували джерела того часу. Наприклад, віднесення назви *Станимир* (Львівщина), вперше засвідченої 1400 р., до XV ст. — умовне, бо вона могла існувати раніше. Найкращим взірцем відносного, а інколи й випадкового датування назв на *-*jь* на основі документів є засвідчення одних і тих же назв у X—XI ст., відсутність їх у XIII—XIV ст. і поява в XV ст. тощо. Тому розв'язання питання продуктивності назв на *-*jь*, встановлення етапів колонізації лише на базі статистичних даних документальних засвідчень топонімів дуже ускладнено. Непродуктивність назв на *-*jь* з XIII—XIV ст. на східнослов'янських землях¹⁷ обернено пропорціональна зростаючій кіль-

¹⁵ С. Роспонд. Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена). — «Вопросы языкознания», 1965, № 3, стор. 8.

¹⁶ Остаточно це питання буде з'ясоване після повного вивчення мікротопонімії України.

¹⁷ А. Селищев. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ. — Ученые записки Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова. Труды кафедры русского языка, вып. 128, кн. 1. М., 1948, стор. 130.

кості документальних джерел і засвідченості їх тут. Це спостерігається також в інших слов'янських країнах.

Таким чином, кількісні дані назв на **-*їь** України за вказані періоди дозволяють робити висновок лише про наявність їх на відповідних етапах, а не про розвиток, тим більше типовість чи нетиповість їх взагалі. Для недокументованого або майже недокументованого історичного періоду українських земель (X—XIII ст.) статистика документальних засвідчень при дослідженні питань мови, історії набирає великої пізнавальної цінності тільки за умови одночасного проведення аналізу їх структури та значення, вивчення їх географічного поширення та при порівнянні результатів цих досліджень з даними інших наук. Хронологія назв на **-*їь**, складена на основі документів, є допоміжно-ілюстративним фактором.

Цікавою як з мовного, так і з історичного боку є статистика даних структурно-семантичного аналізу назв, в основу якого кладеться другий член двочленних відприсвійних назв на **-*їь**.

На землях України протягом вказаних століть виділяються 33 структурні групи назв, а саме: **-биль, -бич, -біж/-бож, -бір/-бор, -боль, -брат, -буж, -важ, -виж, -вой, -волож, -год/-гож, -гор, -гощ, -дан, -діж, -друж, -дуб, -жир, -люб/-любль, -меч, -миль, -мир/-мер, -мишль, -ніж, -полч, -раж, -росль, -слав/-славль, -стань, -твір, -хвал, -хоч**. Розгляд топонімів на **-*їь** за другим членом не доцільний. Друга частина їх історично прозоріша за значенням (менша кількісно), значно стабільніша у словотворчому відношенні, дає більший ефект при визначенні часу утворення назв даного типу. Відомо, що моделі, у другому члені яких виступають морфемі **-мир/-мер, -миль, -мишль, -жир, -бор, -виж** і т. д., беруть свій початок з праслов'янської епохи, моделі ж з **-дан, -дуб, -хвал** — це пізніші інновації¹⁸, поява яких на території України, можливо, відноситься до часів Київської Русі або до ще пізніших. Топоніми з другим членом **-слав/-славль**, у більшості випадків, — пізнішого походження. Встановлення хронологічних меж вживання тієї чи іншої групи назв на **-*їь** у порівнянні з кількістю цих назв на певній території дає цінні відомості для вивчення антропонімів та їх різновидів, історичної лінгвогеографії, дослідження історії залюднення територій та колонізаційних рухів населення.

Двочленні назви на **-*їь** України, класифіковані за другим членом основ, виступають у вказані вище періоди в різних кількісних відношеннях (табл. 2).

Як видно з табл. 2, кількість засвідчень назв у групах неоднакова. Найпоширенішими є назви з компонентами **-мир/-мер** (65),

¹⁸ T. Milewski. Ewolucja morfologiczna indoeuropejskich złożonych imion osobowych. — Biuletyn Polskiego Językoznawczego Towarzystwa, z. Xvii. Wrocław — Kraków, 1957, стор. 37—68; його ж. Ze studiów nad antroponimią indoeuropejską. — «Onomastica», rocz. III, z. 2. Wrocław, 1957, стор. 349—379; С. Роспюнд. Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена), стор. 3—21.

-слав/-славль (41), -гощ (39), -бір/-бор (24), -ніж (25). Мінімальна кількість засвідчень припадає на назви з компонентами -боль, -вой, -год/-гож, -твір, -хвал.

Помітна розбіжність існує між кількістю структурних груп назв усіх хронологічних періодів. У першому періоді виявлено лише

Таблиця 2

№ п. п.	Другий член двочленних назв на -*'ь	Загальна кількість назв	X—XIV ст.		XV—XVII ст.		XVIII—перша пол. XX ст.	
			кількість	%	кількість	%	кількість	%
1	-биль: Сестробиль	4	1	2,32	3	1,81	3	1,13
2	-бич: Добробич	7	2	4,51	4	2,42	5	1,90
3	-біж/-бож: Стрибіж/ Стрибож	8	—	—	2	1,21	6	2,27
4	-бір/-бор: Самбір/До- мабор	24	2	4,51	14	8,48	19	7,19
5	-боль: Тесоболь	1	—	—	1	0,6	1	0,38
6	-брат: Драгобрат	3	—	—	—	—	3	1,13
7	-буж: Дорогобуж	4	1	2,32	4	2,42	4	1,51
8	-важ: Розваж	4	—	—	4	2,42	2	0,75
9	-виж: Літовиж	13	—	—	5	3,03	11	4,16
10	-вой: Будивой	1	—	—	1	0,6	1	0,38
11	-волож: Всеволож	3	2	4,51	2	1,21	1	0,38
12	-год: Семигод	1	—	—	1	0,6	—	—
13	-гор: Вельгор	7	—	—	1	0,6	7	2,65
14	-гощ: Радогощ	39	3	7,00	24	14,54	27	10,22
15	-дан: Богдан	2	—	—	—	—	2	0,75
16	-діж: Бездіж	3	—	—	2	1,21	3	1,13
17	-друж: Седруж	3	—	—	1	0,6	3	1,13
18	-дуб: Стародуб	2	1	2,32	1	0,6	2	0,75
19	-жир: Домажир	8	2	4,51	5	3,03	4	1,51
20	-люб/-любль: Пере- люб/Миллюбль	5	—	—	3	1,81	3	1,13
21	-меч: Масломеч	4	—	—	2	1,21	4	1,51
22	-миль: Добромиль	4	1	2,32	3	1,81	3	1,13
23	-мир/-мер: Станмир/ Буймер	65	5	11,62	29	17,57	56	21,21
24	-мишль: Добромишль	19	3	7,00	9	5,45	17	6,44
25	-ніж: Малоніж	25	1	2,32	14	8,48	22	8,33
26	-полч: Ярополч	2	2	4,51	—	—	—	—
27	-раж: Будораж	15	4	9,30	8	4,84	15	5,68
28	-росль: Переросль	3	—	—	2	1,21	3	1,13
29	-слав/-славль: Борис- лав/Судославль	41	12	28,00	16	9,7	29	11,00
30	-стань: Тустань	4	1	2,32	3	1,81	4	1,51
31	-твір: Добротвір	1	—	—	1	0,6	1	0,38
32	-хвал: Нехвал	1	—	—	—	—	1	0,38
33	-хоч: Семихоч	2	—	—	—	—	2	0,75
Разом		328	43	99,49	165	99,87	264	99,90

16 структурних груп, у другому — 28, у третьому — 32. Щодо кількості назв у групах, то помітне розходження засвідчень простежується у групах **-бір/-бор**, **-ніж**, **-гощ**, **-мир/-мер** (між першим і третім періодами воно відповідно виражається такими цифрами — 17, 21, 24, 51). Це пояснюється так само відсутністю документальних матеріалів за раніше століття (I період) і збільшенням їх кількості в пізніші, зокрема новітні, часи (II—III період). У ряді груп — **-бич**, **-биль**, **-дуб**, **-слав/-славль** — спостерігаються більш-менш однакові кількісні співвідношення між назвами протягом усього часу. У групах **-волож**, **-полч** помітно зменшуються засвідчення в пізніші часи.

У цілому ті групи назв, які засвідчені у другому періоді 5 разів і менше, а в третьому 11 разів і менше, як правило, не фігурують у першому періоді. Це дає підстави апріорно вважати, що одиничні засвідчення назв у групах у другому та третьому періодах говорять про незначну поширеність цих назв у ранні століття або, що цілком можливо, вказують на зворотне — та чи інша група назв відображає залишок колись широко продуктивних назв.

Вказані найчисленніші групи двочленних назв України представлені майже на всіх слов'янських землях, і утворювалися вони в давній період історії слов'ян. Це стосується більшості груп назв, виявлених на українських землях, навіть мінімально поширених (**-вой**, **-твір** і т. д.). Такі групи, як **-твір**, **-год/-гож**, **-меч**, **-хоч**, відносяться до рідкісних у слов'янській топонімії. Вони, можливо, молодшого походження і за своєю структурно-значенневою характеристикою належать до словотворчих інновацій однієї слов'янської мови.

Вичерпне використання відомостей з топонімії для історії майже неможливе без всебічного дослідження топонімичного матеріалу, насамперед вивчення географії поширення назв.

За даними наших спостережень над картографічними матеріалами, а також досліджень спеціальної літератури, назви на **-*їь** широко розповсюджені в Чехії, Словаччині, у південних, південно-східних та центральних районах Польщі, у Білорусії, частково в північно-західних і західних областях РРФСР. Поширені вони на території лужичан, дуже рідко у Болгарії, Югославії. Значна кількість назв на **-*їь** припадає на Україну.

Нааявність назв на **-*їь** в усіх слов'ян дозволяє нам, для зручності дослідження, поділити ареал на три частини: східну, західну та південну. В межах кожної з цих частин територію ареалу назв на **-*їь** можна розділити на зони. Критерієм такого поділу є мовні кордони одного чи кількох народів. Зручність такого поділу полягає у тому, що дає можливість простежити специфіку розвитку назв в умовах малих територій і докладно порівняти дані просторового аналізу назв з даними історії, археології і т. д. Зведені дані зон ареалу, зокрема таких топонімичних архітипів, як назви на **-*їь**,

-ичі, -ани тощо, містять цінні відомості, необхідні для дослідження історії слов'ян від найдавніших епох.

Українська зона топонімів на **-*jь** є південно-західною окраїною східної частини ареалу назв на **-*jь**. Поширення топонімів на **-*jь** на Україні просторово чітко окреслене¹⁹. Вони концентруються головним чином у західних, північно-західних та північно-східних областях республіки, захоплюючи частково північні райони сучасних Вінницької, Черкаської, Полтавської та Харківської областей і майже всю Хмельницьку область. За адміністративним поділом середини XVI—початку XVII ст. зона назв на **-*jь** охоплювала Руське, Белзьке, Волинське, Київське (без крайніх південних староств), Чернігівське (на півдні з Миргородським та північною частиною Кропивницького і Полтавського полків) воеводства, Холмську землю, південні та південно-східні староства Берестейського воеводства разом з Дорогичинською землею, північно-західну частину Подільського воеводства та північну частину Брацлавського не південніше м. Брацлава, закарпатську та частину буковинської Русі. Лише окремі назви, як вкраплення, є в центральних областях України і на крайньому півдні її (Станіслав).

Протягом документованого періоду українська зона ареалу назв на **-*jь** завжди збігалася з межами вище вказаних територій. З X ст. і до першої половини XX ст. різних переміщень зони **-*jь** не відбувалося, але в окремих місцях межі її протягом виділених нами трьох хронологічних періодів децю змінювалися.

Найбільше розходження кордонів зони помічаємо в перший і два останні періоди. У X—XIV ст. крайніми південними точками зони були на заході України Тустань, Судиславль, на Правобережжі — Ярополч і Богуслав, на Лівобережжі — Інжир? і Хотмисьль. Досить значне скорочення її території відбулося у північно-західній частині (рис. 1—3). У зв'язку з цим південно-східна та західна окраїни зони стали порівняно звуженими. Що ж до східної частини зони, зокрема Лівобережжя, то її межі тут накладаються протягом усіх періодів.

Вказані розходження обумовлюються кількістю документальних засвідчень назв на **-*jь** у відповідні періоди. Те, що назви на **-*jь** у X—XIV ст. не виявлено вище Володимира, Перемиля, Дорогобужа, Ізяслава на Волині та Поліссі, а також нижче Самбора, Тустаня на Прикарпатті, пояснюється лише відсутністю документальних згадок про назви на означеній території. Це аж ніяк не свідчить про справжні розміри української зони на той час. Підтвердженням останнього є те, що в наступний період (XV—XVII ст.) назви на **-*jь** на Поліссі, зокрема між нижнім Стирем і середнім

¹⁹ Крім власне території Української РСР розглядаються окраїнні, прикордонні західні, північно-західні та північно-східні землі, які історично належали до України або заселялись чи заселені українцями.

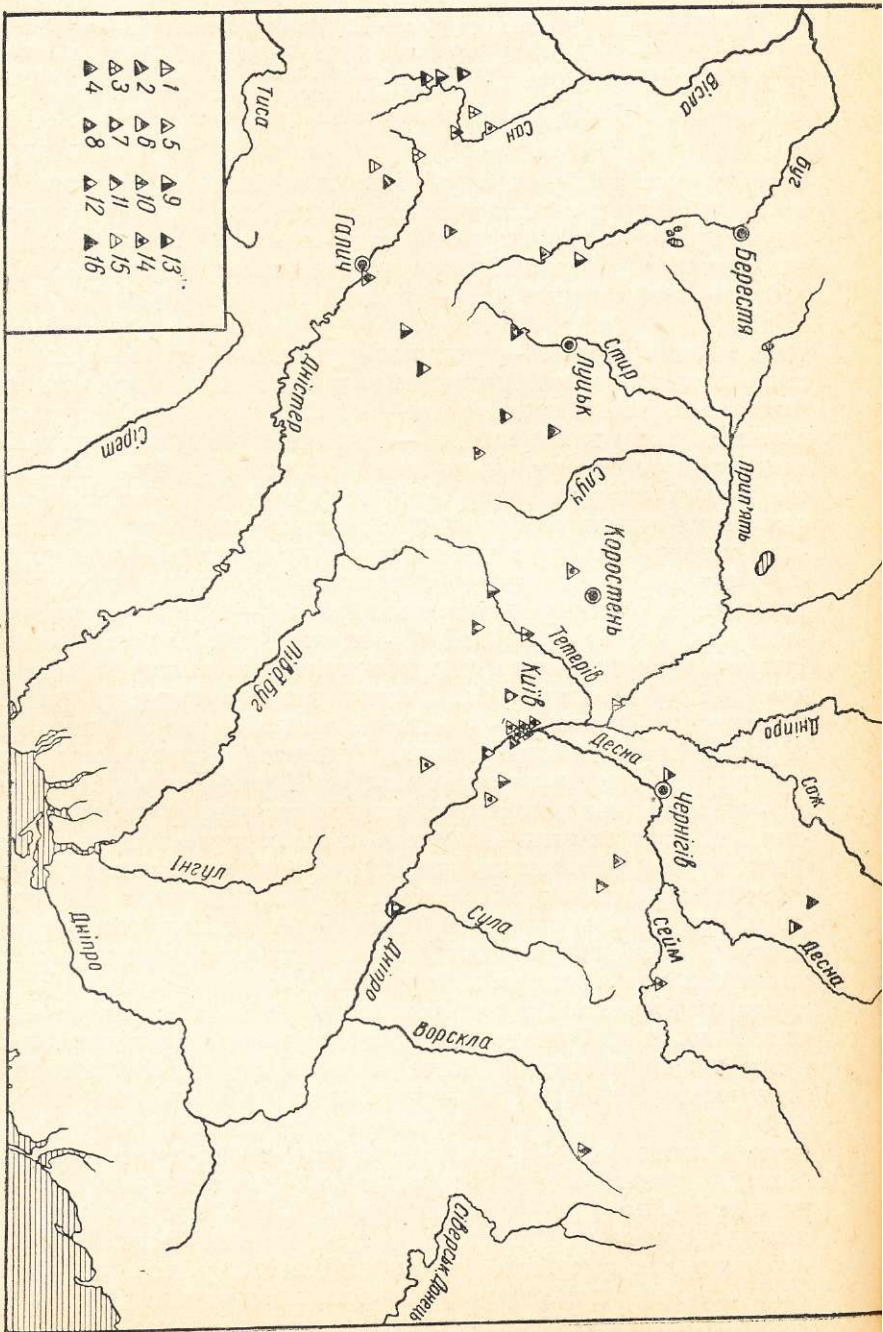

Рис. 1. Відпривітні двоученні географічні назви України на *ІХ—XIV ст.

1 — биль; 2 — бич; 3 — бір/бор; 4 — божи; 5 — волок; 6 — гол; 7 — жир; 8 — миль; 9 — мдр/мер; 10 — миль; 11 — ніж;
 12 — подч; 13 — раж; 14 — слав/славль; 15 — стань; 16 — дуб.

Бугом (там, де вони у перший період зовсім відсутні), творять одне із найбільших скупчень цих назв на Україні (рис. 2). Причому вони не відрізняються ні структурою, ні семантикою, а також територіальним розташуванням своїх об'єктів від назв південніших територій, які згадуються у пам'ятках X—XIV ст.²⁰ Навпаки, саме на поліських землях, очевидно, завдяки складним топографічним особливостям, серед назв на *-*jь* збереглося чимало реліктних щодо структури і значення.

Отже, аналіз структури назв на *-*jь* усієї української зони (першого і другого членів основ топонімів незалежно від місця знаходження назв у зоні), їх значення (в основі усіх поданих назв лежать спільнослов'янські та давньоруські антропоніми), а також дані територіального поширення назв протягом трьох виділених нами періодів (тотожні за значенням назви знаходяться у різних частинах зони, наприклад, Самбір, Добромишль, Ярослав і т. д.) дозволяють в цілому розглядати зону як географічну єдність, створену на самобутній антропологічній основі, межі якої встановлюються на підставі зіставлень засвідчень назв за весь документований період. Вихідними при визначенні меж зони назв на *-*jь* повинні бути ті періоди, у які засвідчено найбільшу кількість їх.

На основі даних розподілу топонімічного матеріалу української зони та зон сусідніх територій — Словаччини, Польщі, Білорусії, РРФСР, а також даних історії, етнографії, археології можна приблизно встановити західну, північну, північно-східну та південно-східну межу назв на *-*jь* української зони. Вона проходить: а) на заході — від східних околиць Пряшева та західних околиць Ужгорода по річках Топлі та Ондаві на північ через Карпати, південніше Яслиськ, на Сяночину, східніше Ряшева, Білгорая, по р. Вепру до Красностава, далі, перейшовши на правий берег Вепра, строго на північ, східніше Радзиня і Седлець до Буга; на Забужжі по р. Нурець, звідки на північний схід до р. Нарви; ряд відрізків західної межі зони — територія між Красноставом і Седльцями, район р. Нурець — чітко виділяється, очевидно, через несприятливі для заселення у давнину умови на цих землях; у південній частині — район Перемишля — межа має перехідний характер (рис. 2—3)²¹;

б) на півночі і північному сході — від околиць м. Більська, південно-західніше Біловезької пущі, притоками р. Лісної до м. Пружан, далі р. Яселдою на схід до Прип'яті, а Прип'яттю до околиць Мозиря і Брагіна, прямуючи на схід до Дніпра; Дніпром по державному кордону між Білорусією та Україною, сягаючи

²⁰ Пор. поданий вище перелік назв та матеріали словника топонімів на *-*jь* (О. Купчинський. Назв. праця).

²¹ Інтересні спостереження щодо західної межі подає картосхема поширення назв на *-*jь* Польщі X—XVI ст. F. Nieckula. *Polskie nazwy miejscowe z sufiksem -*jь*. — *Rozprawy Komisji językowej*, V. Wrocław, 1965, стор. 70.

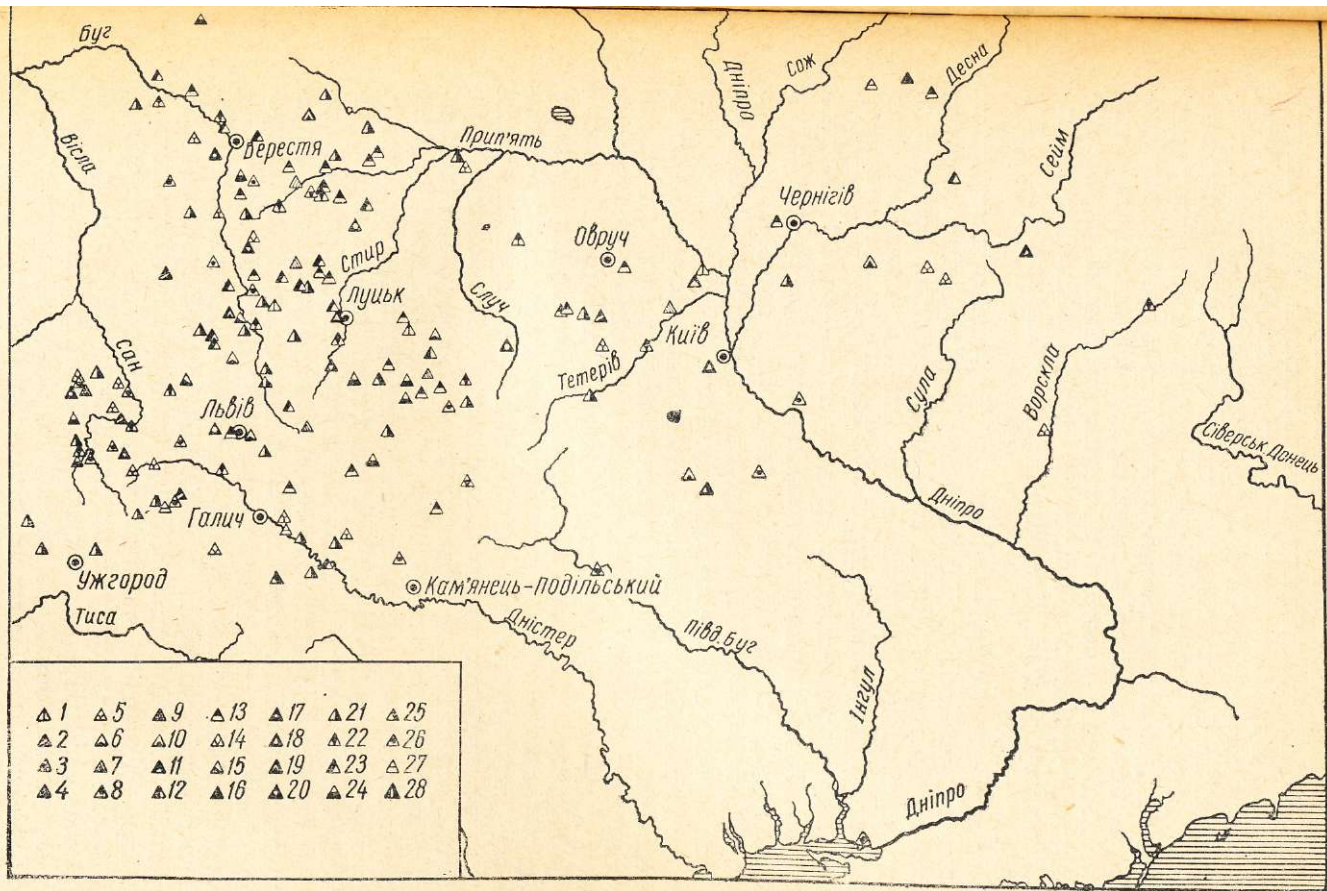

Рис. 2. Відприсвійні двочленні географічні назви України на *-*ь* XV—XVII ст.

1 — -биль; 2 — -бич; 3 — -біж/-бож; 4 — -боль; 5 — -бір/-бор; 6 — -буж; 7 — -важ;
 8 — -виж; 9 — -вой; 10 — -волож; 11 — -год/-гож; 12 — -гор; 13 — -гощ; 14 — -діж;
 15 — -друж; 16 — -дуб; 17 — -жир; 18 — -люб/-любль; 19 — -меч; 20 — -миль;
 21 — -мир/-мер; 22 — -мишль; 23 — -ніж; 24 — -раж; 25 — -росль; 26 —
 -слав/славль; 27 — -стань; 28 — -твір.

кордонів РРФСР, на північний схід до початків р. Снова та околиць Мглина і Почепа (крайні центри північних сотень Чернігівського намісництва); від Почепа на південь по річках Судості і Десні, перетинаючи кордон РРФСР з Україною, у район Шостки, звідкіля північніше Сум на південний схід до з'єднання з південно-західною межею; північна і північно-східна межі зони у ряді відрізків теж досить виразно виділяються, крім крайньої північно-східної та частково східної частини; крайня південно- та північно-західна межі зони і сьогодні збігаються з межами українсько-словацьких, українсько-польських та українсько-білоруських говірок, що вказує на давній історико-мовний рубіж, важкоперехідну міжетнічну лінію;

в) на південному сході — з півдня на північний схід південніше м. Рахова на м. Косів та Чернівці, на північ до Дністра в район впадіння у Дністер р. Ушиці, далі на м. Брацлав, Богуслав до Дніпра, прямуючи південніше Переяслава-Хмельницького через околиці міст Прилук, Лебедина на Грайворон і Білгород (рис. 3).

Вивчення південно-східного кордону зони — одне із найважчих завдань при дослідженні географії назв на *-*jь*. Він проходить по дуже висунутих на південь об'єктах назв, засвідчених ще з XV ст. Територія обабіч його виступає в останні сторіччя як периферійна країна зони — зокрема, Поділля, північна Брацлавщина аж до р. Росі. Починаючи з XV ст., між межею зони і основним масивом поширення назв простежуються розриви, а наявні назви на цих територіях здебільшого розпорошені. Це утворює основну трудність при встановленні межі. Проте наявність назв на *-*jь* на цих землях протягом документованого періоду (на зміну відмерлим топонімам другого періоду в третьому періоді з'явилися нові, пор. перелік назв, табл. 1, рис. 2—3) і змінність у розривах між проведеною межею та основним масивом зони протягом останніх п'яти століть дає підстави вважати, що саме вказана територія на південному сході є краєм української зони назв на *-*jь*, а межа проходить чи не по її найпівденніших форпостах. Назви на *-*jь* південно-східної частини зони були розмиті історичними лихоліттями і пізніше витіснені іншими топонімічними накруваннями. Що ж до межі зони *-*jь* на Лівобережжі, то вона проходить по території, більш насиченій цими назвами в усі три хронологічні періоди, хоч і вона також є периферією зони.

Не виключена можливість, що назви на *-*jь* існували південніше позначеної нами межі. Їх помічаємо в останні сторіччя на Лівобережній Україні: Скоробор, Богуслав, Морислав, Радомишль і т. д. (пор. територію, виділену як відхилення південно-східної межі, рис. 3). Сліди просування назв на *-*jь* на південь сягають узбережжя моря (Преслав, Станіслав). Однак вкраплення даного типу назв на цих землях зв'язане, ймовірно, з колонізаційним рухом пізніших часів, можливо, навіть після XV ст.

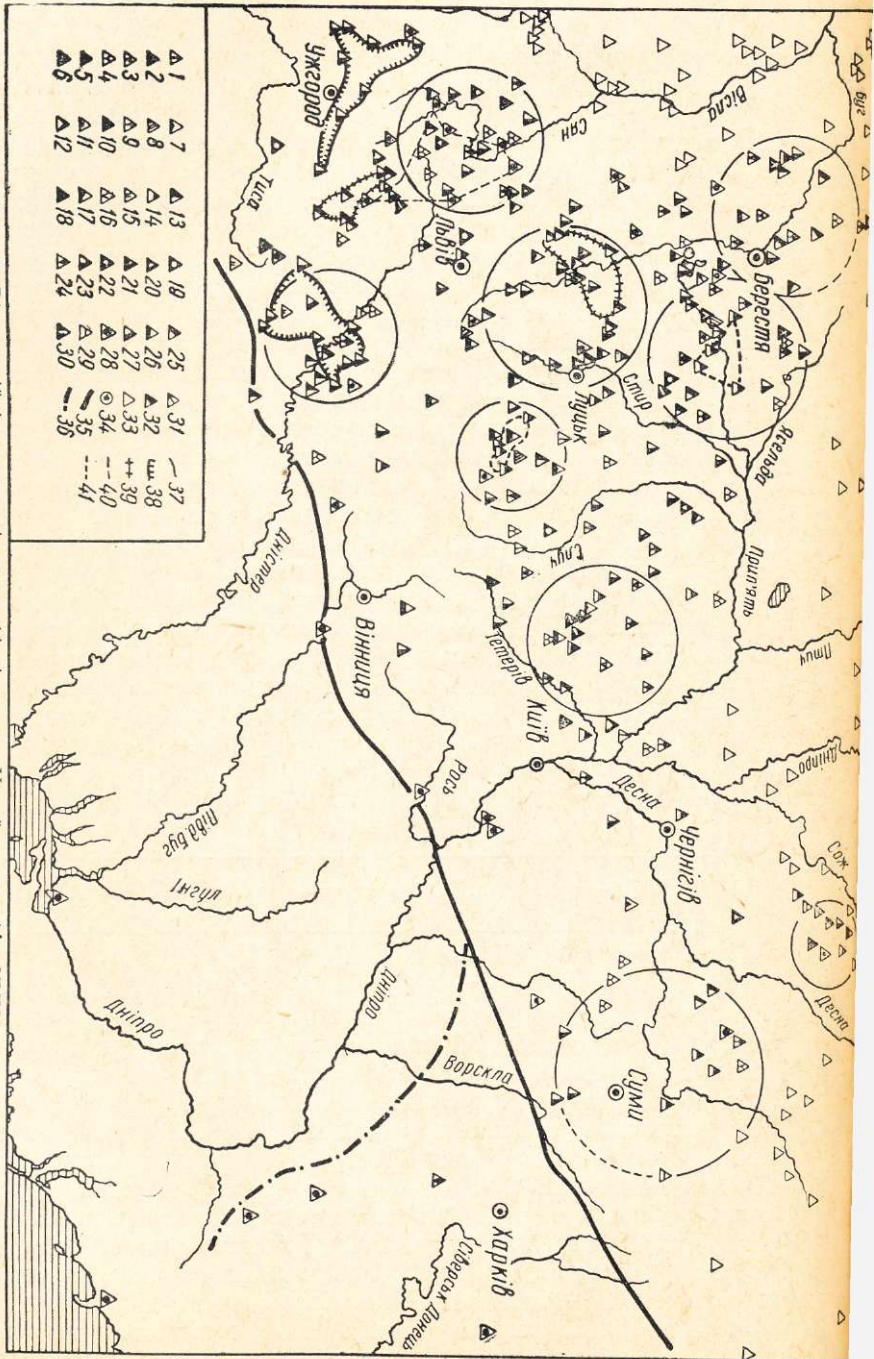

Рис. 3. Відприсвічені двоючені географічні назви України на *І в XVIII — першій половині XX ст.

- 1 — биль; 2 — бич; 3 — биж; бож; 4 — бір; бор; 5 — боть; 6 — бьат; 7 — буж; 8 — вьаж; 9 — вьиж; 10 — вои; 11 — волож; 12 — гол; гоц; 13 — гор; 14 — гот; 15 — дан; 16 — дж; 17 — дуж; 18 — дьв; 19 — жид; 20 — лоб; лобль; 21 — мьч; 22 — миль; 23 — миль; 24 — миль; 25 — нж; 26 — раж; 27 — росль; 28 — слав; славль; 29 — стан; 30 — тьір; 31 — хвал; 32 — хоч; 33 — відприсвічені двоючені назви на *І в XVIII — першій половині XX ст. Території; 34 — окремі області досліджуваної території; 35 — південно-східна межа назв на *І в української зони; 36 — відхилення південно-східної межі української зони; 37 — прибігнені межі найбільших скучень назв на *І в української зони; 38 — ізоморфа; мп/мер; 39 — ізоморфа; нж; 40 — ізо-морфа; слав; славль; 41 — ізоморфа; гол.

Українська зона назв на **-*їь** нагадує неправильний трикутник, одна із більших сторін якого (південно-східна) закриває ареал з південного сходу. На її території протягом досліджуваних століть назви розподіляються неоднаково. Розташування назв у першому періоді створює зону, видовжену з півдня на північ (рис. 1). У двох останніх періодах помітне значне групування назв у південно-західному напрямі (рис. 2—3). Більш-менш однакова кількість назв припадає на східну і західну частини зони в X—XIV ст., хоч на західній більшість засвідчень відноситься до пізніших століть. Явну кількісну перевагу цих назв у західній частині зони помічаємо і в двох останніх хронологічних періодах. Поділивши територію зони приблизно по меридіану 29°35' східної довготи, одержуємо таке співвідношення назв на **-*їь** у східній і західній частинах зони (табл. 3).

Таблиця 3

Частини зони	X—XIV ст.	XV—XVII ст.	XVIII—перша половина XX ст.	Всього
Східна частина зони	20	21	45	86
Західна частина зони	23	144	219	388

Різниця в кількості засвідчень назв на **-*їь** в східній та західній частинах зони пояснюється загальним звуженням її на сході, а також певною мірою історичними умовами, що сприяли затиранню та відмиранню назв. Крім того, майже половина східної частини зони входить у периферійну смугу ареалу назв на **-*їь**.

Помітна також загальна нерівномірність поширення цих назв: на одних ділянках зони є скупчення їх, на інших вони поширені рівномірно або лише вкраплюються в інші топонімічні ареали (південь України). Це дає нам підстави виділяти основні та периферійні смуги зони. До основних належать землі середнього Присяння і верхнього Придністров'я, землі між верхів'ями Бугу та Случі, між середнім Тетеревом та обабіччю Ужа. На Лівобережжі таку ж смугу простежуємо у басейні Сейму та Десни. Периферійні смуги виділяються в Карпатах, на Поділлі, у верхів'ях Південного Бугу і по р. Росі, на землях по ріках Трубежу, Супою і Удаю, у верхів'ях Ворскли, Сіверського Дінця. Ці території у документованій період можна відносити до перехідних земель ареалу. Зауважимо, що, незважаючи на певну стабільну окресленість смуг зони, через відмирання і появу нових назв протягом сторіч всередині зони відбувався певний перерозподіл назв і змінювався характер їх поширення. Це стосується основних і, зокрема, периферійних смуг зони.

Вздовж території зони із заходу на північний схід по основних смугах, де скупчено найбільше назв, пролягає її вісь, приблизно

через Перемишль (з відхиленням на Самбір, Галич), Володимир-Волинський (з відхиленням на Ратно, Берестя), Луцьк, далі північніше Ізяслава на Коростень, північніше Києва на Путивль (з відхиленням до Новгород-Сіверського, Стародуба). На цій осі в основному протягом двох останніх періодів виділяються значні скупчення назв, які, мабуть, вказують на історичні центри зони. До них належать передусім Перемишль — Тустань, Галич, Володимир-Волинський — Луцьк, Ізяслав; на Поліссі — Берестя та Ратно, Коростень — Овруч з відхиленнями на Київ та Житомир; на Придесенні — Путивль та Стародуб.

На думку окремих дослідників, топонімічна формація з **-*jь** первісно «характерна для прадавніх городів»²². Слід вважати, що саме вказані скупчення назв на **-*jь** якраз і відображають слов'янські давні укріплені поселення. Відомості про наявність їх у великій кількості саме на Волині, Придністров'ї, Поліссі перегукуються з даними історичних джерел, зокрема працею Географа Баварського (IX ст.) про городи слов'янських племен. Саме у бужан було 230 городів, у волинян — 70, уличів — 318 і т. д.²³

Місця скупчень назв у зоні, можливо, слід розглядати як найбільші осередки племен. Характерно, що скупчення назв на **-*jь** в українській зоні майже всюди збігається з скупченнями іншого архаїчного типу топонімів, зародження якого сягає родового ладу у слов'ян, — патронімічних назв на **-ичі**. На території України, а також в інших слов'янських країнах вони виступають в парі. Чітке розмежування типів поселень у ранньому середньовіччі (город — село, *castrum* — *villa*) і відповідно до цього топонімічних типів назв (Будораж — Ратиборичі) вказує на характер заселення у давній період української зони²⁴, територіальний взаємозв'язок городів і сіл.

Українська зона назв на **-*jь** дає також ряд відомостей про територіальне поширення структурних груп даного типу назв, зокрема структурних груп антропонімів. На території України історично неоднаково локалізувалися такі структурні групи топонімів, як **-слав/-славль** і **-ніж**; **-мир/-мер** і **-дан**, **-бір/-бор** і **-вой** тощо. Неоднаковий розподіл груп зумовлений їх різною кількістю, а розташування — внутрішніми закономірностями розвитку зони. Одні структурні групи рівномірно поширені на території зони (**-мир/-мер**, **-ніж** і т. д.), інші є характерними лише для однієї частини або навіть окраїни зони (**-дан**, **-діж**, **-меч**, **-росль**, **-вой**), деякі з них виступають як вкраплення у зоні (**-брат**) і т. д. У зв'язку з цим ту чи іншу структурну групу знаходимо на території всієї

²² S. Rospond. Próbný atlas toponomastyczny Słowiańszczyzny, стор. 177; його ж. Stratygrafia toponimiczna, стор. 76.

²³ М. Н. Тихомиров. Древнерусские города. М., 1956, стор. 9.

²⁴ На час формування Київської держави і пізніше цей первісний взаємозв'язок між граматичною формою та характером типу поселень врачається.

зони або ж на одній з її окраїн. Група назв, у другому члені яких виступає компонент **-діж** (Велдіж, Нудіж, Бездіж), локалізується по лінії, що йде з Прикарпаття через Волинь, досягаючи Полісся і р. Яселди; група з компонентом **-жир** вкраплена в масиві інших структурних груп на **-*їь** від Тиси до Прип'яті тощо.

Привертає увагу й те, що в західній частині зони зосереджена більшість таких структурних груп, які майже відсутні в східній. Відсутність на сході і наявність на заході одних і тих самих груп протягом документованого періоду вказує на специфіку і особливості цих частин зони. Специфіка зони проявляється також у наявності в східній та західній частинах однакових структурних груп, наприклад, **-бір/-бор**, **-гощ**, **-виж**, **-мир/-мер**, які оформляють різні за значенням і звучанням назви. Ніде у західній частині зони не виявлено таких назв на **-*їь**, які зустрінуто на сході, зокрема на Лівобережжі: Скоробор, Буймер, Снагость, Стародуб, Троєбор, Угощ, Оргощ, Вороніж, Тростаць, Любостань і т. д. Це свідчить про самобутність творення назв на **-*їь** у давні віки на території усїєї зони. Окремі назви Лівобережжя (Самбір, Возгощ, Уніж) тотожні з топонімами Придністров'я і Надприп'яття. Ці одиничні приклади немає підстави розцінювати як наслідок колонізаційних рухів із заходу на схід. Аналогічні назви поширені в Білорусії, Росії і Польщі. Що ж до назв півдня України, зокрема таких, як Богуслав, Станіслав та ін., то вони, ймовірно, виникли завдяки колонізації його переселенцями з півночі та північного заходу.

Деякі з структурних груп, зокрема **-гощ**, **-мир/-мер**, **-ніж**, **-слав/-славль**, будучи рівномірно поширеними на території зони, творять ще окремі скупчення, на базі яких виділяється ряд ізоморф. Вони знаходяться здебільшого на основних смугах зони. На Волині чітко вирізняються ізоморфи груп **-ніж**, **-гощ** (двічі)²⁵, у Присянні — група **-слав/-славль** (ряд назв на **-слав** виділяється побіч південно-східної межі зони і проходить вглиб на південь, сягаючи моря). На Придністров'ї та по р. Ужу і притоках Латориці виділяється група **-мир/-мер**. Особливо характерна вона для Закарпаття (рис. 3).

Скупчення назв, об'єднаних за другим членом топонімів, відображають поширеність того чи іншого структурного типу антропонімів на певній території. Їх кількісні характеристики — джерело для типологічних порівнянь української зони з аналогічними зонами східних, західних чи південних слов'ян.

На території української зони з назвами на **-*їь** виявлено також скупчення тотожних за звучанням назв. Інтерес становлять назви *Переніж* (< *Переніг*), засвідчена 5 разів (ізоморфа **-ніж**, рис. 3),

²⁵ Підкреслення значної кількості назв з компонентом **-гощ** на Волині знаходимо у П. Арумуа (P e e t e r A r u m u a. Sur les principes et méthodes d'hydronymie russe: Les mons en gost? — «Scando-Slavica», VI, 1960, стр. 144—175).

Літмир та *Літомир* на Прикарпатті і в Карпатах; *Вишемер* (*Вишомир*) зустрічаємо 3 рази по обидва боки р. Бугу і т. д. Територія, на якій знаходяться однакові близько розташовані топоніми, відображає не лише динаміку заселення і відбиває антропологічну базу виникнення однієї чи групи однаково утворюваних назв, а й дає підставу твердити, що в основі даних назв лежать не різні випадкові імена, а ім'я однієї особи. У зв'язку з цим можливе припущення про належність одній і тій же людині, ім'я якої лягло в основу цих назв, не лише городів, а й земель, які їх оточували. Найявність тотожних назв, розташованих на значних віддалях одна від одної, є наслідком поширення однотипних антропонімів або механічного перенесення назв разом з переселенцями (Перемишль у Галичині і в Росії). Аналогічне значення має географія першого компонента деяких двочленних назв на *-*їь*, наприклад, *Добромиль*, *Доброніж*, *Доброгощ*, *Доброслав-а* або *Іустань*, *Тумир*, *Тугощ-і* і т. д.

Протягом документованого періоду відбувався певний перерозподіл у поширенні структурних груп на території зони.

Дослідження статистичних даних та географії назв на *-*їь* України не вичерпується сказаним. Як кількісні показники, так і просторове поширення назв на *-*їь* при дальшому вивченні будуть мінятися, а разом з тим розкриватимуться нові, не цілком з'ясовані питання. Нові проблеми у вивченні української зони назв на *-*їь* постають при зіставленні її даних з даними таких же зон інших слов'янських країн, при дослідженні ареалу назв на *-*їь* у цілому.

Виявлені засвідчення назв у Х — першій половині ХХ ст. відображають коефіцієнт наявності назв у відповідні періоди. Кількість засвідчень не абсолютна, підлягає змінам і може у кожному з трьох виділених нами періодів доповнюватися. Статистичні дані назв на *-*їь* взагалі та їх структурних груп набирають джерелознавчої пізнавальності лише після проведення аналізу структури та значення топонімів. Проте статистика попередньо виявляє систему досліджуваного типу назв, інформує про закономірності його розвитку в різні історичні періоди. Її відомості для дослідження мови, історії дають немалий ефект при попередньому встановленні часу утворення тих чи інших структурних груп назв на *-*їь*.

Протягом документованого періоду українська зона назв на *-*їь* майже не змінювалася — вони характерні для західних, північно-західних, північних та північно-східних областей України і не характерні для півдня її. Ця територія збігається із землями найдавнішого розселення слов'ян. Значне поширення назв на *-*їь* на Поліссі (там же знаходиться інший архаїчний тип назв на *-ичі*) заперечує твердження про слов'янсько-балтійський рубіж на Прип'яті, а засвідчення їх в українських Карпатах вказує, що заселення цієї частини України могло проходити не пізніше заселення верхнього Придністров'я чи Волині. Різна частотність поширення топонімів на *-*їь* відображає густоту заселення у давні часи, а також

межі української зони, з чим пов'язується встановлення території найдавнішого розселення слов'ян.

Статистичні дані та географія поширення назв на *-*jь* — цінне джерело для дослідження історичних діалектів та історичної лексикології.

О. А. Купчинский

СТАТИСТИКА И ГЕОГРАФИЯ ДВУЧЛЕННЫХ ОТЫМЕННЫХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ УКРАИНЫ НА *-*jь*

Резюме

Статистика и география — неотъемлемые элементы каждого топонимического исследования.

Древнеславянские двучленные географические названия на *-*jь*, выявленные на территории Украины, представлены 328 засвидетельствованиями: X—XIV ст. — 43, XV—XVII ст. — 165, XVIII — первая половина XX ст. — 264. В общем количестве географических названий на *-*jь* выделяются 33 структурные группы, представленные разными числовыми показателями и неодинаковым процентным соотношением засвидетельствований в указанных хронологических периодах. Количество названий на *-*jь* изменяется по мере выявления документальной базы. Поскольку исследуемые названия уходят своей историей в глубину веков и в документированном периоде сохранились лишь как реликт прошлого, их количество, в основном, отображает наличие названий, а не продуктивность их развития за указанный период.

Географические названия на *-*jь* распространены в западных, северо-западных, северных и северо-восточных областях Украины и отсутствуют на юге. Украинская зона составляет часть общеславянского ареала названий на *-*jь*. Эта территория совпадает с землями самого древнего заселения. Неодинаковая частотность названий создает в зоне основные и периферийные полосы, отображающие разную плотность поселений. На основных полосах выделяются значительные скопления названий — центры древнеславянской колонизации. Интерес представляют границы зоны.

Для изучения истории и языка, в частности лингвогеографии, большое значение имеют статистика и география структурных групп названий на *-*jь*.

ТОПОНІМІЧНІ МАТЕРІАЛИ
У ФОНДАХ РОВЕНСЬКОГО ОБЛДЕРЖАРХІВУ*

В останні роки помітно посилилось дослідження питань топоніміки. Важливими центрами по вивченню і збору топонімічних матеріалів є Інститут мовознавства ім. Потебні, Чернівецький, Львівський та інші університети, ряд педагогічних інститутів. Займаються цим і окремі ентузіасти. Велике значення для збору сучасних топонімічних матеріалів мають наукові експедиції. Разом з тим слід зауважити, що дуже багато топонімів зафіксовано в численних документах, що зберігаються в державних архівах. Їх необхідно використовувати в наукових дослідженнях, зокрема при підготовці топонімічного та історичного атласів України.

Зважаючи на брак будь-яких повідомлень про топонімічні матеріали у документальних фондах архівів, спробуємо в якійсь мірі заповнити цю прогалину документами бодай одного архіву — Ровенського.

Як правило, значні комплекси топонімічних матеріалів відклалися в документах установ, організацій, що за родом своєї діяльності мали відношення до проведення поділу, вилучення земель, до здійснення аграрних реформ і впровадження в життя земельних законів тощо.

У фонді Острозького повітового межового відомства (ф. 545) зберігається 1245 планів надільних, викупних, інвентарних та інших земель, карт, геодезичних описів населених пунктів та окремих земельних масивів колишнього Острозького повіту царської Росії за 1864—1912 рр. Приблизно третина їх стосується території сучасної Ровенської області і містить багатий топонімічний матеріал.

На планах зображені певні населені пункти, а також різні угіддя (поля, урочища, ліси, балки, сінокоси, болота, озера, ставки, річки, дороги, займища, фільварки), що належали до них, і сусідні села, слободи, хутори, відруби, колонії, поселення. До планів додано численні креслення земельних ділянок окремих власників, часто із позначенням на них мікротопонімів. У геодезичних описах топоніми використовуються для позначення кордонів і польових меж, угідь, причому вони прив'язуються до конкретної місцевості, що допомагає встановлювати значення та походження топоніма. Плани угідь більшості населених пунктів склалися повторно через значні проміжки часу, і в них зафіксовано зміни, що сталися в місцевих назвах. У названих фондах установ зберігаються плани земельних угідь початку

* У статті використано лише фонди документальних матеріалів за період з XVIII ст. до 1939 р.

XIX ст., складені польською мовою. Вони, очевидно, надсилалися в ці установи для копіювання і залишилися в них. Топонімічні назви на цих планах подано згідно з місцевою вимовою; навіть через десятки років в одних і тих же назвах помітні різниця окремих складів чи букв.

На великомасштабних картах Острозького повіту за 1859?, 1867, 1868 рр. перелічено всі види поселень¹. Збереглося сім межових книг казенних земельних ділянок с. Жемелинці і м. Ляхівці², які можна використати для встановлення зниклих топонімів того періоду.

Увагу топоніміста привернуть матеріали фонду Дубнівського підкоморського суду, зокрема межові акти між Дубнівським і Кременецьким повітами 1808 р.³, м. Острополя за 1803 і 1804 рр.⁴ та ряду інших населених пунктів за 1800—1808 рр. (всього 101 акт)⁵.

Значні топонімічні матеріали є в фондах Дубнівського (ф. 370), Корецького (ф. 395), Острозького (ф. 22) та Ровенського (ф. 384) повітових судів за 1774—1879 рр. у справах по розгляду земельних й межових позовів, по укладанню купчих, ствердженню та уточненню спадкоємних і приватновласницьких прав, конфіскації прав на земельну власність, передачі прав власності на землю казні, викупу земельних ділянок селянами, продажу земель за борги з публічних торгів, по уточненню меж земельних володінь й відмежуванню земель, у журналах засідань та рішеннях повітових судів, а також ревізських реєстрах населених пунктів Корецького повіту за 1795 р. та Ровенського повіту за 1794—1795 рр.⁶

Деякі матеріали з топоніміки знаходимо у фонді Дубнівського повітового у чиншових справах присутствія (ф. 400) на викопировці з плану розверстаної в 1913 р. землі селян с. Будераж, у фондах мирових посередників Ровенського та Острозького повітів, у договорах купівлі-продажу нерухомого майна, купчих, у матеріалах по обміну земельних ділянок в с. Голубно⁷, актах на викуп землі, подвірних списках домовласників, в уставних грамотах та податних зошитах до них, в окремих виписках з актової книги Острозького опікунського управління другої половини XIX ст.

Під час проведення столипінської реформи численні топонімічні матеріали відклалися у справах клопотань селян Острозького повіту про продаж їм земельних ділянок із фонду селян-

¹ Ровенський облдержархів, ф. 545, оп. 1, спр. 508, 509, 517.

² Там же, спр. 377, 431, 434—437, 952.

³ Там же, ф. 612, оп. 1, спр. 7, арк. 1—5.

⁴ Там же, спр. 3, арк. 306—311, спр. 4, арк. 35—50, 353—493.

⁵ Там же, спр. 1, 3—7.

⁶ Там же, ф. 384, оп. 6, спр. 1—3.

⁷ Там же, ф. 19, оп. 1, спр. 1.

ського поземельного банку, про наділення їх землею за рахунок казенних лісових дач, про підтримку при оренді земель, про одержання позик від селянського поземельного банку на купівлю землі, про відведення лісових ділянок, про переселення на банківські й приватновласницькі землі, а також у листуванні про розверстання надільних земель і в зведеннях волосних правлінь про помістя, розверстані ще до виникнення землевпорядних комісій (фонд Острозької землевпорядної експедиції)⁸.

Документи справ Острозької повітрової землевпорядної експедиції містять детальні переліки мікротопонімів та гідронімів. Особливо насичені топонімічними матеріалами відомості про характер земель при населених пунктах, довідки про суміжних власників з короткими описами їх земель, акти обслідування земель, ухвали сільських сходів, добровільні угоди на проведення розверстки громадських та інших земель, журнали засідань і постанови повітрової землевпорядної комісії. Окремі топоніми зустрічаємо в рапортах землемірів та у відомостях про хід межових робіт. Так, у відомості про стан межових робіт у повіті на 1 травня 1910 р. називаються урочища та поля — під Тесовщиною, Полуволоки, Курган, Загуменки, Загорби, Підлісин, Запуст та ін.⁹ Окремі топоніми знаходимо в справах по переселенню в європейську і азійську частини Росії. Ходаки в різних місцях Росії склали попередні угоди на купівлю земельних ділянок, копії з яких зберігаються в фонді. В них знаходимо топонімічні матеріали з Самарської, Калузької та Тульської губерній початку ХХ ст.¹⁰

У книгах для запису передшлюбних опитів з церков у с. Жемелинці за 1804—1838, 1887, 1897—1904 рр., м. Ляхівці за 1838—1884, 1910 рр.¹¹, с. Денисівка за 1908—1915 рр.¹², с. Вариводок за 1909—1915 рр.¹³ називаються населені пункти, звідки походять шлюбні пари.

Тут подибуємо назви передмість, дрібних поселень Острозького повіту, що не включалися до географічних покажчиків, а також назви окремих зниклих населених пунктів. Переліки населених пунктів є й в клірових відомостях. Надзвичайно цікаві топонімічні записи внесено в парафіяльні списки церков Волинської дієзеції Ровенського, Дубнівського та Здолбунівського повітів, які в ряді випадків пояснюють походження чи вживання слова. Наприклад, у графі опису місцевості, де знаходиться парафія, зазначається: «Село Хорів розташоване на двох сусідніх пагорбах, між якими знаходиться ставок. Через гористу міс-

⁸ Ровенський облдержархів, ф. 16, оп. 1, спр. 27.

⁹ Там же, ф. 16, оп. 1, спр. 47, арк. 22—23.

¹⁰ Там же, спр. 45.

¹¹ Там же, ф. 485, оп. 2, спр. 2, 5, 6, 24, 33, 40.

¹² Там же, спр. 37.

¹³ Там же, спр. 39.

цевість село це називалося колись Горев, пізніше в устах народу змінило назву на Хорів»¹⁴; «Частина села (Мала Мошаниця.— З. С.) на північному пагорбку називається Бречевиця, на східному — Кусенки, на південному пагорбку — Джурики»¹⁵.

Значно більше топонімічних матеріалів збереглося за 1921—1939 рр.

У фондах Дубнівського (ф. 52), Костопільського (ф. 161), Острозького (ф. 156), Сарненського (ф. 357), Ровенського (ф. 30) повітових староств та експозитури останнього в Корці (ф. 191), де старости зосереджували всю повноту державної влади, відклаталося дуже багато топонімічних матеріалів. Майже повні записи топонімів ряду населених пунктів зібрано в справах по проведенню парцеляції і комасації земель, ліквідації сервітутів, справах по прийняттю земель у державну власність, а також у справах по купівлі-продажу й оренді земель, розподілу маєткових земель¹⁶, опису міських границь м. Рівного з 1933 р.¹⁷, у матеріалах по їх уточненню¹⁸ та відомостях поділу м. Рівного на санітарні дільниці в 1920 р., в яких подано назви ліній, вулиць, міських площ, передмість і частин міста тощо¹⁹.

У фонді Ровенського повітового староства зберігаються матеріали про організацію нових населених пунктів²⁰, зміни адміністративно-територіальних поділів²¹, зміни назв населених пунктів²², а у фонді Сарненського повітового староства є список населених пунктів Домбровицької гміни (57 назв)²³.

19 жовтня 1921 р. волинський воевода надіслав повітовим старостам обіжника, в якому зажадав «усталення» назв місцевостей²⁴. Вже до 30 липня 1923 р. більшість назв вулиць і площ м. Рівного була перейменована, серед них давні — Брама, Торгова, Вартова, Фільварочна та ін. (всього 47 назв)²⁵. Так польська буржуазна влада поставилась до історичного й національного минулого українського народу з перших днів встановлення окупаційного режиму на західноукраїнських землях.

¹⁴ Ровенський облдержархів, ф. 485, оп. 2, спр. 1, арк. 59.

¹⁵ Там же, арк. 170.

¹⁶ Там же, ф. 30, оп. 18, спр. 2199 (1932 р.); оп. 19, спр. 311 (1932 р., 238 назв маєтків); оп. 29, спр. 1, 3.

¹⁷ Там же, оп. 1, спр. 224, арк. 55—56.

¹⁸ Опис граничних територій князів Любомирських, сільських громад Тютковичі, Золотіїв, Дворець, Грабник, військових, державних та залізничних земель. Ровенський облдержархів, ф. 30, оп. 1, спр. 224, арк. 38—44; оп. 2, спр. 806, арк. 1—5.

¹⁹ Там же, оп. 2, спр. 96.

²⁰ Там же, оп. 1, спр. 96, 116 та ін.

²¹ Там же, оп. 1, спр. 190; оп. 1, спр. 539, 607; оп. 18, спр. 1260 (1927 р.); оп. 27, спр. 11.

²² Там же, оп. 2, спр. 474; оп. 14, спр. 38.

²³ Там же, ф. 357, оп. 5, спр. 11, арк. 1—4.

²⁴ Там же, ф. 30, оп. 2, спр. 115, арк. 14.

²⁵ Там же, спр. 479.

Зауважимо, що географічна номенклатура в 1921—1939 рр. охоплювала багато видів поселень: містечка, села, фільварки, хутори, маетки, колонії, застінки, монастирі, військові, цивільні, залізничні, фабричні, парафіяльні і млинарські осаді, поселення-будинки лісників (leśniczówki), лісництва та надлісництва, а також гаївки, урочища, залізничні станції й пристанки, залізничні й дорожні будки, цегельні, цукроварні, смолярні²⁶.

Заслугують на увагу матеріали по обліку всіх видів поселень та виготвленню адміністративних карт, які за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 19 серпня 1930 р. мали бути виготовлені до 1 грудня 1930 р.²⁷ Самі картографічні матеріали у фонді не збереглися, але листування та інформація з питань їх укладання містять топонімічний матеріал. Облік поселень провадився для адресної книги Польщі²⁸, за розпорядженнями Волинського воеводського уряду²⁹ та для внутрішніх потреб староства³⁰.

Окрему групу становлять назви осад, колоній та інших населених пунктів, заснованих цивільними та військовими осадниками. Здебільшого вони походять від найменувань полків, дивізій та інших військових з'єднань (наприклад, осада Язловецька — від 14-го полку язловецьких уланів), від пам'ятних місць битв, рідше від назв поселень, звідки походять самі осадники, а ще рідше від місцевих назв та ін. Ці назви мали певний ідеологічний і політичний зміст, а тому всіляко насаджувалися польськими буржуазними властями: Уланська Доля, Вигода, Щаслива, Воля Пілсудського, Кошари, Галлерово, Військова та багато інших. Часто вони були незрозумілими для місцевих жителів. Наприклад, тільки через 7 років після заснування війскової осаді Боянівка (Bojanówka) в Тучинській гміні підняли клопотання про зміну її назви на похідну від назви французького міста на півдні Франції Байон, де формувалися польські військові частини³¹.

У цьому ж фонді зберігаються анкетні матеріали про всі німецькі поселення з відміткою про їх місцерозташування, зібрані Ровенським повітовим староством за розпорядженням волинського воеводи від 28 червня 1928 р., куди включено назви тих поселень, що згаданою вище географічною номенклатурою не враховувалися³².

У 1937—1938 рр. у Здолбунівському повітовому старостві на вимогу топографічного відділу Військового географічного ін-

²⁶ «Wołyński Dziennik wojewódzki», 1936, № 1, poz. 1, стор. 96.

²⁷ Ровенський облдержархів, ф. 30, оп. 1, спр. 149.

²⁸ Там же, оп. 2, спр. 610 (1925 р.); оп. 18, спр. 1413 (1927 р.).

²⁹ Там же, оп. 1, спр. 115 (1928 р.); оп. 14, спр. 58 (1930 р.); оп. 2, спр. 769 (1931 р.); оп. 1, спр. 167 (1939 р.).

³⁰ Там же, оп. 2, спр. 119, арк. 8—9 (1921 р.).

³¹ Там же, оп. 2, спр. 472, арк. 27, 29.

³² Там же, оп. 1, спр. 121.

ституту у Варшаві було складено повні списки поселень на території міських гмін — Здолбунова, Острога та сільських — Тучап, Новомалина, Хорева, Мізочі, Сіянцив, Будеража³³.

Своєрідними списками населених пунктів є алфавітні покажчики до реєстру жителів Березнівської гміни Костопільського повіту³⁴. Такий же покажчик для м. Березне містить найповніший перелік вулиць, кутків та передмість³⁵, а також сіл: Богуші, Бородище, Кам'янка, Кургани, Моквин, Пеклівка, Тишиця, Яблонне³⁶ — і колоній: Антонівка, Замостище, Ільники, Карачун, Липники, Майдан Моквинський, Малинськ, Наталя, Рудня Бобровська, Рудня Лечинська³⁷ Березнівської гміни Костопільського повіту.

Окремо слід виділити матеріали по реєстрації виробничих закладів і підприємств, що відклалися в процесі діяльності промислових рефератів повітових староств. До кожної з таких справ долучалися плани, які включають значну кількість топонімів м. Рівного та інших міст і населених пунктів сучасної території області.

Повні списки населених пунктів гміни Антонівка над Гориню (60 назв)³⁸ та Висоцької гміни (126 назв)³⁹ знаходимо у фондах відповідних гмінних управлінь Сарненського повіту.

Такі ж списки населених пунктів є в фонді Костопільського повітового відділу з гмін Степань (94 назви)⁴⁰ і Людвипіль (понад 100 назв)⁴¹, на карті Костопільського повіту⁴² та картах шкільних округів в населених пунктах: Вирка, Немілля, Мишаківка, Будки Кудрянські⁴³, Великий Стидень, Антолин, Зульня, Хотин, Рудня Погорілівська, Людвипіль, Подралівка та Яблонка⁴⁴. Тут же зберігається опис меж маєтку Хмелівка в урочищі Видумка Людвипільської гміни⁴⁵.

Плани м. Рівного з назвами вулиць⁴⁶, а також списки нових й старих найменувань вулиць міста⁴⁷ зберігаються у фонді Ровенського магістрату; тут же є опис проєктованих меж м. Рівного⁴⁸.

³³ Ровенський облдержархів, ф. 156, оп. 1, спр. 63, арк. 1—10.

³⁴ Там же, ф. 161, оп. 3, спр. 25—27.

³⁵ Там же, спр. 24.

³⁶ Там же, спр. 5—9, 4, 10, 11—13.

³⁷ Там же, спр. 2, 14—23.

³⁸ Там же, ф. 411, оп. 1, спр. 1.

³⁹ Там же, ф. 398, оп. 1, спр. 26.

⁴⁰ Там же, ф. 26, оп. 1, спр. 248.

⁴¹ Там же, спр. 139.

⁴² Там же, спр. 245.

⁴³ Там же, спр. 218, арк. 1—9.

⁴⁴ Там же, спр. 201, арк. 1—12.

⁴⁵ Там же, спр. 215.

⁴⁶ Там же, ф. 31, оп. 14, спр. 289, арк. 13—15, 68.

⁴⁷ Там же, оп. 24, спр. 11а, арк. 2—4.

⁴⁸ Там же, оп. 6, спр. 7, арк. 1—2.

Значні топонімічні матеріали — назви полів, урочищ, шляхів окремих населених пунктів та дрібних поселень — відклалися у фондах Дубнівського (ф. 243), Здолбунівського (ф. 242), Костопільського (ф. 213), Ровенського (ф. 229) та Сарненського (ф. 241) повітових земельних управлінь у справах проведення комасації й парцеляції земель, купівлі-продажу та передачі земель і помість, у яких знаходимо плани до них та протоколи встановлення меж. У цих фондах відклалося багато документів кінця XIX — початку XX ст., зокрема чиншових договорів та документів про надання права власності, які містять багато топонімічні записи. Ось, наприклад, типовий початок чиншового договору: «Между нами, нижеподписавшимися чиншевиками, проживающими в слоб. Юзефовке, она же «Хвоянка», Селищской волости, Ровенского уезда, Волынской губернии, с одной стороны, и поверенными владельца имения под названием «Слобода Юзефовка», она же «Хвоянка» и дер. Городище...»⁴⁹

Топонімічні матеріали на ліси, землю, будівлі, вулиці, урочища, частини міста тощо містяться в списках на обкладення поземельним податком, списках боржників по недоїмках, списках власників нерухомого майна, в яких названо населені пункти й вулиці, в матеріалах розгляду заяв та скарг про звільнення від сплати податків у фондах повітових та дільничних фінансових управлінь. Наприклад, у судовому протоколі по затвердженню тестаменту названо кілька топонімів з території м. Рівного: під Криницею, Боярин (сучасна назва Боярка), Цегельні, під Омеляною та ін.⁵⁰ Повні переліки вулиць та передмість м. Рівного містяться в книгах реєстрації нерухомого майна і списках його власників⁵¹.

У фондах повітових комісій по класифікації земель зберігається 374 плани земель населених пунктів Дубнівського, Здолбунівського, Ровенського, Сарненського й Костопільського повітів за 1931—1938 рр.⁵², на які нанесено численні назви полів, боліт тощо. Частину топонімів зафіксовано в описах меж сіл та протоколах засідань класифікаційних комісій.

Топоніми знаходимо в справах передачі маєтків та земель осадникам, у протоколах обслідування земельних ділянок, надільних актах та протоколах засідань повітових комітетів, у фондах повітових комітетів по наділенню землею осадників у Ровенському, Здолбунівському та Острозькому повітах⁵³.

⁴⁹ Ровенський облдержархів, ф. 213, оп. 1, спр. 6, арк. 34.

⁵⁰ Там же, ф. 102, оп. 1, спр. 6, арк. 3.

⁵¹ Там же, ф. 219, оп. 4, спр. 1—4; ф. 218, оп. 2, спр. 1.

⁵² Там же, ф. 620, оп. 1, спр. 1—12; ф. 626, оп. 2, спр. 1—164; ф. 101, оп. 2, спр. 1—131; оп. 3, спр. 1, 2; ф. 621, оп. 1, спр. 1—58; ф. 622, оп. 1, спр. 1—17.

⁵³ Там же, ф. 190, оп. 1, спр. 1—3, 5, 7—71; ф. 233, оп. 1, спр. 1, 3—5; ф. 79, оп. 1, спр. 2, 4, 7—24, 28; ф. 227, оп. 1, спр. 1; оп. 2, спр. 1—8.

У фондах Ровенської (ф. 631), Здолбунівської (ф. 627) та Костопільської (ф. 211) комісій по проведенню викупу земельних ділянок топоніми є в справах про викуп і продаж земельних ділянок.

Збором топонімів на Волині за спеціально складеною, досить детальною анкетою⁵⁴ займався Гофман Якуб — редактор «Рочників Волинських», директор однієї з ровенських шкіл. Певно, йому вдалося зібрати чимало анкет, але збереглося лише кілька: з с. Горбаків Ровенського повіту, с. Свинюхи Кременецького повіту, с. Любошина Ковельського повіту, с. Нових Іваничів Володимирського повіту, с. Хорів Здолбунівського повіту та с. Волі Острівецької Любомльського повіту⁵⁵. До окремих з них додано плани з позначенням топонімічних назв на місцевості та пояснення їх походження, записані від місцевих жителів.

Найбільш значні топонімічні матеріали зосереджені в іпотечі Ровенського окружного суду (ф. 32, оп. 6—27, 31) з сімома алфавітними покажчиками до неї (оп. 30)⁵⁶. Компетенція суду поширювалася на територію Дубнівського, Здолбунівського, Костопільського, Кременецького, Ровенського і Сарненського повітів. Іпотечний відділ суду обліковував нерухомі маєтності власників, а також реєстрував акти про обмеження прав власності, про віддачу у заставу нерухомої власності для одержання грошової позики, привілеї, звільнення від позик, купівлю та продаж нерухомої власності, протоколи розподілу власності, передачу в оренду тощо⁵⁷. В кожній з 19 223 іпотечних книжок подаються назва власності (маєтку чи поля) і назви місць, де вона розташована (урочища, населені пункти, вулиці та ін.), повні описи меж, земельних володінь з численними планами.

Багато мікротопонімів є в земельних позовах⁵⁸ та у справах про порубки лісу й потрави посівів⁵⁹.

Не менш цікаві топонімічні матеріали зосереджені у документах фондів повітових інспекцій державного страхування, прокуратури Ровенського окружного суду, у численних справах мирових та гродських судів. Практично топоніми знаходимо в документах кожного фонду.

⁵⁴ Ця анкета з ініціативи правління Спілки польських учителів загальноосвітніх шкіл була поширена не пізніше 1931 р. серед членів спілки, інтелігенції та сільської молоді для збору географічних назв на території Волині (Ровенський облдержархів, ф. 160, оп. 1, спр. 46, арк. 28).

⁵⁵ Ровенський облдержархів, ф. 160, оп. 1, спр. 46, арк. 8, 13—14, 20, 27, 38, 40.

⁵⁶ За приблизними підрахунками, вони містять до 100 тис. топонімічних назв.

⁵⁷ «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1919, № 18, poz. 157.

⁵⁸ Ровенський облдержархів, ф. 32, оп. 1, спр. 159—195, 1115—1137, 1179—1821, 2611—2678, 3758—3826, 5408—5502; оп. 33, спр. 89—131.

⁵⁹ Там же, ф. 32, оп. 1, спр. 196—212, 1138—1145, 1721—1848, 2679—2690, 3827—3840, 5502—5517; оп. 33, спр. 132.

Топоніми, що є в документах фондів радянських установ та організацій, ще чекають свого вивчення. Крім того, значна частина матеріалів з топоніміки Ровенщини є в документах, що зберігаються в інших архівах — Волинському й Житомирському облдержархівах, Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві, архівах Москви та Польської Народної Республіки.

Опрацювання топонімічних матеріалів у ряді випадків утруднене через відсутність географічних покажчиків до документів, зокрема до документів судових установ.

Нами зроблено огляд фондів, найбільш насичених топонімічними матеріалами, які практично доступні для вивчення. Справа, таким чином, за організацією планомірного збору топонімічних матеріалів.

З. О. Сендык

ТОПОНИМИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ В ФОНДАХ РОВЕНСКОГО ОБЛГОСАРХИВА

Резюме

Значительная часть топонимов прошлого и настоящего времени зафиксирована в многочисленных документальных материалах, хранящихся в архивах. В статье сделан обзор фондов Ровенского облгосархива за период с XVIII в. до сентября 1939 г. Практически топонимы есть в каждом фонде, но наиболее значительные их комплексы сосредоточены в документальных материалах фондов учреждений и организаций, занимавшихся делами землепользования, проводивших в жизнь аграрные реформы, отдельные земельные законы и распоряжения властей, в фондах судебных учреждений.

В статье приводятся сведения об уже проводившихся сборах топонимов для служебных и научных целей. Без широкого использования топонимов, зафиксированных в документальных материалах, хранящихся в госархивах, невозможна подготовка топонимического и исторического атласов Украины.

СФРАГІСТИКА. ЕМБЛЕМАТИКА

О. В. Маркевич

ЗНАЧЕННЯ ПЕЧАТОК МІСТ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ

Найдостовірнішим джерелом для дослідження міської геральдики є печатки міст. Печатка із зображенням герба міста в середньовіччі була засобом засвідчення документів і впродовж багатьох сторіч заступала підписи людей, які досить часто хоч і займали високе становище, але не вміли писати.

Дослідник міської геральдики без труднощів може встановити герб міста, якщо збереглася хоч одна гербова печатка цього міста, бо її емблема є найвірогіднішим гербовим зображенням. Легко визначається зображення міського герба також тоді, коли всі збережені міські печатки різних століть мають однакову емблему. Легко встановити герб і тоді, коли малюнок герба на печатках виконаний у дусі стилів певних епох (романський, готичний, ренесанс, барокко та ін.).

Надзвичайно важко встановити зображення міського герба тоді, коли маємо багато печаток одного міста з неоднаковими символічними знаками різних стилів. У такому випадку дослідник має встановити, який символічний знак характерний для даного міста, тобто є його гербом. У цьому часто допомагають такі документи, як привілеї, надання, записи в міських актових книгах, а також печатки князів, бояр тощо. Труднощі виникають здебільшого при встановленні гербів великих древніх міст, печатки яких сягають XIII—XIV ст., а кожне сторіччя приносило їм нові печатки.

Дещо інакше відбувався процес зміни гербів менших міст, які знаходились у приватній власності. Якщо гербом певного малого міста спочатку був герб його засновника і власника, то він застосовувався і на печатках протягом багатьох сторіч з поправками, що враховували суспільно-політичні та майнові зміни. Після переходу такого міста до іншого власника в зображенні міської печатки появлявся новий герб.

Труднощі у встановленні міських гербів виникають також через зміни (доповнення), яких вони зазнавали згідно з новими привілеями, затвердженнями.

Серед дослідників міської геральдики різних країн світу існує три групи, які по-своєму підходять до вивчення міських гербів. Одна з них вважає, що гербом міста є символічний знак, взятий ним відразу ж після заснування, зображення якого є на найдавнішій міській печатці. Друга група дотримується думки, що гербом міста слід вважати зображення, яке фігурує на найновіших печатках міста. Решта твердить, що гербом міста може бути тільки той символічний знак, який вживався найдовше на міських печатках.

У дослідженнях із сфрагістики і геральдики автор статті дотримується принципу встановлення символічного знака міста за зображенням найдавнішої міської печатки. Керування таким принципом на українському ґрунті, на нашу думку, є найбільш правильним. Це зумовлюється тим, що найдавніші печатки деяких міст України походять ще з періоду феодальної роздробленості Київської держави — передня захоплення українських земель феодальною Польщею і Великим князівством Литовським. Хоч таких печаток поки що виявлено небагато (Володимир-Волинський, Львів та Перемишль¹), але вони творять єдине ціле з багатим сфрагістичним матеріалом давньої Русі. Слід відзначити, що ці печатки застосовувалися для засвідчення документів протягом кількох століть і після захоплення українських земель феодальною Польщею та Великим князівством Литовським. Символічні знаки найдавніших печаток Львова, Володимира-Волинського та Перемишля ввійшли до гербів цих міст, за винятком деяких привнесень, викликаних наступом католицизму і єзуїтів на українську культуру, мову, звичаї тощо.

Найстаріші печатки інших давніх українських міст кінця XIV—XVII ст. свідчать про впливи старих традицій як на їх

¹ Публікації та описи цих печаток див.: М. Грушевський. Лист Володимирської громади з 1324 року.—Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 72, 1906, стор. 5—8; О. В. Маркевич. Печатки міст Галичини як історичне джерело. — Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966, стор. 222—237; W. Łoziński. Lwów starożytny, kartki z historii sztuki i obyczajów, t. I. — Złotnictwo Lwowskie w dawnych wiekach. Lwów, 1889, стор. титульна і 100; W. Łoziński. Lwów starożytny, kartki z historii sztuki i obyczajów, t. II. — Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie XVI i XVII wieku. Lwów, 1890, титульна сторінка; В. Engel. Die mittelalterlichen Sigel des Thornes Rathesarchivs, mit besonderer Berücksichtigung der Ordenslandes. Thorn, 1894, стор. 14, табл. VI, іл. 111; F. Piekosiński. Pieczęcie polskie wieków średnich. Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce, t. VI. Kraków, 1900, стор. 314; W. Łoziński. Złotnictwo Lwowskie. Biblioteka lwowska. Lwów, 1922, XV—XVII, стор. 166; К. М. Осінські. О медалу выставки przemyslskiej з г. 1904 і о гербе міста Прzemysła.—«Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», 1904, № 5, стор. 78; J. Smółka. O herbie miasta Przemysła. Przemysł, 1923, стор. 13; Akta grodzkie i ziemskie (далі — AGZ), t. III, стор. 22—23; t. VI, стор. 142—145; М. Гумовські. Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku. Toruń, 1960, стор. 137, табл. XX, № 250; стор. 181, табл. XXVII, № 356.

символічний знак, так і на графічне виконання його. Це, зокрема, печатки Белза, Вишні, Галича, Городка, Долини, Дрогобича, Луцька, Кам'янець-Подільського, Коломиї, Коросна, Стрия, Старого Самбора, Холма, Яворова та інших міст. Більшість символічних знаків давніх печаток цих міст стала елементами їх гербів, інші були модернізовані або ж зовсім змінені.

У зв'язку з цим для встановлення символічного знака міста необхідно виявити і використати тільки найдавніший варіант міської печатки, оскільки зображення на пізніших міських печатках досить часто зазнавали численних змін, модернізацій, доповнень, далеких від місцевих традицій.

Спробуємо на основі численного сфрагистичного матеріалу м. Львова показати, як за допомогою печаток нам вдалося дослідити історію стародавнього львівського герба, показати значення зображень печаток міст для дослідження міської геральдики.

Герб Львова дуже тісно зв'язаний з виникненням та подальшою історією самого міста. Початки цього герба губляться в сивій давнині і сягають періоду існування Галицько-Волинської держави². Через брак джерел, які були знищені під час численних руйнувань Львова татарськими ордами та військами шляхетської Польщі і Великого князівства Литовського, важко встановити, коли йому вперше надали герб. Але навіть скупі дані залишків джерельних матеріалів того часу дають можливість встановити походження символічного знака Львова.

Зображення крокуючого вправо (по-геральдичному) лева вперше зустрічаємо на аверсі печатки, прикріпленої до грамоти двох галицько-володимирських князів — Андрія і Льва II від 9 серпня 1316 р., які титулували себе князями всієї Русі, Галича і Володимира³. У науковій літературі⁴ утвердилася думка, що ця печатка успадкована від Льва Даниловича, толока якої походить ще з XIII ст., а зображений на ній лев був, очевидно, символічним, династичним і територіальним знаком тієї гілки Рюриковичів, що мала свій політико-адміністративний осередок

² F. g. S. R e i c h m a n. Herb miasta Lwowa. Ilustrowany skorowidz stołeczego miasta Lwowa z okazji powszechnej wystawy krajowej roku 1894. Lwów, 1894, стор. 15.

³ Репродукції печатки див.: А. Лаппо-Данилевский. Печати последних галичско-володимирских князей и их советников. — Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. СПб., 1907, табл. II; повний текст грамоти подано на стор. 149; М. Грушевський. Ілюстрована історія України-Руси. К., 1908, стор. 137; А. L e w i c k i. Ruthenische Theilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen. — Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien, 1894, стор. 172—173; F. P i e k o s i ń s k i. Назв. праця, стор. 293.

⁴ А. Лаппо-Данилевский. Назв. праця, стор. 229; М. Грушевський. Ілюстрована історія України-Руси, стор. 138.

у Львові. Зображення лева є також на щиті печатки останнього галицько-волинського князя Юрія II⁵.

Зображення основних компонентів герба Львова вперше знаходимо на міській печатці, прикріпленій до документа від 10 січня 1359 р.⁶ Однак толока цієї печатки, як свідчить зображення на ній, а також навколишній напис, походить з періоду існування Галицько-Волинської держави. Вона належала окремій міській громаді, яка мала своє самоврядування і користувалася магдебурзьким правом⁷. Хто надав міському гербові таке зображення, поки що встановити не вдалося. Але поява на цій печатці зображення крокуючого лева, подібного до зображення лева з князівської печатки, наводить на думку, що міська громада намагалася наслідувати печатку князя, який, правдоподібно, надав їй міське право, або використовувала зображення лева, що уже тоді, можливо, був символічним знаком міста.

Рис. 1.

Зображення на найдавнішій печатці (рис. 1) має два основні складові мотиви: лев — символ самої назви Львова, міська брама — символ міста. Зображення ніби так і промовляє найраніші назви міста — Львівград, Львівгород.

Отже, найдавніше зображення герба міста Львова, яке сягає періоду давньої Русі, — це відкриті міські ворота романського стилю з трьома вежами, в яких крокує вправо (по-геральдичному) лев з відкритою пащею і піднятим догори хвостом. Крокуючий у міській брамі лев символізує могутність і силу міста, куди дорога для завойовників закрита.

В середині XIV ст. західноукраїнські землі були загарбані шляхетською Польщею. З метою зміцнення своїх позицій на Україні королівський уряд разом з католицьким духовенством почали наступ на українську культуру, мову, звичаї. Гостра боротьба розгорнулася на релігійному ґрунті. У цій боротьбі польський уряд спирався на колоністів-католиків, які жили і оселялися в містах. Католики одержують королівські привілеї, об'єднують у міських громадах всіх одновірців, захоплюють міське самоврядування. Українське православне населення поз-

⁵ Репродукції печатки див.: А. Лаппо-Данилевский. Назв. праця, табл. V (із грамоти від 9 березня 1327 р.), табл. VI, VII (із грамоти від 11 лютого 1334 р.), табл. IX (із грамоти від 20 жовтня 1335 р.).

⁶ Репродукцію печатки з найдавнішим зображенням герба Львова вперше опублікував Пекосінський: Ф. Piekosiński. Назв. праця, стор. 314, іл. 296.

⁷ Детальніше про це див.: О. В. Маркевич. Назв. праця, стор. 230—233.

бавляється громадянських прав і опиняється в підлеглому становищі.

Захопивши міське самоврядування у Львові, католики розвивають його на базі того, яке існувало в період Галицько-Волинської держави. Для засвідчення документів використовують й надалі старі печатки. Отже, зображення давнього герба не зазнає змін, хоч наприкінці XIV і в XV ст. були виготовлені два нових типи міської печатки (рис. 2⁸, 3⁹), які використовуву-

Рис. 2.

Рис. 3.

валися для засвідчення документів поряд із старою печаткою. Зображення на нових міських печатках подібне до того, яке було на найдавнішій печатці міста періоду Галицько-Волинської держави: відкриті міські ворота з трьома вежами, в яких крокує вправо лев з відкритою пащею і піднятим догори хвостом. Правда, в архітектурі міської брами вже помітні впливи готики і раннього Ренесансу, хоч давні традиції збережені. Ці печатки використовувалися протягом кількох століть¹⁰.

Про офіційне визнання герба Львова довідуємося з привілею польського короля Сігізмунда I від 26 січня 1526 р., що підтверджував Львову право користуватися гербом, який він застосовував з незапам'ятних часів¹¹. Місту надавався герб із

⁸ Відбиток печатки зберігається у Львові на документі від 1425 р. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 131, оп. 1, спр. 51(99). М. Гумовський виявив найдавніший варіант цієї печатки в Народовій бібліотеці у Варшаві на документі від 1370 р. M. G u m o w s k i. Назв. праця, стор. 136, репродукція подана на табл. XX, 249.

⁹ Уперше відбиток печатки виявлено на документі від 1496 р. ЦДІА УРСР у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 151/284.

¹⁰ Найдавніший варіант міської печатки, відомий від 1359 р., вживається для засвідчення документів аж до 1777 р. ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 238, арк. 15. Печатка, подана на рис. 2, як нам вдалося встановити, була в ужитку до 1787 р. ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 468, док. № 100. Печатку від 1496 р. бачимо останній раз на документі 1687 р. ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 224, док. № 217.

¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 195(368).

зображенням лева, що вільно стоїть у відкритій брамі, над якою височать три вежі. Його могли застосовувати радники на своїх печатках, прапорах, картинах і пам'ятниках. Лавникам таке право не надавалось. Ось чому і не дивно, що на найдавнішій печатці лави — суду Львова, яка також походить з періоду Русі, зображено браму з однією вежею, в якій, як і на першій міській печатці, лев крокує вправо¹². На початку XV ст. її замінила нова печатка, на якій замість зображення крокуючого лева з'явилося зображення лева, що пнеться на міську браму. Така зміна була викликана тим, що наприкінці XIV ст. львівська лави стала апеляційним судовим органом для всієї львівської землі, і тому на її печатці з'явилося зображення стоячого лева, взятого з герба львівської землі¹³.

Новим етапом в історії львівського герба був 1586 р., коли символічному крокуючому леву, який жив уже понад 200 років, було запропоновано зробитися смирним і «стати на лапки». Цьому передували такі події. У 1583 р. львівським католицьким архієпископом став єзуїт Ян Соліковський, який розгорнув бурхливу діяльність, спрямовану на зміцнення і поширення католицизму на українських землях. Соліковський не міг стерпіти того, що Львів мав у своєму гербі зображення «руського лева». У 1585 р. він добився аудієнції з новообраним папою Сикстом V. З Рима Соліковський повернувся з папською буллою, якою Львову надавався новий герб. Замість символічного крокуючого лева на гербі міста мало з'явитися зображення лева, який стоїть на задніх лапах і держить в передній правій лапі три горбки і восьмикутну зірку. В буллі папи роз'яснювалось, що він на прохання Соліковського бере із свого герба зображення трьох горбків і восьмикутної зірки і надає їх львівському гербу як символ католицької віри, яка визнає пресвяту трійцю. «Під охороною цього таємничого знака — зірки і горбків, — говорить в буллі, — ви переможете своїх ворогів (тобто православне українське населення. — О. М.), з якими постійно боротися мусите»¹⁴.

¹² Репродукцію і опис печатки див.: M. H a j s i g. Nieznana najdawniejsza pieczęć ławnicza m. Lwowa. — «Miesięcznik Heraldyczny». Warszawa, t. XIV, 1935, стор. 120—122, іл. 1; В. О. Г а в р и л е н к о. Львівські цехові печатки XIV—XV ст. та питання про час їх виникнення. — Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, стор. 249, іл. 10; О. В. М а р к е в и ч. Назв. праця, стор. 231—232.

¹³ Гербом львівської землі було зображення золотого лева, який пнеться на скелю. Див.: J. D l u g o s s i. Opera omnia, t. XXIII (Historia, t. IV), стор. 39; K. S o c h a n i e w i c z. Herb miasta Lwowa. Biblioteka Lwowska. Lwów, 1933, стор. 9.

¹⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 361(560). «... ut vos, huiusmodi stellae et montium mystico praesidio muniti, de inimicis vestris, quibuscum bellum continuum gerendum est, exoptatum victoriam reportetis».

З політичних міркувань католицьке духовенство Львова призначило вручення папського привілею бургомістру Львова на католицьке різдво в кафедральному костюлі. При його врученні з промовою виступив архієпископ Соліковський. «Столиця Русі Львів,— говорив він,— серед зіпсутого [українського.— О. М.] народу і від лона католицької церкви через грецьких [православних.— О. М.] обманщиків відірвана. З цього приводу намісник божий наш Сикст V для лева вашого пояс рицарський

Рис. 4.

Рис. 5.

дає, який виблискує трьома зірками, і три гори із зіркою на вічні часи як відзнаку тріумфальну»¹⁵. З словом-відповіддю виступив міський багатій Анджей Самбор, який схвалив нові зміни у львівському гербі. «Докладу всіх зусиль,— сказав він,— щоб символ Сикста V був вирізьблений не тільки на міських будівлях, але й в душах безсмертних, щоб лев не затремтів перед будь-яким нападом, навпаки, щоб горбки, йому підвішені, міг кидати на ворогів католицької віри»¹⁶.

Однак, незважаючи на «дарування» львівському леву папських додатків, у Львові і надалі використовувалися старі печатки із зображенням крокуючого «руського» — українського — лева. Отже, змін в зображення міського герба не було внесено. Лише в 1632 р., тобто через 47 років після надання папою Сикстом V нового зображення львівському гербу, була виготовлена нова міська печатка, на якій поряд з давнім зображенням міського герба, тобто крокуючого лева в міській брамі, у правій її частині з'явилося зображення стоячого лева з папськими додатками, який виштовхує з міської печатки зображення давнього герба з крокуючим левом (рис. 4)¹⁷. Але ця печатка не прижилася в міському уряді. Для засвідчення документів і надалі використовувалися давні печатки.

¹⁵ К. Sochaniewicz. Назв. праця, стор. 32—33.

¹⁶ Там же, стор. 33—34.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 127, док. № 1/8, фасц. 126.

У 1694 р. була поновлена спроба ввести нову печатку, подібну до попередньої. Правда, зображений на ній лев з папськими додатками виштовхує зображення давнього міського герба вже з лівого боку (рис. 5). Але й ця печатка не замінила давніх, її вжили, як нам вдалося встановити, лише один раз¹⁸.

Численні документи того часу засвідчені давніми печатками¹⁹. Як бачимо, намагання католицьких сановників за допомогою лева з папськими додатками вигнати з давньої міської печатки зображення символічного крокуючого в міській брамі лева виявилися марними, хоч штовхали його справа і зліва.

У середині XVII — на початку XVIII ст. з'явилося кілька малих печаток міста із зображенням стоячого лева, що пнеться на міську браму, з додатками папи і без них. Вони застосовувалися для засвідчення копій, а також другорядних документів, тоді як відбитки давніх печаток і надалі подибуємо на урочистих і важливих документах, що виходили з міської канцелярії.

Після захоплення Галичини Австро-Угорщиною в 1772 р. міський уряд не зазнав змін і продовжував вживати старі печатки із зображенням крокуючого лева в міській брамі з трьома вежами. Лише в 1787 р., з введенням нової організації магістрату²⁰, всі старі печатки було замінено новими. Зображення міських печаток стилізовано на німецький лад. На них з'являються зображення німецьких щитів, корон, лаврових і пальмових обрамлень та міської брами в німецькому стилі, в якій стоїть на задніх лапах лев з папськими додатками.

У 1789 р. привілеєм австрійського імператора Йосифа II було затверджено новий герб Львова. «Дозволяємо,— писалося в ньому,— королівському столичному місту Львову вживати власний герб, а саме: щит німецький з відтиснутим золотим обрамленням, покритий королівською короною синього кольору, на щиті чорний міський мур із шістьма бійницями з чорною брамою і срібними ґратами, в брамі золотий стоячий вправо лев, що держить у правій передній висунутій вперед лапі три малі срібні горбки, з яких середній, вищий, має насаджену комету або восьмикутну золоту зірку. Над брамою за муром височить одна вежа, яка має по боках дві менші. Всі три мають гострі зелені дахи, а кожна з них має поздовжні чотирикутні отвори, зроблені так, що утворюють повернутий трикутник»²¹.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 229, док. № 31/32.

¹⁹ Там же, спр. 338, док. № 1; оп. 3, спр. 212, док. № 5; оп. 1, спр. 232, док. № 12/11; спр. 460, док. № 73; спр. 238, док. № 45; спр. 260, док. № 5/5; спр. 326, док. № 3; спр. 244, арк. 25; спр. 187, арк. 15; спр. 163, док. № 22/45; ф. 132, оп. 1, спр. 190, док. № 70, та ін.

²⁰ Moritz von Drdacki. Darstellung des Verfahrens politischer Behörden in Galizien. Wien, 1833, стор. 11; Miasto Lwów w okresie Samorządu. Lwów, 1896, стор. LXXVIII—LXXIX.

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 88, спр. 1328, арк. 2.

Багаторічні намагання єзуїтів, натхнених папою Сикстом V, виштовхнути із львівського міського герба і печаток зображення «руського» крокуючого лева увінчалися успіхом лише під час австрійських реформ наприкінці XVIII ст., які модернізували на німецький стиль не тільки міський герб, а й усі міські печатки.

Таким чином, на основі численних сфрагістичних матеріалів Львова, а також документальних матеріалів з історії міського герба можна твердити, що історичний герб цього міста з найдавніших часів до кінця XVIII ст. мав зображення міської брами з трьома вежами, в якій крокував вправо (по-геральдичному) могутній лев. Елементи такого зображення можуть бути використані при створенні символічного знака Львова. Всі інші зображення міського герба використовувати не слід, оскільки вони привнесені ззовні і пов'язані з експансіоністською діяльністю Ватикану.

А. В. Маркевич

ЗНАЧЕНИЕ ПЕЧАТЕЙ ГОРОДОВ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДСКОЙ ГЕРАЛЬДИКИ

Резюме

В статье рассматриваются принципы изучения гербов украинских городов. Впервые в украинской исторической литературе сделано предположение о широком распространении символических знаков — гербов в городах древней Руси.

На сфрагистическом материале Львова автор показывает значение печатей для исследования городской геральдики. Используя многочисленные источники и средневековые печати, он излагает историю герба Львова, возникшего еще в период Галицко-Волынского княжества, до конца XVIII в. После захвата западноукраинских земель феодальной Польшей вокруг львовского герба развернулась ожесточенная борьба. Иезуиты, воодушевленные папой Сикстом V, на протяжении нескольких столетий делали неоднократные попытки «изгнать» из древнего львовского герба и печатей шагающего лева.

О. І. Фомін

ПЕЧАТКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І УСТАНОВ ПЕРІОДУ ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ

Трудящі Волині разом з трудящими масами усієї Російської імперії брали активну участь у підготовці і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Боротьба за встановлення і зміцнення Радянської влади на Волині проходила в ду-

же складних умовах і мала два періоди: перший — з другого півріччя 1917 р. по лютий 1918 р. (до окупації німецькими загарбниками України); другий — з березня 1918 р. по жовтень 1920 р. (вигнання німецьких і польських окупантів та петлюрівських банд з України). У ході боротьби революційні маси створювали свої органи влади — Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Через контрреволюційну діяльність буржуазно-націоналістичної Центральної ради у значній кількості Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів на Україні, в тому числі й у губерньському центрі Волині—Житомирі, керівництво захопили представники угодовських есеро-меншовицьких і буржуазно-націоналістичних партій. По західних же землях Волині проходила лінія фронту, де було зосереджено багато військ, представники революційних елементів яких входили в міські, повітові та інші Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів. Тому Ради тут були менше засмічені ставлениками угодовських партій. Згодом вони стали органами революційної боротьби народних мас.

Луцька Рада солдатських, робітничих і селянських депутатів, створена в липні 1917 р., після розгрому корніловського заклоту майже цілком стала на більшовицьку платформу. 10 жовтня 1917 р. вона прийняла рішення, спрямоване проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду. Після вигнання з неї угодовських елементів ця Рада стала справжнім організатором трудящих Луцького повіту. 4(17) грудня 1917 р. завдяки їй у Луцьку було оголошено про передачу всієї влади Радам. Подібні Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів діяли в Рожищах, Торчині, Дубно та інших містах.

Керівництво революційною боротьбою трудящих за владу Рад безпосередньо здійснювали тимчасові органи диктатури пролетаріату — Військово-революційні комітети. На Волині в 1917 р. вони створювалися при місцевих Радах, Радах військових частин і армій. Вирішальну роль у встановленні Радянської влади на Волині відіграли ревкоми місцевих Рад, зокрема Військово-революційний комітет Луцької Ради.

Позитивну роль у революційному русі того часу відіграли і профспілкові організації, які створювалися на підприємствах і в установах Волині і об'єднувалися в міські союзи.

Усі ці революційні органи і громадські організації мали свої печатки і штампи, якими скріплювали документи.

Печатки революційних органів і громадських організацій 1917 р. відзначаються простотою композиції і лаконічністю змісту.

Печатка Луцької Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів (рис. 1), відтиском якої скріплено документ від 8 ве-

ресня 1917 р.¹, має діаметр 35 мм; по середині поля — частина напису російською мовою: «Луцкій Совѣтъ», а в обідку по колу продовження його: «Солдат. рабочихъ и крестьянск. депутат.»; у нижній частині обідка — шестикутна зірка.

Точно така ж за формою і розміром печатка Військово-революційного комітету цієї Ради. Її відтиском скріплено документ від 2 січня 1918 р.² У широкому обідку по колу написано російською мовою «Луцкий Совет солдатских, рабочих и крестьянских депутатов»;

Рис. 1.

Рис. 2.

янских депутатов»; у центрі поля — «Военно-Революционный комитет»; внизу обідка — шестикутна зірка. На жаль, частина відбитка печатки зовсім зіпсована.

Ці рідкісні відтиски печаток, безумовно, мають велике значення для вивчення діяльності Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і Військово-революційних комітетів того часу.

Однією з особливостей революційного руху на Волині в 1917 р. було те, що в підготовці і проведенні соціалістичної революції, у встановленні влади Рад на місцях значну роль відіграли військові солдатські революційні та більшовицькі комітети. Печатки цих органів також заслуговують на увагу.

У фонді Луцької міської управи є відбиток печатки Ради армійських виборних Особливої армії, якою скріплено документ правління виконкому цієї Ради від 15 листопада 1917 р.³, що вимагав від коменданта Луцька розташувати в місті 700 делегатів, що прибували на армійський з'їзд. Печатка мала круглу форму, 30 мм у діаметрі; у широкому обідку по колу напис зроблено російською мовою: «Совет Армейских Выборных Осо-

¹ Волинський облдержархів, ф. 3, оп. 1, спр. 1576, арк. 453.

² Там же, спр. 1532, арк. 2.

³ Там же, спр. 1575, арк. 420.

бой Арміи»; посередині поля великими літерами написано слово «Правление», зверху і внизу поля — орнамент з лаврових листків. По відбитках печаток і штампів на документах встановлено, що цей революційний армійський орган мав свої комісії, зокрема, технічну і культурно-освітню.

Печатка культурно-освітньої комісії (рис. 2) додатково має по всьому полю напис «Культурно-просвітительная комиссия». Відбиток її є на документі від 16 листопада 1917 р.⁴

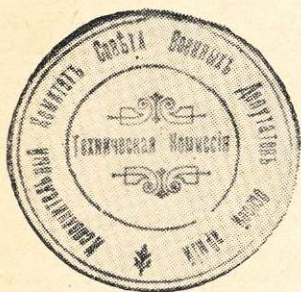

Рис. 3.

Рис. 4.

Печатка технічної комісії (рис. 3) Ради армійських виборчих⁵ — кругла, 40 мм у діаметрі. В широкому обідку по колу написано «Исполнительный Комитет Совета Военных Депутатов Особой Арміи», у нижній частині його — лаврова вітка. В середині поля напис «Техническая комиссия», зверху і знизу цього напису — художній фігурний орнамент. Відтиском печатки скріплений документ комісії від 11 серпня 1917 р.

Вказані печатки військових органів мають певне значення для вивчення революційного руху в військах Південно-Західного фронту.

Привертає увагу відтиск печатки Центрального бюро профспілок робітників міста Луцька (рис. 4) на документі від 7 листопада 1917 р.⁶ У широкому обідку і центрі печатки зазначено її належність: «Центральное бюро профессиональн. союзовъ рабочихъ гор. Луцка». Символи відсутні.

На початку лютого 1918 р. значну частину України, в тому числі і Волинь, окупували війська імперіалістичної Німеччини, а згодом панської Польщі. Влітку 1920 р. Червона Армія визволила більшу частину волинських земель від польських окупантів і петлюрівців. Тут знову розпочинають діяльність радянські органи і установи. Губернський центр так і залишився в Житомирі. У західній частині Волині, тобто на території сучасної

⁴ Волинський облдержархів, ф. 3, оп. 1, спр. 1575, арк. 419.

⁵ Там же, спр. 1576, арк. 388.

⁶ Там же, спр. 1575, арк. 428.

Волинської області, було організовано Луцький, Ковельський і Володимир-Волинський повіти. В повітах були утворені повітові Військово-революційні комітети, волосні ревкоми, повітові комісаріати у військових справах, управління робітничо-селянської міліції та інші органи.

У Волинському облдержархіві збереглося дуже мало документів з відтисками печаток радянських органів 1920 р.; зовсім немає документів, скріплених печатками повітових Військово-революційних комітетів.

Рис. 5.

Печатки всіх радянських органів, які діяли на Волині в 1920 р., були за формою круглі, але різні за розміром. Вони дуже відмінні за змістом і композицією від печаток революційних органів 1917 р. Звичайно, першочергове значення для вивчення революційної боротьби мають печатки Військово-революційних комітетів, але у Волинському облдержархіві збереглися документи, засвідчені лише печаткою Рожищенського волосного ревкому⁷. Ця печатка (рис. 5) проста за своєю композицією, 30 мм у діаметрі, по колу зроблено напис російською мовою: «Рожиський Волостной Революционный Комитет». У центрі поля в обрамленні колосків злакових культур подано символ союзу робітників і селян — серп і молот, нижче їх — інтернаціональний девіз: «Пролет. всех стран соедин.».

На документах, що зберігаються у Волинському облдержархіві, є чимало штампів відділів повітових і волосних Військово-революційних комітетів (рис. 6).

Окремі революційні комітети, мабуть, через неможливість виготовити свої печатки користувалися печатками інших радянських органів, навіть печатками органів старої влади. Так, документ від 22 серпня 1920 р. Новодвірського волосного революційного комітету Володимир-Волинського повіту скріплений печаткою старшини цієї ж волості⁸.

Певний інтерес для вивчення продовольчої політики Радянського уряду в роки громадянської війни має печатка уповноваженого Луцької повітової особливої продовольчої комісії. Відтиском цієї печатки скріплена значна кількість документів⁹. Всі написи на печатці зроблено російською мовою, діаметр її — 37 мм, по колу в обідку вказано її належність, в центрі поля в

⁷ Волинський облдержархів, ф. Р-378, оп. 1, спр. 1, арк. 2—6, 14.

⁸ Там же, ф. Р-299, оп. 1, спр. 14, арк. 14.

⁹ Там же, ф. Р-378, оп. 1, спр. 1, арк. 12, 13, 22.

обрамленні колосків вирізьблено серп і молот, нижче — інтернаціональний девіз.

У Волинському облдержархіві зберігається багато документів, скріплених печатками губернського, повітових, волосних військових комісаріатів, різних губернських комісій і відділів.

Відтиск печатки Волинського губернського військового комісаріату знаходимо на документі від 17 серпня 1920 р.¹⁰ Це — велика за розміром печатка, діаметр її 55 мм. У широкому

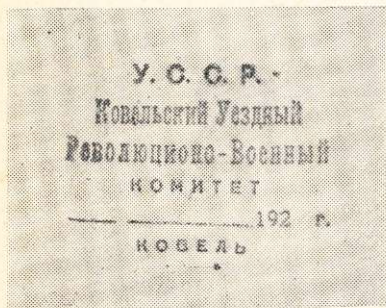

Рис. 6.

Рис. 7.

обідку по колу — напис російською і українською мовами про її належність; в другому обідку по колу — скорочений напис російською мовою: «Украинск. Социалистическ. Советск. Республ.» Посередині поля зверху в обрамленні снопів злакових культур у фігурному обідку — серп і молот, у нижній частині поля — девіз: «Прол. всех стр. соед.», у нижній частині широкого обідка подана п'ятикутна зірка.

За композицією до сучасних гербових печаток наближається печатка Волинського губернського відділу соціального забезпечення (рис. 7). Діаметр — 37 мм. У широкому обідку російською і українською мовами вказано на її належність, у нижній частині поля — двомовний інтернаціональний девіз, а в центрі його в обрамленні пшеничних колосків в променях сонця — серп і молот. Відтиском цієї печатки скріплений документ від 16 серпня 1920 р.¹¹

Печатки повітових військових комісаріатів — однакові за формою, розміром, змістом та композицією. У фонді Луцького повітового комісаріату у військових справах зберігається документ, датований 4 вересня 1920 р., з відбитком печатки цього комісаріату¹². Печатка була круглою, в діаметрі 45 мм, в ши-

¹⁰ Волинський облдержархів, ф. Р-316, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

¹¹ Там же, арк. 283.

¹² Там же.

рокому обідку російською і українською мовами вказано на власника печатки, а внизу напис — «УРСР». У полі: зверху — пшеничні колоски в променях обрамляють серп і молот, внизу — інтернаціональний девіз, написаний російською і українською мовами. Таку саму печатку мав Володимир-Волинський повітовий комісаріат¹³.

Дещо відрізнялися печатки волосних військових комісаріатів. Печатка Колківського волосного комісаріату, якою скріплено документ від 30 серпня 1920 р.¹⁴, мала діаметр 40 мм. У широкому обідку по колу — напис російською і українською мовами про її належність, внизу — абревіатура «УРСР»; у малому обідку, що займає три чверті поля, зроблено скорочений напис російською мовою: «Российск. Социалистич. Федератив. Советск. Республика», якого немає на печатках губернського і повітових військових комісаріатів; вверху поля в обрамленні колосків злакових культур у фігурному обідку знаходиться серп і молот, а в нижній частині його — інтернаціональний девіз.

Привертають увагу також штампи комісій Луцького повітового (рис. 8) і Піддубцівського волосного військових комісаріатів.

Для вивчення історії розвитку радянської міліції певний інтерес становить печатка Управління Луцької повітової робітничо-селянської міліції, якою скріплено документ від 27 серпня 1920 р.¹⁵: розмір — 45 мм у діаметрі, у великому обідку по колу російською і українською мовами зазначено належність її, а в нижній частині його вирізьблено літери «УРСР»; у центрі поля — серп і молот в обрамленні колосків і променів сонця, під ними — двомовний інтернаціональний девіз.

Велику роль у радянському будівництві на Волині в 1920 р. відіграли частини і з'єднання робітничо-селянської Червоної Армії. Політвідділи її дивізій, армій після визволення міст і сіл від ворога допомагали трудящим створювати органи Радянської влади, призначали повітових і волосних військових комісарів і видавали їм мандати, скріплюючи їх своїми печатками. Наприклад, у фонді Володимир-Волинського повітового комісаріату у військових справах зберігається мандат, виданий Фе-

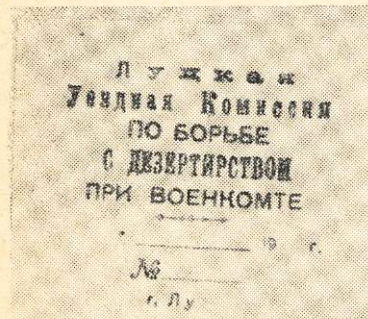

Рис. 8.

¹³ Волинський облдержархів, ф. Р-299, оп. 1, спр. 10, арк. 5—7, 28, 30.

¹⁴ Там же, ф. Р-316, оп. 1, спр. 1, арк. 83.

¹⁵ Там же, ф. Р-378, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

цюку Арсенію, який свідчить про те, що військовий комісар 25-ї стрілецької ім. Чапаєва дивізії призначив його военкомом Любомльського волосного військового комісаріату¹⁶. Мандат скріплений печаткою начальника цієї дивізії. Діаметр її 38 мм, у центрі поля в обрамленні пшеничних колосків, розташованих зверху вниз, є серп і молот, нижче, мабуть,— літери «РСФСР», у широкому обідку по колу напис: «Начальник 25 стр. имени тов. Чапаева дивизии».

Документ Володимир-Волинського повітового військово-революційного комітету від 13 серпня 1920 р. скріплений печаткою штабу 44-ї стрілецької дивізії¹⁷, яка дислокувалася тоді в цьому районі. Печатка кругла, 35 мм в діаметрі, має дуже цікавий орнамент у центрі поля — снопи злакових культур, фігурне обрамлення, в якому розміщено серп і молот; у нижній частині поля є також фігурне обрамлення, в якому викарбувано інтернаціональний девіз; в обідку по колу в полі малими літерами написано: «Российск. Социалистич. Федерат. Сов. Республика», у широкому обідку по колу — інший напис великими літерами: «Штаб 44-й Советской стрелковой дивизии»; у нижній частині обідка — три зірки.

У Волинському облдержархіві зберігаються також деякі документи 1920 р., скріплені печатками 12-ї армії, штабу Київського військового округу, Чернігівського губерньського, Кримського і Феодосійського повітових військових комісаріатів.

Печатки перших органів Радянської влади становлять великий інтерес. Вивчення їх дасть можливість дослідникам глибше розкрити принципи і умови створення та діяльності військово-революційних комітетів, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, їх відділів і управлінь.

Вивчаючи печатки і штампи перших органів Радянської влади на Волині, працівники обласного архіву виявили деякі додаткові дані про існування і діяльність волосних та сільських ревкомів, про галузеві відділи повітових ревкомів.

А. И. Фомин

ПЕЧАТИ РЕВОЛЮЦИОННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И УЧРЕЖДЕНИЙ ПЕРИОДА ПОДГОТОВКИ И ПРОВЕДЕНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ И УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ВОЛЫНИ

Резюме

В статье дан анализ сфрагистического материала 1917—1920 гг., имеющегося в документальных материалах Волинского облгосархива, показано развитие форм и содержания печатей и штампов первых революционных орга-

¹⁶ Волинський облдержархів, ф. Р-299, оп. 1, спр. 14, арк. 2.

¹⁷ Там же, спр. 57, арк. 2.

низаций и советских органов. Анализ печатей и штампов дает представление о структуре и характере деятельности ревкомов Волини, о роли Красной Армии в создании и укреплении первых органов Советской власти.

Описание сфрагистического материала увязывается с историческими событиями того времени.

Б. П. Зайцев

ЕМБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛКИ РОБІТНИКІВ-МЕТАЛІСТІВ

(1923—1931 рр.)

Однією з найбільших професійних спілок нашої країни до 30-х років була Всеросійська спілка робітників-металістів (ВСРМ). Від часу утворення в середині 1917 р. і до 1931 р., коли згідно з постановою V пленуму ВЦРПС спілка була розкрупнена, вона об'єднувала робітників підприємств і установ металургійної, металообробної та машинобудівної промисловості. У перші шість років свого існування спілка не мала єдиної для всієї організації професійної емблеми. Про це свідчить в першу чергу печатка Центрального Комітету ВСРМ, на якій протягом цього періоду не було символічних зображень праці металістів¹. Печатки центральних комітетів більшості всеросійських професійних спілок 20-х років є головними доказами наявності в тій чи іншій спілці єдиної професійної емблеми. Якщо така емблема з'являлася, вона передусім зображувалась на печатці ЦК відповідної профспілки.

Однак відсутність єдиної емблеми ВСРМ не означає, що окремі її організації в 1917—1923 рр. не мали своїх умовних зображень професійного характеру. Ці зображення мали місцевий характер і були різноманітними, хоч зміст більшості з них один і той самий. Наприклад, на печатці Крайового бюро Української профспілки металістів за 1918 р. зображено схрещені молот і молоток². На будинку Палацу культури «Металіст» (м. Харків, вул. Плеханівська, 77), в якому тривалий час знаходився Харківський райком ВСРМ, зображена велика емблема металістів. Центральне місце в ній займає зубчасте колесо та схрещені молот, молоток і кайло. По боках цього зображення розміщено інші інструменти, зв'язані з професією металістів: ковадло, ковальські кліщі, великий гайковий двосторонній ключ, гайковий розвідний ключ, розміточний циркуль, косинці різних типів та ін. Тут же напис «Союз «Металіст». 1921 г.». Вгорі—п'ятикутна зірка з схрещеними в центрі серпом і молотом.

¹ Харківський облдержархів, ф. Р-1010, оп. 2, спр. 3, арк. 39 та ін., оп. 1, спр. 22, арк. 23; спр. 58, арк. 9.

² Там же, ф. Р-1354, оп. 1, спр. 280, арк. 9 та ін.

Харківське районне відділення ВСРМ у 1922—1924 рр. на своїй печатці зображувало схрещені молот і розвідний ключ³. Окремі профспілкові органи іноді наносили на свої печатки зображення непрофесійного характеру. Так, на печатці Харківського райкому ВСРМ в перші роки його існування було зображення герба РРФСР⁴, на печатці завкому Харківського заводу ім. Артема (1923 р.) — герба УРСР⁵, на печатці завкому харківського заводу сільськогосподарських машин «Серп і Молот» в 1923 р. і навіть пізніше — зображення схрещених серпа і молота в променях сонця, що сходить, облямованих колоссям⁶.

Слід зауважити, що навіть після появи загальносоюзної емблеми не всі керівні органи професійної спілки металістів на місцях зображали її на своїх печатках. Вона застосовувалась на печатках майже всіх райкомів ВСРМ, але значно рідше — на печатках підрайкомів і особливо заводських комітетів. І це цілком зрозуміло. Адже при виборі зразка печатки діяв принцип добровільності⁷.

Питання про єдину емблему Всеросійської спілки робітників-металістів було поставлено на порядок денний в кінці 1922 р. у зв'язку з підготовкою VI Всеросійського з'їзду ВСРМ, відкриття якого відбулося 15 червня 1923 р. Вперше ідея створення емблеми спілки металістів була висунута на засіданні Президії ЦК ВСРМ 17 листопада 1922 р. і незабаром схвалена черговим пленумом ЦК спілки. Пленум ЦК доручив Президії організувати конкурс на кращу емблему ВСРМ⁸. Виконуючи це доручення, Президія ЦК 26 грудня 1922 р. обговорила питання про організацію конкурсу. В її постанові вказувалось: останнім строком конкурсу вважати 15 березня 1923 р., а умови конкурсу, складені на основі пропозицій, внесених на засіданні Президії ЦК 17 листопада 1922 р., і на основі постанов пленуму ЦК, затвердити і опублікувати в газетах «Труд» і «Металіст»⁹. 27 грудня в газеті «Труд» з'явилося повідомлення про те, що ЦК спілки металістів оголошує конкурс (з 1 січня по 15 березня 1923 р.) на виготовлення єдиного жетона — емблеми металістів¹⁰. До проекту емблеми ставились такі вимоги: «1) Зображення головних основ металопромисловості. 2) Підкорення її працею. 3) Стремління праці вперед до дальших завоювань на шляху до соціалізму»¹¹. Згідно з вимогами, проект емблем

³ Харківський облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 107, арк. 16 та ін.; спр. 963, арк. 10, 249 та ін.

⁴ Там же, спр. 43, арк. 24.

⁵ Там же, спр. 963, арк. 60.

⁶ Там же, арк. 140 та ін.

⁷ Там же, спр. 400, арк. 7.

⁸ Там же, спр. 160, арк. 178.

⁹ Там же.

¹⁰ «Труд» від 27 грудня 1922 р.

¹¹ Харківський облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 160, арк. 234.

мав виготовлятися в двох варіантах: на креслярському напівлисті у фарбах і у вигляді жетона величиною до 20 мм в діаметрі¹².

16 березня 1923 р. Президія ЦК заслухала доповідь про результати конкурсу, в якій повідомлялося, що на конкурс подано три проекти і для їх розгляду треба створити комісію. Президія вирішила не створювати спеціальної комісії, а самій виступити в ролі журі¹³. В кінці березня вона розглянула подані проекти і відібрала один з них, який і став незабаром емблемою ВСРМ. Емблема мала вигляд овалу, обмеженого хвилястою лінією. Всі зображення емблеми тісно пов'язані з елементами металургійної та металообробної промисловості. Зліва — діюча домна, з якої летить рідкий чавун, на ньому аббревіатура повної назви профспілки металістів — «ВСРМ». Біля основи домни — гірка залізної руди. Центральною фігурою емблеми є робітник-ливарник. У лівій руці робітник тримає яскраво палаючий факел — символ негасимої боротьби за перемогу соціалізму, а

в правій руці — ложку для розливу металу в форми. Лівою ногою робітник спирається на ковадло, біля якого лежать молот і ковальські кліщі. Тут же зображено два колеса, одне з яких зубчасте. На передньому плані — дві великі металеві болванки різної форми. На одній з них вказаний рік створення професійної спілки — «1917».

Після затвердження проекту емблеми Президія ЦК спілки металістів веде переговори з підприємствами державної промисловості і приватними підприємцями про виготовлення нагрудних значків-емблем. 6 квітня 1923 р. вона прийняла рішення дати замовлення на жетон ВСРМ художній майстерні Наркомосу, яка мала виготовити 205 тис. значків, з них — 5 тис. срібних емальованих і 200 тис. — мельхіорових¹⁴. Судячи з документів, значки з зображенням емблеми ВСРМ було виготовлено до VI з'їзду спілки металістів. Частина їх була роздана делегатам з'їзду, а решта розподілена між організаціями спілки.

Але виготовлених значків виявилось недостатньо. В Центральний Комітет профспілки металістів почали надходити про-

¹² Харківський облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 160, арк. 234.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, арк. 245.

ханья від багатьох райкомів і завкомів ВСРМ вислати нагрудні жетони-емблеми або дозволити виготовити їх на місцях. У відповідь на численні прохання ЦК 5 вересня 1924 р. направив всім райкомам листа, в якому повідомлялось, що значки-емблеми будуть виготовлятися тільки в централізованому порядку, бо при їх виготовленні на місцях «можуть бути допущені неточності в самій емблемі, внаслідок чого сама емблема-жетон може втратити не тільки свій вигляд, але й значення»¹⁵. Одночасно він просив райкоми прислати до 25 вересня відомості про кількість значків, необхідних для них. 29 січня 1925 р. Центральний Комітет на адресу своїх райкомів надіслав доповнення до попереднього листа, в якому повідомляв, що вже є домовленість «на виготовлення срібних жетонів форми минулої емблеми з доповненням до неї прапора з червоною емаллю»¹⁶.

Емблема ВСРМ, осінена прапором з девізом «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!», нам відома, зокрема, за зображенням її на запрошенні і печатці Дніпропетровського райкому ВСРМ (1926 р.)¹⁷.

З появою єдиної для всієї професійної спілки металістів емблеми Президія ЦК вирішила замінити існуючі печатки керівних органів спілки новими і, в першу чергу, замінити печатку Центрального Комітету. 18 грудня 1923 р. вона прийняла спеціальну постанову про затвердження печатки ЦК ВСРМ з написом «Центральный Комитет Всероссийского союза рабочих-металлистов»¹⁸. Уперше відбиток нової печатки ми зустрічаємо як зразок-додаток до листа ЦК від 7 січня 1924 р., що адресувався всім райкомам ВСРМ. У ньому говорилося, що «Управлінням справами ЦК приймаються замовлення на виготовлення спілкових печаток (з емблемою спілки) за зразком доданої. Печатка може бути виготовлена каучукова і мідна»¹⁹. Незабаром в Управління справами почали надходити замовлення на виготовлення печаток з емблемою металістів. Харківський райком замовив круглу печатку і штамп, які й були виготовлені в червні 1924 р.²⁰

Обновлення печаток профспілки металістів відбувалося протягом 1924—1925 рр. Уже в 1924—1926 рр. крім Харківського райкому цілий ряд інших керівних органів ВСРМ мав печатки нового зразка (Всеукраїнський комітет спілки робітників-металістів²¹, Дніпропетровський²², Павлоградський²³ райкоми, Ка-

¹⁵ Харківський облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 355, арк. 48.

¹⁶ Там же, спр. 584, арк. 9.

¹⁷ Там же, спр. 994, арк. 104.

¹⁸ Там же, спр. 160, арк. 163.

¹⁹ Там же, спр. 400, арк. 7.

²⁰ Там же, спр. 584, арк. 48.

²¹ Там же, спр. 968, арк. 5.

²² Там же, спр. 994, арк. 104.

²³ Там же, арк. 127.

теринославське райвідділення²⁴, Краматорський підрайком Донецького райкому²⁵, Яготинський райзавком Полтавського райкому²⁶, Дебальцівський завком Артемівського райкому²⁷ та багато інших). Частина з них, зокрема Дніпропетровський і Павлоградський райкоми, а також Катеринославське райвідділення і його секції, мали печатки з емблемою металістів удосконаленого зразка, тобто з прапором і девізом «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» на ньому.

Отже, загальносоюзна емблема Всеросійської спілки робітників-металістів з'явилась в кінці березня 1923 р. і існувала в первісному вигляді до січня 1925 р., коли був створений другий її варіант. Обидва варіанти (з прапором і без нього) у вигляді зображень на значках, печатках, бланках, запрошеннях тощо проіснували принаймні до 1931 р., тобто до часу розкрупнення професійної спілки металістів. Тісно зв'язана своєю символікою з металургійною та металообробною промисловістю, емблема ВСРМ більш-менш чітко відображала основну виробничу діяльність робітників цієї галузі. Зображення на емблемі дають нам також уявлення про технічну оснащеність цієї галузі промисловості в розглянутий період. А в символічному образі робітника-ливарника з факелом втілено прагнення всіх членів ВСРМ добитися швидкого піднесення важкої промисловості, особливо металургії, і тим самим забезпечити успішну ходу країни до перемоги соціалізму. І нарешті, за емблемою можна міркувати про назву профспілки та час її виникнення.

Б. П. Зайцев

ЭМБЛЕМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СОЮЗА РАБОЧИХ-МЕТАЛЛИСТОВ (1923—1931 гг.)

Резюме

В сообщении на основании совершенно новых архивных материалов исследуется эмблема одного из самых крупных профессиональных союзов нашей страны — Всероссийского союза рабочих-металлистов. Освещена история создания этой эмблемы, выяснено ее применение (печати центральных и местных профсоюзных органов, бланки, пригласительные билеты, значки и т. д.).

Символика эмблемы тесно связана с состоянием и задачами металлургической промышленности в момент создания эмблемы. Эмблемы профессиональных союзов в той или иной степени, как правило, могут служить источником по истории советского общества.

²⁴ Харківський облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 603, арк. 63

²⁵ Там же, арк. 7.

²⁶ Там же, спр. 994, арк. 91.

²⁷ Там же, арк. 113.

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ. НУМІЗМАТИКА

О. Я. Мацюк

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ЗНАЧЕННЯ ФІЛІГРАНЕЙ ДОКУМЕНТІВ ЛЬВІВСЬКИХ ВІРМЕН XVI—XVII ст.

Вірменська колонія існувала у Львові з XIII ст., тобто з часу заснування міста¹. Документальні матеріали про її діяльність, які частково збереглися і дійшли до нас, становлять великий інтерес для дослідника паперу і водяних знаків.

Серед документів львівської вірменської колонії найбільший інтерес становлять акти вірменського суду за 1537—1783 рр.², а також документи Вірменської митрополичої консисторії кінця XVIII—XIX ст.³ Розглянемо документи XVI—XVII ст.

На виготовлених нами таблицях представлено 190 водяних знаків, які дають повне уявлення про те, на якому папері писали у львівських вірменських установах того часу. На них подано також деякі філіграні — 16 — з паперу документів, написаних в інших українських містах (Снятин, Ярослав, Холм, Ряшів, Переворськ), в Білорусії (Гродно), в польських містах (Варшава, Краків, Познань).

Вірменський суд вживав велику кількість паперу, виготовленого на Україні, зокрема, таких папірень, як Буська (філ. 90—98), Лівчицька (філ. 156—159), Бруховицька (філ. 160) і Зашківська⁴. Інколи знаходимо документи, написані на папері, закупленому на землях, які нині входять до складу Польської Народної Республіки. Сюди можна віднести папір з водяними знаками, що становлять варіанти герба Єліта (філ. 156—159).

¹ И. П. Крипякевич. К вопросу о начале армянской колонии во Львове. — «Историко-филологический журнал АН Армянской ССР», 1963, № 1, стор. 163—164.

² Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 52, оп. 3, спр. 513—538 — *Inducta, Protocolla et Formularia iudicii civilis armenorum (1537—1783)*; спр. 539—543 — *Protocolla et Formularia iudicii armenorum (1621—1865)*; спр. 544 — *Fragmenta actorum iudicii civilis armenorum (1578—1714)*; спр. 545—548 — *Producta iudicii civilis armenorum seu in copiis, seu in originalibus (1595—1777)*.

³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 475, оп. 1.

⁴ О. Мацюк. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1962, № 5, стор. 10—21.

Документальні матеріали свідчать, що львівські купці, зокрема вірмени, вели широку торгівлю з Молдавією і привозили звідти багато паперу⁵. Однак Молдавія не мала тоді розвинутого паперового виробництва, і нам не вдалося знайти жодного знака, який міг би бути доказом молдавського походження паперу. Можна припускати, що молдавські купці перепродували західноєвропейські, зокрема, італійські, німецькі, французькі, голландські, швейцарські, а також турецькі сорти паперу.

Водяні знаки західноєвропейського походження часто знаходимо на папері документів, складених львівськими вірменами. Це, зокрема, голландський папір з водяними знаками Fools-car — ковпак паяца (філ. 1, 2). Лілія (філ. 39—44) знайшла своє відображення в гербах Польщі⁶, Австрії⁷, Німеччини і деяких інших європейських країн, а тому не можна твердити, що цей папір належить тільки Голландії. Багато вірменських документів написано на папері з філігранями, які зображають різних левів з подвійними хвостами. Вони свідчать про чеське і австрійське походження паперу⁸ (філ. 20—28). Рідко, але все-таки зустрічаємо швейцарський папір з філігранню герба Бернського кантону⁹ (філ. 29).

Папір з водяними знаками № 33—35 — австрійського походження. Багато документів вірменського суду написано на моравському (філ. 36), ломбардському (філ. 48, 99, 181), чеському (філ. 85), німецькому (філ. 83) папері. Трохи рідше натрапляємо на французький (філ. 56, 57), італійський (філ. 136) та іспанський (філ. 169) папір.

Паперові промисли Польщі в XVI—XVII ст. були вже добре розвинуті. Їх продукція широко використовувалась на загарбаних феодальною Польщею українських землях. Через це львівські вірмени багато вживали у своєму діловодстві польського паперу. На папері вірменських документів зустрічаємо водяний знак герб Топір (філ. 4—8, 171, 172, 182, 183 та інші варіанти). Цей герб відомий з паперу документів 1542 та 1544 рр.¹⁰ (спрощений варіант). Пекосінський знаходить його

⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 352, арк. 1565—1586.

⁶ K. Łoź - Cz a g n i e s k i. Herbarz Polski podług Niesieckiego. Gniezno. 1875—1881, t. 1, стор. 1—123.

⁷ Georg Eineder. The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian empire and their Watermarks. Hilversum, 1960.

⁸ Georg Eineder. Вказ. праця, № 329, 331.

⁹ Порівняй: Johann Lindt. The paper-mills of Berne and their Watermarks. 1465—1859, t. X. Hilversum, Holland, 1964.

¹⁰ К. Тромонин. Изъяснение знаковъ, видимых въ писчей бумагѣ. М., 1844, № 820—822, а також в новому виданні під тими ж номерами: Tromonin's Watermark Album a facsimile of the Moscow 1844 edition Hilversum, t. XI. Holland, 1965; Н. П. Лихачев. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. СПб. 1891, № 530 (1542 р.), № 528 (1544 р.), № 520 (1581 р.), № 524—527 (1595 р.).

ще під 1539 р.¹¹ Герб Топір — водяний знак однієї з двох папірень Тенчинських. Вказані папірні знаходилися біля Кракова — в Крешовичах і Тенчинку¹². Наскільки була поширена продукція цих папірень у Галичині, зокрема у Львові, як серед вірмен, так і серед всього населення, засвідчує те, що друкар Іван Федоров мав безпосередні зв'язки з ними і купував їх папір для друкування своїх книг¹³. Багато документів вірмени складали на папері з гербами Тупа підкова (філ. 12, 16, 167) і Любич (філ. 9, 10, 11, 11-а, 14, 15), що також вказує на його польське походження.

Як свідчать водяні знаки, вміщені на табл. 5, львівські вірмени купували чимало вроцлавського паперу. Ці водяні знаки містять різні складові частини герба міста Вроцлава: літеру «W» — ініціал міста, голову святого Іоанна — покровителя міста і святу Дорофею (філ. 67—73)¹⁴. Можна припустити, що папір з філігранями № 106—111 також вроцлавський, бо це місто з 1526 р. знаходилось у володіннях Габзбургів, а тому деякі фабриканти літеру «W» могли замінити на «B», тобто взяти початкову літеру назви Breslau — як називали місто і пізніше, коли воно перебувало під владою Пруссії (з 1741 р.). Правда, папір з подібним водяним знаком (філ. 107, 108, 110, 111) дещо пізніше випускали в місті Бранау в Австрії¹⁵, але в цих філігранях відсутні літери «МК», які є на вроцлавських. Його купували не тільки львівські вірмени і львів'яни взагалі, а й вживали у дуже великій кількості на Східній Україні¹⁶.

Часто натрапляємо й на інші сорти польського паперу з водяними знаками, які зображають герби різних шляхетських родів і духовенства — власників папірень, зокрема герби Лебідь (філ. 127), Остоя (філ. 132, 133), Слеповрон (філ. 134), Юноша (філ. 137). Останнім позначала свою продукцію єпископська папірня Станіслава Карнковського¹⁷. Дві подібні філіграні скопіювала О. Вітвіцька¹⁸.

Дуже широко вживався папір з гербом Абданк (філ. 152—155) — водяним знаком Могильської папірні, що знаходилась

¹¹ F. Piękoski. Średniowieczne znaki wodne (wiek XIV). Kraków, 1893, стор. 7.

¹² K. Wadelski. Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1382—1600 r. Lwów, 1928, стор. 16.

¹³ О. Мацюк. Водяні знаки на папері друку Івана Федорова. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 3, стор. 39.

¹⁴ M. Gumowski. Herby miast polskich. Warszawa, 1960, стор. 345.

¹⁵ Georg Eineder. Вказ. праця, № 247, 248.

¹⁶ Порівняй: І. Каманін, О. Вітвіцька. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651). К., 1923, № 364—366, 467—494, 766—774, 795—811, 831—835, 1034—1057 та ін.

¹⁷ F. Piękoski. Вказ. праця, стор. 7.

¹⁸ І. Каманін, О. Вітвіцька. Вказ. праця, № 334 (1581 р.), 335 (1580 р.).

біля Кракова¹⁹. Мав також поширення польський гербом Равіч (Рава) (філ. 139—141), гербом Гжимала (філ. 164), яким Могильська папірня позначала свої вироби за часів абата Гослицького (1586—1601 рр.). Герб Одровонж (філ. 185) — водяний знак цієї ж папірні. Ще натрапляємо на папір з філігранню, яка є гербом Лодзя (філ. 190), і, нарешті, на папір одної з найстаріших польських папірень, що була у власності ксьондзів монастиря св. Духа в Пронднику біля Кракова, який вони позначали подвійним хрестом, тобто монастирським гербом Свенчич (філ. 188—189).

Папір зі Сходу львівські вірмени не привозили зовсім. Дуже рідко, наприклад, знаходимо документи, написані на папері малоазіатського походження. До того ж ці документи складені не у Львові, а на Сході (філ. 59, турецький папір). Турецький папір відзначався високою якістю і коштував у Львові дуже дорого. У 1669 р. один аркуш його коштував 6 грошів. За них можна було купити в середньому півдесті²⁰ доброго паперу.

Серед актових книг і фасцикулів львівських вірмен є такі, документи яких написано на однаковому папері. Це вказує на одночасну купівлю його, на що видавалися великі гроші. Так, актова книга вірменського суду у Львові за 1537—1561 рр.²¹, документи якої складені на сілезькому папері²² (філ. 58), має 175 аркушів паперу формату folio. Коли врахувати, що папір цієї книги закуплений не пізніше 1537 р., можна твердити, що за нього заплачено в середньому стільки, скільки коштувало добре теля²³. Пізніше, в кінці XVI — на початку XVII ст., у зв'язку з розвитком книгодрукування папір став ще дорожчим.

Вивчаючи документи львівських вірмен, дослідники інколи можуть натрапити на такі, на яких не позначено дати написання. Досвід показав, що в більшості випадків водяні знаки паперу дають можливість точно визначити час написання недатованого документа.

Серед документів XVI—XVII ст. інколи бувають різні підробки і фальсифікати. Писарі, які підробляли документи, не завжди брали до уваги час виробництва паперу і філіграні на ньому, а тому для викриття підробок дуже важливе значення мають водяні знаки²⁴.

¹⁹ K. Wa de s k i. Вказ. праця, стор. 18—21, № 74, 79, 96, 105, 144.

²⁰ Одна десть мала 25 аркушів друкарського або 24 аркуші письмового паперу.

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 352, арк. 565—566; спр. 513.

²² Пор.: K. Ma l e c z y ń s k a. Dzieje starego papiernictwa Śląskiego. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1961, стор. 170, 171.

²³ St. Ho s z o w s k i. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. Lwów, 1928, стор. 180, 194.

²⁴ И. М. Ка м а н и н. Киевский Центральный архив. — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, т. XVII, вып. 3. К., 1903, стор. 82.

З документів актових книг львівських вірмен пізніше часто знімалися копії, в яких переписувачі зазначали лише дату оригіналу. Наприклад, на одному з документів Вірменської митрополічної консисторії стоїть дата «1557 р.» і напис «копія»²⁵. Дата знімання копії не позначена. Її можна встановити з допомогою водяного знака, який засвідчує, що копія зроблена на російському папері, виготовленому в 1802 р. (філ. 186) на Мединській паперовій фабриці Афанасія Гончарова²⁶. Знаючи, що розрив між виготовленням і використанням закордонного паперу становив тоді переважно 0—2 роки, можемо досить точно визначити дату написання цієї копії. На іншому документі, датованому 1586 р.²⁷ і написаному на раннерсдорфському папері (Нижня Австрія)²⁸, знаходимо водяний знак кінця XVIII — початку XIX ст. (філ. 180), на підставі якого можна визначити дату написання документа і зробити висновок, що це копія чи просто фальсифікат.

Філіграні служать, з одного боку, для визначення дати написання документа, а з другого — для підтвердження дати, що стоїть на ньому.

Як свідчать документальні матеріали, львівські вірмени не тільки вживали багато українського паперу, а й всіляко сприяли розвиткові українських паперових промислів, постачаючи їм сировину: відходи шкіри, ганчір'я²⁹. Можна припустити, що львівські вірменські цехи виготовляли для українських папірень форми, в яких відливався папір, а також знаки для маркування паперу.

Водяні знаки, вміщені на таблицях, не тільки дають дані про торгівлю папером. Їх можна використати для визначення недатованих стародруків і рукописів. Детальне вивчення філіграней на папері документів вірменських установ XVI—XVII ст. розширить наші уявлення про тодішню торгівлю папером не тільки вірмен, а й всього населення м. Львова та західноукраїнських земель як всередині країни, так і за кордоном.

Це повідомлення не претендує, звичайно, на повноту. Його мета — познайомити дослідників з водяними знаками документів львівських вірмен XVI—XVII ст., детальне дослідження яких допоможе краще вивчити діяльність вірменської колонії у Львові.

²⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 475, оп. 1, спр. 78-6, арк. 1—2.

²⁶ С. А. Клепиков. Філіграні и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII—XX века. М., 1959, стор. 54, 195.

²⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 475, оп. 1, спр. 78-г, арк. 1—2.

²⁸ Георг Еіпедег. Вказ. праця, № 781, 783.

²⁹ Н. Кривонос. Некоторые данные о библиотеках армян во Львове в XVII в. — «Историко-филологический журнал АН Армянской ССР», 1963, № 1, стор. 272; пор.: ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 401, стор. 1803.

Пояснення до водяних знаків*

Номер філіграні	Документи, на папері яких виявлено водяні знаки				Дата написання документа (в дужках подаються крайні дати книги або фасцикулу)	Походження паперу, розшифрування водяного знака
	фонд	опис	одиниця зберігання	аркуш або документ		
1	52	3	547	273	1670 (1666—1675)	Голландський, Ковпак паяца
2	52	3	547	985—988	1674 (1666—1675)	Те ж
3	52	3	546	174	1656 (1655—1665)	Невідомого походження
4	52	3	545	699	1652 (1595—1654)	Польський, герб Топір
5	52	3	530	469	(1653—1659)	Те ж
6	52	3	545	377	1639 (1595—1654)	» »
7	52	3	518	125	(1604—1606)	» »
8	52	3	547	145	1668 (1666—1675)	» »
9	52	3	545	29	1606 (1595—1654)	Польський, герб Любич
10	52	3	546	590	1658 (1655—1665)	Те ж
11	52	3	516	811	1600 (1596—1600)	» »
11-а	52	3	518	185	(1604—1606)	» »
12	52	3	544	1025	1578 (1578—1714)	Польський, герб Тупа підкова
13	52	3	523	951	(1629—1633)	Польський, складова частина герба м. Вроцлава
14	52	3	545	7	1595 (1595—1654)	Польський, герб Любич
15	52	3	520	173	(1611—1615)	Те ж
16	52	3	516	5	1596 (1596—1600)	Польський, герб Тупа підкова
17	52	3	524	Уся книга	(1634—1636)	Польський, складова частина герба м. Вроцлава
18	52	3	547	29	1666 (1666—1675)	Західноєвропейський
19	52	3	546	1118	1663 (1655—1665)	Те ж
20	52	3	545	33	1606 (1595—1654)	Чеський, австрійський
21	52	3	545	145	1612 (1595—1654)	Те ж
22	52	3	545	479	1654 (1595—1654)	» »
23	52	3	547	43	1666 (1666—1675)	» »
24	52	3	539	481	(1621—1629)	Польський, герб Леварт?
25	52	3	517	437	(1601—1604)	Те ж
26	52	3	539	279	(1621—1629)	Чеський
27	52	3	517	38	(1601—1604)	Герб Леварт?
28	52	3	540	1064	(1623—1645)	Те ж
29	52	3	542	51	(1658—1662)	Швейцарський, герб Бернського кантону

* Всі водяні знаки подані в 0,16 натуральної величини.

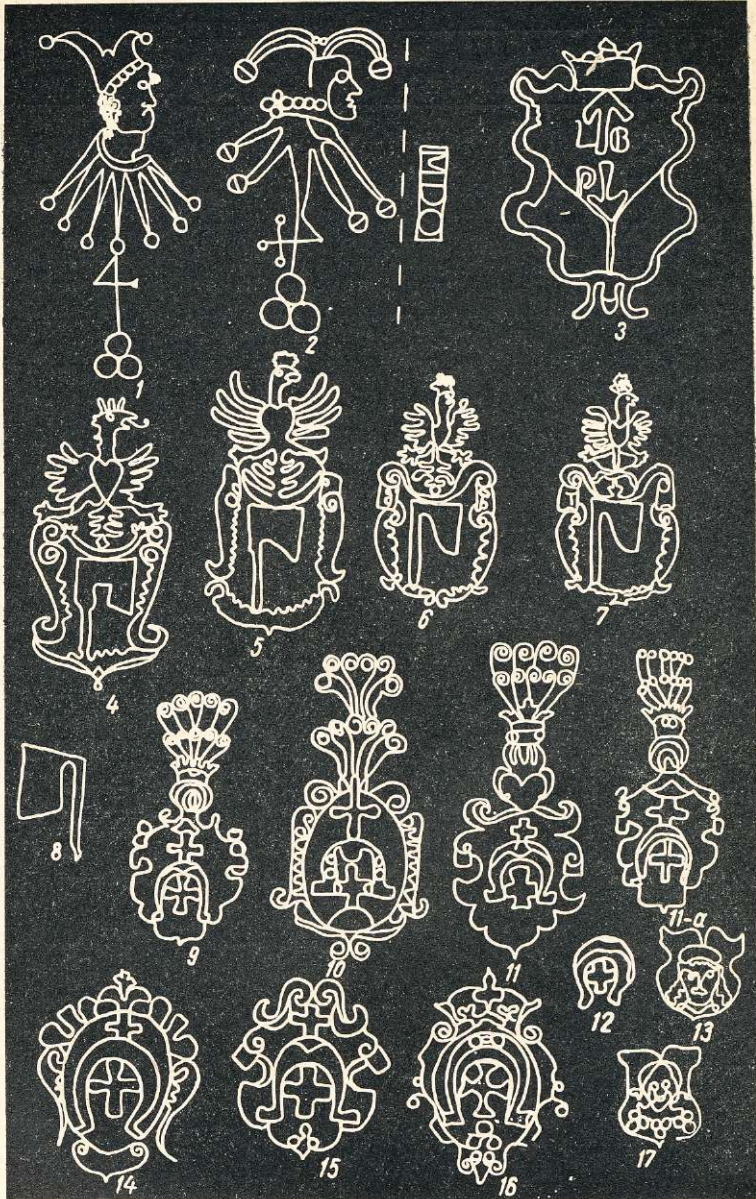
Номер філі- грані	Документи, на папері яких виявлено водянй знак				Дата написання доку- мента (в дужках пода- ються крайні дати кнн- ги або фасцикулу)	Походження паперу, розшифрування водян- ого знака
	фонд	опис	одиниця збері- гання	аркуш або до- кумент		
30	52	3	546	698—709	1659 (1655—1665)	Західноєвропейсь- кий
31	52	3	548	1323	1686 (1676—1786)	Те ж
32	52	3	548	1173—1176	1685 (1676—1686)	Невідомого похо- дження
33	52	3	540	139	(1623—1645)	Сілезький? (пош- коджений)
34	52	3	547	203	1669 (1666—1675)	Сілезький
35	52	3	545	627	1651 (1595—1654)	»
36	52	3	547	1033—1036	1674 (1666—1675)	Моравський
37	52	3	545	557	1654 (1595—1654)	Західноєвропейсь- кий
38	52	3	546	330—333	1657 (1655—1665)	Те ж
39	52	3	546	159	1656 (1655—1665)	Польський, герб Гоздава? або гол- ландський
40	52	3	547	465	1671 (1666—1675)	Те ж
41	52	3	547	767	1672 (1666—1675)	» »
42	52	3	545	473	1654 (1595—1654)	» »
43	52	3	545	69	1607 (1595—1654)	» »
44	52	3	546	1298	1665 (1655—1665)	» »
45	52	3	546	1314	1665 (1655—1665)	Західноєвропейсь- кий
46	52	3	548	887—890	1679 (1678—1686)	Те ж
47	52	3	546	1174	1663 (1655—1665)	» »
48	52	3	545	479	1654 (1595—1654)	Ломбардський
49	52	3	548	1053	1684 (1678—1686)	Невідомого похо- дження
50	52	3	542	73	(1658—1662)	Те ж
51	52	3	546	471	1656 (1655—1665)	» »
52	52	3	532	141	(1694—1706)	Голландський
53	52	3	548	591—598	1680 (1678—1686)	Західноєвропейсь- кий
54	52	3	546	99	1656 (1655—1665)	Те ж
55	52	3	543	295	(1674—1685)	» »
56	52	3	545	923	1609 (1595—1654)	Французький
57	52	3	548	534	1680 (1678—1686)	»
58	52	3	513	Уся книга	1537 (1537—1561)	Сілезький
59	52	3	546	1354—1358	1658 (1655—1665)	Турецький
60	52	3	547	431	1666 (1666—1675)	Невідомого похо- дження
61	52	3	547	293	1670 (1666—1675)	Голова вола з коро- ною і хрестом
62	52	3	531	1353	(1661—1690)	Польський? ли- товський?
63	52	3	546	137	1656 (1655—1665)	Західноєвропейсь- кий
64	52	3	546	354	1657 (1655—1665)	Те ж

Номер філі- грані	Документи, на папері яких виявлено водянні знаки				Дата написання доку- мента (в дужках пода- ються крайні дати кни- ги або fasciкулу)	Походження паперу. розшифрування вода- ного знака
	фонд	опис	однина збері- гання	аркуш або до- кумент		
65	52	3	523	853	1630 (1629—1633)	Західноєвропей- ський
66	52	3	539	403	(1621—1629)	» »
67	52	3	545	883	1654 (1595—1654)	Польський, складо- ва частина герба м. Вроцлава
68	52	3	545	321—332	1638 (1595—1654)	Те ж
69	52	3	540	283	(1623—1645)	» »
70	52	3	540	243	(1623—1645)	» »
71	52	3	525	9	(1638—1639)	» »
72	52	3	527	429	(1644—1647)	» »
73	52	3	547	855	1673 (1666—1675)	» »
74	52	3	547	815—818	1673 (1666—1675)	Західноєвропейсь- кий
75	52	3	546	1134	1662 (1655—1665)	Те ж
76	52	3	546	189	1653 (1655—1665)	» »
77	52	3	546	1184	1663 (1655—1665)	» »
78	52	3	547	811	1673 (1666—1675)	» »
79	52	3	547	193—202	1669 (1666—1675)	» »
80	52	3	546	1212—1227	1664 (1655—1665)	» »
81	52	3	546	197	1656 (1655—1665)	» »
82	52	3	532	75	(1694—1706)	Німецький, авст- рійський
83	52	3	545	157—164	1612 (1595—1654)	Німецький
84	52	3	546	326	1657 (1655—1665)	Німецький, авст- рійський
85	52	3	545	559	1633 (1595—1654)	Богемський
86	52	3	546	1011	1660 (1655—1665)	Німецький, авст- рійський
87	52	3	546	826	1660 (1655—1665)	Польський
88	52	3	545	55	1608 (1595—1654)	Західноєвропейсь- кий
89	52	3	527	397	(1644—1647)	Те ж
90	52	3	545	109	1611 (1595—1654)	Український, герб Леліва
91	52	3	546	1196	1663 (1655—1665)	Український, герб Леліва
92	52	3	545	97	1611 (1595—1654)	Те ж
93	52	3	545	87—94	1610 (1595—1654)	Український, герб Леліва
94	52	3	548	1321	1686 (1676—1686)	Те ж
95	52	3	545	67	1619 (1595—1654)	» »
96	52	3	548	495	1680 (1676—1686)	» »
97	52	3	545	65	1611 (1595—1654)	» »
98	52	3	547	849	1673 (1666—1675)	» »
99	52	3	545	781—783	1653 (1595—1654)	Ломбардський
100	52	3	545	745	1653 (1595—1654)	Поштовий папір
101	52	3	545	807	1653 (1595—1654)	Поштовий папір
102	52	3	548	451	1678 (1676—1686)	Те ж
103	52	3	548	1701	1686 (1676—1686)	» »

Номер філіграні	Документи, на папері яких виявлено водяні знаки				Дата написання документа (в дужках подаються крайні дати книги або фасцикулу)	Походження паперу, розшифрування водяного знака
	фонд	опис	одиниця зберігання	аркуш або документ		
104	52	3	548	1587	1686 (1676—1686)	Поштовий папір
105	52	3	528	289	(1648—1650)	» »
106	52	3	547	715	1672 (1666—1675)	Вроцлавський? браннауський
107	52	3	545	527	1651 (1595—1654)	Те ж
108	52	3	545	465	1654 (1595—1654)	» »
109	52	3	546	899	1660 (1655—1665)	» »
110	52	3	521	1585	1620 (1616—1621)	» »
111	52	3	545	129	1611 (1595—1654)	» »
112	52	3	548	1564	1686 (1676—1686)	Поштовий папір
113	52	3	532	889	(1694—1706)	Вершник на коні перед хрестом
114	52	3	532	961	(1694—1706)	Вершник на коні з ріжком (поштовим)
115	52	3	513	Уся книга	(1537—1561)	Західноєвропейський
					1639—	
116	52	3	544	155	1641 (1578—1714)	Те ж
117	52	3	544	1243	1687 (1578—1714)	» »
118	52	3	548	767	1683 (1676—1686)	» »
119	52	3	526	607	1641 (1640—1643)	» »
120	52	3	539	139	(1621—1629)	» »
121	52	3	548	441	1679 (1676—1686)	Італійський, французький?
122	52	3	546	622	1654 (1655—1665)	Західноєвропейський
123	52	3	545	867	1654 (1595—1654)	Те ж
124	52	3	547	253	1670 (1666—1675)	» »
125	52	3	545	934	1654? (1595—1654)	» »
126	52	3	547	227	1670 (1666—1675)	» »
127	52	3	516	165	1597 (1596—1600)	Польський, герб Лебідь
128	52	3	545	891	1654 (1595—1654)	Двоголовий орел
129	52	3	531	11	(1661—1690)	» »
130	52	3	548	811	1683 (1676—1686)	» »
131	52	3	546	1202	1663 (1655—1665)	» »
132	52	3	548	1169	1685 (1676—1686)	Польський, герб Остоя
133	52	3	545	843	1654 (1595—1654)	Те ж
134	52	3	516	226	1598 (1596—1600)	Польський, герб Слєповрон
135	52	3	548	575	1680 (1676—1686)	Західноєвропейський
136	52	3	548	1430	1686 (1676—1686)	Італійський, папська митра
137	52	3	544	975	1578 (1678—1714)	Польський, герб Юноша
138	52	3	545	345—352	1638 (1595—1654)	Західноєвропейський

Номер філі- грані	Документи, на папері яких виявлено водяні знаки				Дата написання доку- мента (в дужках пода- ються крайні дати кни- ги або фасцикулу)	Походження паперу, розшифрування водяно- го знака
	фонд	опис	одиниця збері- гання	аркуш або до- кумент		
139	52	3	545	79—86	1611 (1595—1654)	Польський, герб Равич (Рава)
140	52	3	545	217	1613 (1595—1654)	Те ж
141	52	3	520	1229	1615 (1611—1615)	» »
142	52	3	545	521	1654 (1595—1654)	Польський
143	52	3	529	852	(1651—1652)	Польський, складо- ва частина герба м. Познані
144	52	3	518	1027	(1604—1606)	Польський
145	52	3	546	843	1660 (1655—1665)	Західноєвропейсь- кий
146	52	3	539	481	(1621—1629)	Те ж
147	52	3	545	361	1638 (1595—1654)	» »
148	52	3	548	23	1676 (1676—1686)	» »
149	52	3	548	431—438	1679 (1676—1686)	» »
150	52	3	523	2060	1633 (1629—1633)	» »
151	52	3	547	675	1671 (1666—1675)	» »
152	52	3	546	660	1658 (1655—1665)	Польський, герб Абданк
153	52	3	545	43—49	1608 (1595—1654)	Те ж
154	52	3	545	11	1595 (1595—1654)	» »
155	52	3	546	75—91	1656 (1655—1665)	» »
156	52	3	544	1007	1578 (1578—1714)	Український, герб Єліта
157	52	3	516	302	1598 (1596—1600)	Те ж
158	52	3	545	27	1606 (1595—1654)	» »
159	52	3	517	247	(1601—1604)	» »
160	52	3	517	273	(1601—1604)	Український, герб м. Львова
161	52	1	360	3	1633	Західноєвропейсь- кий
162	52	1	360	27	1518	Те ж
163	75	1	78-б	2	1613	Польський
164	52	1	360	43	1595	Польський, герб Гжимала
165	52	3	545	437	1648 (1595—1654)	Невідомого похо- дження
166	452	1	360	55	1625	Польський? гол- ландський?
167	52	1	360	34	1591	Український, поль- ський, герб Ту- па підкова
168	52	1	360	4	1631	Німецький
169	475	1	78-в	20	1616	Іспанський
170	52	1	360	10	1635	Одноголовий орел
171	52	3	545	53	1608 (1595—1654)	Польський, герб Топір
172	52	3	545	149	1612 (1595—1654)	Те ж

Номер філі- грані	Документи, на папері яких виявлено водяні знаки				Дата написання доку- мента (в дужках пода- ються крайні дати кни- ги або фасцикулу)	Походження паперу, розшифрування водя- ного знака
	фонд	опис	одиниця збері- гання	аркуш або до- кумент		
173	52	3	531	963	(1661—1690)	Західноєвропейсь- кий
174	52	3	528	Перші і остан- ні 4 аркуші	(1648—1650)	Те ж
175	52	3	547		71	1666 (1666—1675)
176	52	3	517	163	(1601—1604)	Український, герб Єліта
177	52	3	548	823—826	1683 (1676—1686)	Невідомого поход- ження
178	52	3	545	729—736	1653 (1595—1654)	Західноєвропейсь- кий
179	475	1	78-г	10	1649	Те ж
180	475	1	78-г	1—2	XIX ст.	Австрійський, м. Раннерсдорф
181	52	1	360	26	1513	Ломбардський
182	52	1	360	30	1678	Польський, герб Топір
183	52	1	360	37	1651	Те ж
184	52	1	360	59	1626	Західноєвропейсь- кий
185	475	1	78-г	13	1657?	Польський, герб Одровонж
186	475	1	78-6	1—2	копія з 1557 р. (1802)	Російський, м. Ме- динськ, фабрич- ний знак Афана- сія Гончарова
187	52	1	412	8—9	1626	Західноєвропейсь- кий
188	52	1	360	29	1521	Польський, герб Свенчич
189	52	1	360	31	1584	Те ж
190	52	1	360	78	1567	Польський, герб м. Лодзі

18

19

20

21

22

23

24

S

TS

T

25

26

27

28

29

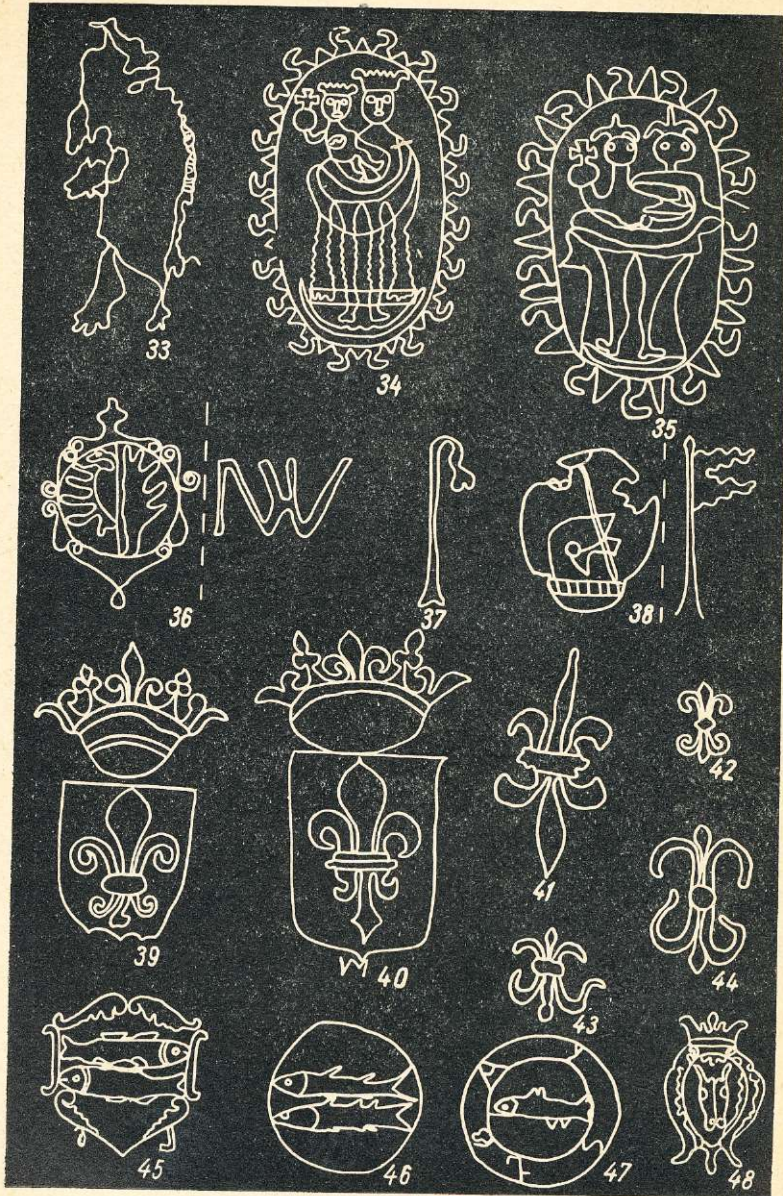
30

31

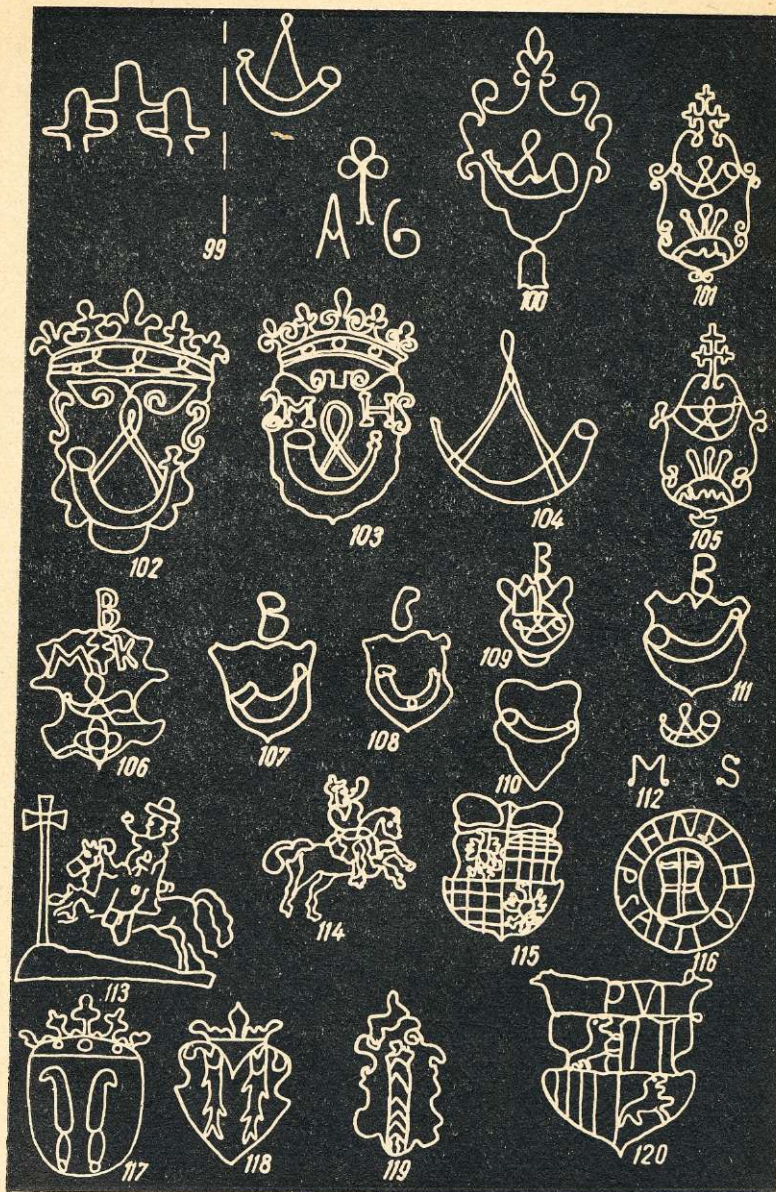
32

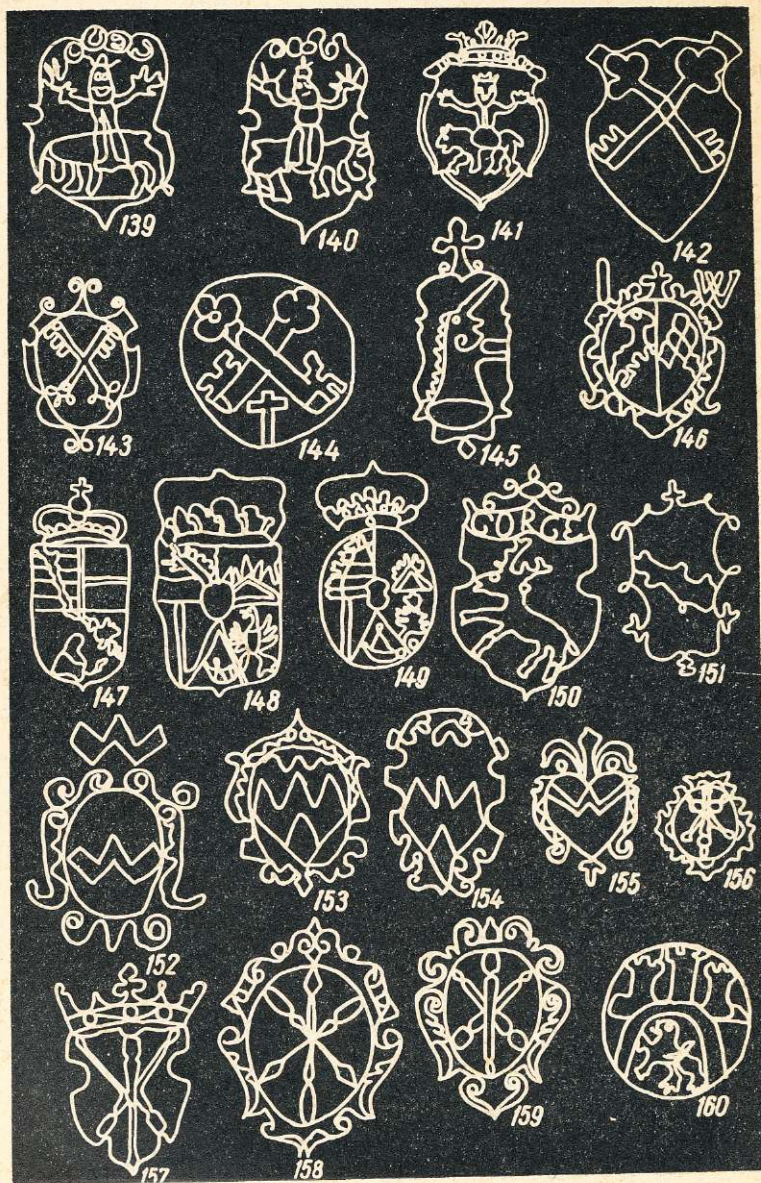

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФИЛИГРАНЕЙ
ДОКУМЕНТОВ ЛЬВОВСКИХ АРМЯН XVI—XVII вв.

Резюме

Армянская колония существовала во Львове с XIII в., т. е. со времени основания города. Документальные материалы о деятельности ее, частично сохранившиеся и дошедшие до нас, представляют большой интерес для исследователей бумаги и водяных знаков. Особенно ценны акты армянского суда 1537—1783 гг., а также документы Армянской митрополичьей консистории конца XVIII—XIX вв.

В сообщении описаны филигранные XVI—XVII вв. На 11 таблицах представлено 190 водяных знаков, дающих довольно полное представление о том, на какой бумаге писали во львовских армянских учреждениях этого времени. Львовские армяне употребляли много бумаги украинского производства (таких бумажных мельниц, как Ливчицкая, Буская, Бруховицкая и Зашковская), привозили бумагу из Молдавии, из западноевропейских стран. Применяли они и много польской бумаги. Львовские армяне всячески содействовали развитию украинских бумажных промыслов, снабжая их сырьем.

Все водяные знаки, помещенные в таблицах, взяты из документов ЦГИА УССР во Львове, написанных в основном во Львове (174 филигранные). Помещены некоторые филигранные из документов, написанных в других городах Украины (Снятын, Ярослав, Холм, Ряшев, Переворск), Белоруссии (Гродно), в польских городах (Варшава, Краков, Познань). Дата их написания в каждом случае известна, и они могут служить для определения времени написания недатированных архивных документов и старопечатных книг.

Отдельно описаны водяные знаки, указано их происхождение, даны ссылки на архивные документы, с которых они сняты.

Детальное изучение филигранных на бумаге документов армянских учреждений XVI—XVII вв. дает нам представление о тогдашней торговле не только армян, но и всего населения г. Львова, а также западноукраинских земель как внутри страны, так и за границей, помогает в исследовании деятельности армянской колонии во Львове.

М. Ф. Котляр

ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИКА СКЛАДАННЯ
НУМІЗМАТИЧНОЇ КАРТИ УРСР (IX—XIX ст.)

У наш час важко знайти історика, який би недооцінював роль нумізматичних пам'яток у вивченні минулого. Тому немає потреби нагадувати про значення монет як історичного джерела. Звернемо увагу читача лише на один із шляхів використання багатих можливостей нумізматичних пам'яток — за допомогою їх топографування. Складання списків знахідок монетних скарбів і окремих монет, позначення місць знахідок на кар-

тах — важлива справа. Але їй поки що не приділено належної уваги.

Навіщо потрібна нумізматична карта УРСР? З неї, насамперед, можна довідатися про розміщення економічних центрів, великих і малих торгів, про мережу торговельних шляхів, про напрямки зовнішньої і внутрішньої торгівлі українських земель у різні історичні епохи.

Монети є немовби візитними картками міст і країн, в яких вони виготовлялись. Визначаючи співвідношення між монетами якомога більшої кількості скарбів¹ (а їх здатна представити лише нумізматична карта), можна встановити, гроші яких саме країн були найбільш вживані на українському ринку в ту чи іншу епоху. На основі якісного складу скарбів можна встановити безпосередні торговельні зв'язки українських купців з іноземними торгами.

Про важливість нумізматичних карт свідчить хоча б те, що їх включено до серії публікації матеріальних знахідок на території СРСР, яка видається Академією наук СРСР під загальною назвою «Археология СССР. Свод археологических источников». Уже вийшли в світ дві такі карти, створені відомим радянським нумізматом В. В. Кропоткіним: «Клады римских монет на территории СССР» (М., 1961) і «Клады византийских монет» (М., 1962).

Ідея створення нумізматичних карт України не нова. Ще в дореволюційний час було опубліковано кілька топографічних зведень знахідок монет в окремих місцевостях України. Ці зведення, незважаючи на солідний вік і надмірну лаконічність записів у них², мають певне значення й досі. На жаль, ними охоплена лише частина української території: Київщина, Харківщина, Волинь, Чернігівщина, Дніпропетровщина³. Однак у

¹ Відомо, що знахідка кожного окремого скарбу є випадковістю. Проте чим більше скарбів виявляють у певному районі, тим певніше вимальовується закономірність цього явища. На підставі однієї-двох знахідок важко робити висновки про стан грошового господарства того чи іншого району у певну епоху, але з кожною новою знахідкою можливості нумізматики у цьому відношенні зростають.

² У них вказані лише загальна кількість та державна приналежність основних груп монет, датування подано сумарне: XVII ст., XVIII ст. і т. д. Пояснити це можна тим, що раніше нумізматична наука вивченню складу скарбів приділяла значно меншу увагу, ніж нині, бо основним вважала сам факт знахідки.

³ Н. Беляшевский. Монетные клады Киевской губернии. К., 1889; В. С. Данилевич. Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии. — Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. М., 1905; його ж. Монетные клады Екатеринославской губернии. Х., 1904; його ж. Монетные клады Киевской губернии до первой четверти XV ст. — Труды IX Археологического съезда, т. I. М., 1895; Орлов. Исследование о кладах Вольнской губернии. Житомир, 1885; В. Шугаевский. Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии. — Каталог музея. Чернигов, 1915.

дореволюційний період питання про зведену карту монетних знахідок на Україні не було порушено.

Лише на початку 30-х років ХХ ст. Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) розпочав підготовку до укладання нумізматичної карти УРСР. 4 січня 1931 р. на засіданні Археологічного відділу ВУАКу була зачитана доповідна записка відомого українського нумізмата В. А. Шугаєвського про створення такої карти⁴. З неї довідуємося, що топографування монетних знахідок на території УРСР було доручено групі науковців під керівництвом професора М. О. Макаренка. Основну увагу вирішили звернути на розписування періодичних видань та спеціальних монографій. Інші документи ВУАКу свідчать, що М. О. Макаренко мав навіть картотеку знахідок (створену його групою?), яку він думав передати керівництву ВУАКу. На жаль, в архівах не пощастило знайти жодних слідів цієї картотеки, а також і відомостей про дальшу долю керованої ним групи.

Праця, що готувалася групою М. О. Макаренка, з невідомих причин не побачила світу (певно, не була й закінчена). Тому автор цієї статті, приступаючи до створення нумізматичної карти УРСР, вимушений був розпочинати все спочатку.

Насамперед постало питання про хронологічні рамки карти. Визначено було, що вона охопить ІХ—ХІХ ст. При встановленні нижньої хронологічної межі автор виходив з двох головних моментів. По-перше, обіг римської монети на території УРСР добре вивчений, існують карти знахідок цих монет: крім названої вище новітньої топографії В. В. Кропоткіна є спеціально українське зведення знахідок згаданих монет, що належить перу М. Ю. Брайчевського⁵. По-друге, у ІХ ст. на територію Східної Європи (у тому числі й на сучасну територію УРСР) ринув могутній потік «міжнародних» грошей того часу — арабських (куфічних) дирхемів. Монетний обіг, у повному розумінні цього слова, на Україні розпочався саме у той час. Адже візантійські монети на українських землях мали незначне поширення, і тому не доводиться говорити про більш-менш помітну їх роль як засобу купівлі-продажу. Римська монета, що масово зустрічається на території УРСР (І—ІІ ст. н. е.), виконувала тут головним чином функцію накопичення скарбів і була сировиною для ювелірів; у меншій, певно, дуже незначній мірі вона функціонувала при торговельних операціях. До того ж римські денарії зникають із скарбів на території УРСР в ІV, найпізніше у V ст. н. е.

⁴ Інститут археології АН УРСР, архів ВУАК, 1931, спр. 400.

⁵ М. Ю. Брайчевський. Римська монета на території України. К., 1959.

Важко погодитися із спокусливою гіпотезою М. Ю. Брайчевського про те, що римські монети вживались східними слов'янами у VII ст. «і ще пізніше»⁶, з якої випливає, що у наших предків був безперервний монетний обіг, починаючи з I—II ст. н. е.; на зміну римському денарієві прийшов арабський дирхем, а потім і монети власного київського карбування. На нашу думку, їй бракує серйозних доказів. Поодинокі знахідки римських монет у скарбах IX—XII ст. ще ні про що не говорять — не треба забувати про вторинну тезаврацію, добре знайому кожному нумізматові. Авторів цієї статті, наприклад, доводилося натрапляти на римські денарії у скарбах... XVII ст., але на основі цього не можна доводити, що їх носили у гаманцях козаки Богдана Хмельницького.

Абсолютна більшість радянських нумізматів дійшла висновку, що між побутуванням римських і східних монет (арабських дирхемів) на території нашої країни існує розрив у кілька століть. «Окремі римські монети зустрічались у пізніших скарбах східного срібла, але оскільки зовсім немає римських скарбів з окремими східними монетами, перше (явище.— М. К.) доводиться розглядати тільки як випадковість, що повністю піддається поясненню»,— пише відомий радянський дослідник І. Г. Спаський⁷.

У IX ст. активізується процес закладання підвалин феодальною ладу в Київській Русі. Приплив арабського монетного срібла, пов'язаний з цим процесом (становлення давньоруської держави, встановлення торговельних зв'язків із Сходом тощо), знаменував собою початок справжнього грошового обігу на території УРСР. Попереднє вивчення складу і ареалу арабських дирхемів дає підстави твердити, що ці монети на Україні першими виконували основні функції грошей. Вони не тільки становили матеріал для накопичення скарбів, не тільки правили за «ювелірне» срібло, а — головне! — були широко вживаним засобом купівлі-продажу.

Верхня хронологічна межа нумізматичної карти УРСР також обрана не випадково. На цей час заховання скарбів поступово припиняється. Мова йде, звичайно, не про скарби, що утворилися в результаті «особливих обставин». Маємо на увазі процес природного утворення скарбів, який впливав з самого характеру грошового господарства за часів феодалізму з його неминучою стихією ринку. Адже тезаврація — не засіб зберегти гроші від грабіжників, війни та іншого лиха, а результат вилучення з обігу лишків грошей, які періодично утворювались. Епоха капіталізму в певній мірі стабілізувала внутрішні ринки

⁶ М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 262.

⁷ І. Г. Спаський. Русская монетная система. Л., 1962, стор. 32—33.

і породила широку мережу банків, кас, кредитних та інших установ, які зробили непотрібним ризик, неминучий при тезаврації.

Визначення хронологічних рамок майбутньої нумізматичної карти УРСР періодом IX—XIX ст. поставило перед укладачем чимало проблем. І перша серед них — джерела.

Основні документальні матеріали до нумізматичної карти УРСР зосереджені в Архіві Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Йдеться про документи Археологічної комісії (1859—1919 рр.), яка реєструвала усі матеріальні, в тому числі й нумізматичні, знахідки на території Російської імперії⁸. Певне значення мають документальні матеріали фонду Канцелярії міністерства народної освіти, яке до утворення Археологічної комісії вело облік знахідок реліквів матеріальної культури на території Росії (Центральний державний архів СРСР у Ленінграді), фондів Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернаторів та губернаторів подільського і волинського до 1859 р., фонду тимчасових волинського і подільського військових губернаторів 30-х років XIX ст., фонду Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії та інші (Центральний державний історичний архів УРСР у Києві). Виняткове значення мають матеріали згаданого уже архіву ВУАКу, в яких зареєстровані знахідки монет на території УРСР за 1918—1933 рр.

При опрацюванні архівних матеріалів перед укладачами нумізматичної карти постає багато труднощів. У спеціальних фондах можна легко виявити більш-менш постійні відомості про знахідки монет (наприклад, приблизно кожна п'ята «нумізматична» справа фонду Археологічної комісії стосується теми, про яку йдеться в статті; таких справ тут є кілька сотень), в усіх інших — зробити це важко, бо численні згадки про знахідки монет розпорошені у величезній кількості архівних справ. При цьому ніхто не зможе з певністю сказати: шукайте тут — знайдете. Тому доводиться приймати єдино можливе рішення: вести раціональний пошук, тобто опрацьовувати ті групи архівних джерел, у яких напевне містяться потрібні для складання карти дані.

Починаючи роботу над нумізматичною картою, слід насамперед врахувати раніше зроблене у справі картографування нумізматичних знахідок. Крім згаданих вище дореволюційних нумізматичних карт окремих земель України у великій пригоді стають радянські монетні карти, які, хоч і не присвячені спеці-

⁸ У 1919 р. ці функції Археологічної комісії були покладені спочатку на Державну Академію історії матеріальної культури, а потім на Інститут археології АН СРСР. На жаль, останній не зміг налагодити справу обліку монетних знахідок.

ально УРСР, містять чимало записів про українські зна-
Необхідно використовувати також археологічні карти УР

У нашій країні ніколи не видавалося періодичне нумізматичне видання, яке б систематично реєструвало знахідки монет. Домісти про них трапляються у найрізноманітніших газетах і журналах, які й доводиться переглядати. Багатими на такі

домісти є газета «Киевлянин», кийівські, харківські, волинські та подільські губернські відомості, журнал «Киевская старина».

У фондах музеїв республіки зберігається чимало монетних скарбів. Іноді обставини знахідки невідомі, що практично не дає змоги з'ясувати, де саме знайдено монети. Багато з них, як згадувалося вище, не встановлено. Значна кількість нумізматичної карти, що зберігається в музеях, найбільший інтерес з цього боку становлять фонди Київського, Львівського і Чернігівського музеїв.

Слід зауважити, що відсутність єдиного республіканського реєстру нумізматичної інформації, який би міг би об'єднати всі дані про знахідки монет, є великим недоліком. Випадково, до того ж, як правило, неточні повідомлення газет аж ніяк не можуть виступати за основу поточного обліку знахідок монет. Необхідно, щоб Товариство по охороні пам'яток історії та культури взяло на себе конче потрібну справу реєстрації реліктів минулого, у тому числі й монет, які повсякчас виявляють на території нашої республіки.

⁹ А. А. Ильин. Топография кладов серебряных и золотых слитков. Пб., 1921; його ж. Топография кладов древних русских монет X—XI вв. и монет удельного периода. Л., 1924; А. С. Мельникова. Клады монет (зарегистрированные Государственным историческим музеем за 1952—1955 гг.).—Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 67, 1957; Н. Д. Мец. Клады монет (зарегистрированные Государственным историческим музеем за 1945—1952 гг.).—Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 52, 1953; Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954; В. Н. Рябцевич. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии.—Нумизматика и сфрагистика, вып. 1 К., 1963; А. А. Сиверс. Топография кладов с пражскими грошами. Пб., 1922; Р. Р. Фасмер. Список монетных находок, зарегистрированных секцией нумизматики и глиптики Академии истории материальной культуры.—Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры, т. 1, 1926; т. II, 1929; Г. А. Федоров-Давыдов. Клады джучидских монет.—Нумизматика и эпиграфика, т. 1. М., 1960.

¹⁰ В. Б. Антонович. Археологическая карта Волинской губернии.—Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г., т. 1. М., 1901; його ж. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895; Д. И. Багалей. Археологическая карта Харьковской губернии.—Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г., т. 1. М., 1905; В. И. Голосинский. Клады и древности Херсонской губернии, кн. 1. Херсон, 1903; О. Сецинский. Археологическая карта Подольской губернии.—Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г., т. 1. М., 1901; И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. 1. К., 1951.

ально УРСР, містять чимало записів про українські знахідки⁹. Необхідно використовувати також археологічні карти УРСР¹⁰.

У нашій країні ніколи не видавалося періодичне нумізматичне видання, яке б систематично реєструвало знахідки монет. Відомості про них трапляються у найрізноманітніших газетах і журналах, які й доводиться переглядати. Багатими на такі відомості є газета «Киевлянин», київські, харківські, волинські та подільські губернські відомості, журнал «Киевская старина» та ін.

У фондах музеїв республіки зберігається чимало монетних скарбів. Іноді обставини знахідки невідомі, що практично майже знецінює її, але здебільшого місце і час виявлення скарбу точно встановлені. Звичайно, укладач нумізматичної карти повинен знайомитись із знахідками монет, що зберігаються в музеях. Найбільший інтерес з цього боку становлять фонди Київського, Львівського і Чернігівського музеїв.

Слід зауважити, що відсутність єдиного республіканського (так само, як і всесоюзного) центру обліку знахідок пам'яток давнини утруднює збирання нумізматичної інформації. Випадкові, до того ж, як правило, неточні повідомлення газет аж ніяк не можуть правити за основу поточного обліку знахідок монет. Бажано, щоб Товариство по охороні пам'яток історії та культури взяло на себе конче потрібну справу реєстрації реліктів минулого, у тому числі й монет, які повсякчас виявляють на території нашої республіки.

⁹ А. А. Ильин. Топография кладов серебряных и золотых слитков. Пб., 1921; його ж. Топография кладов древних русских монет X—XI вв. и монет удельного периода. Л., 1924; А. С. Мельникова. Клады монет (зарегистрированные Государственным историческим музеем за 1952—1955 гг.).—Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 67, 1957; Н. Д. Мец. Клады монет (зарегистрированные Государственным историческим музеем за 1945—1952 гг.).—Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 52, 1953; Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954; В. Н. Рябцевич. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии.—Нумизматика и сфрагистика, вып. 1 К., 1963; А. А. Сиверс. Топография кладов с пражскими грошами. Пб., 1922; Р. Р. Фасмер. Список монетных находок, зарегистрированных секцией нумизматики и глиптики Академии истории материальной культуры.—Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры, т. 1, 1926; т. II, 1929; Г. А. Федоров-Давыдов. Клады джучидских монет.—Нумизматика и эпиграфика, т. 1. М., 1960.

¹⁰ В. Б. Антонович. Археологическая карта Волынской губернии.—Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г., т. 1. М., 1901; його ж. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895; Д. И. Багалея. Археологическая карта Харьковской губернии.—Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г., т. 1. М., 1905; В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губернии, кн. 1. Херсон, 1903; О. Сецинский. Археологическая карта Подольской губернии.—Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г., т. 1. М., 1901; И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. 1. К., 1951.

Термін «нумізматична карта» стосовно до періоду в тисячу років умовний. Насправді йдеться про певну систему груп записів про знахідки скарбів і окремих монет і відповідних карт, розташованих у хронологічній послідовності. Нами зроблено такий розподіл списку знахідок по періодах: для IX—XV ст.— за цілими століттями, зважаючи на порівняно невелику кількість їх; для XVI—XIX ст.— за чвертями століть, як уже прийнято в нумізматичі нового часу. Одночасно готуються хронологічні графіки заховання скарбів за їхніми молодшими монетами, що допоможе краще розкрити динаміку грошового господарства кожної історичної епохи. На картах пункти знахідок скарбів і окремих монет об'єднані за періодами від одного (XVI—XIX ст.) до двох (IX—XV ст.) століть.

Попередні підрахунки показують, що нумізматична карта Української РСР, над якою працює автор статті, матиме досить великий обсяг. Повний список знахідок монет IX—XIX ст. на території республіки налічуватиме приблизно дві тисячі номерів. Для того, щоб зробити цей список якомога стислішим і зручнішим для користування — звичайно, без шкоди для змісту! — довелося виробити лаконічну формулу запису про кожну окрему знахідку. Схема прийнятого нами запису така: 1) місце і дата знахідки; 2) обставини знахідки; 3) упаковка; 4) метал, кількість і вага монет; 5) склад скарбу — стисло, але з найбільшою повнотою даних, навіть з переліком усіх монет скарбу; 6) доля скарбу (де зберігається, розійшовся по руках, перетоплений на Монетному дворі і т. д.); 7) джерела відомостей про знахідку.

Автор сподівається, що майбутня нумізматична карта УРСР стане у пригоді дослідникам історії України доби феодалізму.

Н. Ф. Котляр

ПРИНЦИПЫ И МЕТОДИКА СОСТАВЛЕНИЯ НУМИЗМАТИЧЕСКОЙ КАРТЫ УССР (IX—XIX вв.)

Резюме

В сообщении обосновываются хронологические рамки нумизматической карты УССР — топографической сводки находок монет на территории республики. Изложено состояние источников и литературы предмета, намечены пути, которыми, по мнению автора, должно вестись исследование украинских нумизматических памятников. Общество по охране памятников истории и культуры должно взять на себя заботу о находках монет на территории УССР, организовать их учет.

Архівознавство. Джерелознавство.

<i>І. В. Гарнага.</i> Каталогізація матеріалів виконкомів Рад та їх управління і відділів	3
<i>Д. І. Мишко.</i> Перший Литовський статут і його історичне значення	14
<i>О. С. Компан.</i> Українські словники XVI—XVII ст. як історичне джерело	24
<i>Я. Д. Ісаєвич.</i> Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI—XVIII ст.	37
<i>Г. Ю. Храбан.</i> Про спогади Павла Младановича	47
<i>А. Д. Бачинський.</i> Біографічні матеріали — джерело для вивчення історії народної колонізації придунайських степів у XVIII—на початку XIX ст.	65
<i>В. Я. Герасименко.</i> Українська журналістика в Одесі (80—90-ті роки XIX ст.)	72
<i>М. І. Бізер, З. С. Орлова.</i> Документальні матеріали з історії боротьби трудящих Херсонщини проти Врангеля	86
<i>І. О. Ільченко, Л. Г. Довжинець.</i> Документальні матеріали з історії боротьби трудящих Сумщини за встановлення та зміцнення Радянської влади (1917—1918 рр.)	94
<i>В. І. Шерстюк.</i> Інтернаціональні зв'язки трудящих Харківщини за документальними матеріалами фондів профспілок	104

Дипломатика. Історія установ.

<i>Л. М. Пушкарьов.</i> Вплив форми історичного джерела на його зміст	114
<i>М. Р. Миць.</i> Дипломатичні особливості актових документів Волинського облвиконкому	122
<i>Я. Р. Дашкевич.</i> Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII—XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження)	129
<i>А. І. Генсьорський.</i> З коментарів до Галицько-Волинського літопису. (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.)	171
<i>С. І. Горбунова, Т. В. Михайлова.</i> З історії установ державної влади (виконкомів і Рад) Єлисаветградського досвідно-показового округу 1929—1930 рр.	185

Історична географія. Топоніміка.

<i>А. Л. Перковський.</i> Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст.	196
<i>Ф. М. Радомисльська.</i> Рукописні картографічні матеріали Київського облдержархіву як джерело з історії населених пунктів Київщини	210
<i>О. А. Купчинський.</i> Статистика та географія двочлених відприсвійних географічних назв України на *ї	217
<i>З. О. Сендик.</i> Топонімічні матеріали у фондах Ровенського облдержархіву	237

Сфрагістика. Емблематика.

<i>О. В. Маркевич.</i> Значення печаток міст для дослідження міської геральдики	246
<i>О. І. Фомін.</i> Печатки революційних організацій і установ періоду підготовки і проведення соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Волині	254
<i>Б. П. Зайцев.</i> Емблема професійної спілки робітників-металістів (1923—1931 рр.)	262

Філігранологія. Нумізмати́ка.

<i>О. Я. Мацюк.</i> Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірмен XVI—XVII ст.	267
<i>М. Ф. Котляр.</i> Принципи та методика складання нумізматичної карти УРСР (IX—XIX ст.)	289

СОДЕРЖАНИЕ

Архивоведение. Источниковедение.

<i>И. В. Гарнага.</i> Каталогизация материалов исполкомов Советов и их управлений и отделов	13
<i>Д. И. Мишко.</i> Первый Литовский статут и его историческое значение	24
<i>Е. С. Коман.</i> Украинские словари XVI—XVII вв. как исторический источник	36
<i>Я. Д. Исаевич.</i> Источники об общественно-политической и культурной деятельности братств Украины в XVI—XVIII вв.	47
<i>Г. Е. Храбан.</i> О воспоминаниях Павла Младановича	65
<i>А. Д. Бачинский.</i> Биографические материалы — источник для изучения истории народной колонизации придунайских степей в XVIII—начале XIX в.	71
<i>В. Я. Герасименко.</i> Украинская журналистика в Одессе (80—90-е годы XIX в.)	85
<i>М. И. Бизер, З. С. Орлова.</i> Документальные материалы по истории борьбы трудящихся Херсонщины против Врангеля	93
<i>И. А. Илченко, Л. Г. Довжинец.</i> Документальные материалы по истории борьбы трудящихся Сумщины за установление и укрепление Советской власти (1917—1918 гг.)	103
<i>В. И. Шерстюк.</i> Интернациональные связи трудящихся Харьковщины по документальным материалам фондов профсоюзов	113

Дипломатика. История учреждений.

<i>Л. Н. Пушкарев.</i> Влияние формы исторического источника на его содержание	122
<i>М. Р. Миц.</i> Дипломатические особенности актовых документов Волынского облисполкома	129
<i>Я. Р. Дашкевич.</i> Административные, судебные и финансовые книги на Украине в XIII—XVIII вв. (Проблематика, состояние и методика исследования)	170
<i>А. И. Генсерский.</i> Из комментариев к Галицко-Волынской летописи. (Волыньские и галицкие грамоты XIII в.)	184
<i>Е. И. Горбунова, Т. В. Михайлова.</i> Из истории учреждений государственной власти (исполкомов и Советов) Елисаветградского опытно-показательного округа 1929—1930 гг.	195

Историческая география. Топонимика.

<i>А. Л. Перковский.</i> Этническая и социальная структура населения Правобережной Украины в XVIII в.	209
<i>Ф. М. Радомысльская.</i> Рукописные картографические материалы Киевского облгосархива как источник по истории населенных пунктов Киевщины	216
<i>О. А. Купчинский.</i> Статистика и география двучленных отыменных географических названий Украины на -"ь	236
<i>З. О. Сендык.</i> Топонимические материалы в фондах Ровенского облгосархива	245

Сфрагистика. Эмблематика.

<i>А. В. Маркевич.</i> Значение печатей городов для исследования городской геральдики	254
<i>А. И. Фомин.</i> Печати революционных организаций и учреждений периода подготовки и проведения социалистической революции и установления Советской власти на Волыни	261
<i>Б. П. Зайцев.</i> Эмблема профессионального союза рабочих-металлистов (1923—1931 гг.)	266
Филигранология. Нумизматика.	
<i>О. Я. Мацюк.</i> Источниковедческое значение филигранных документов львовских армян XVI—XVII вв.	289
<i>Н. Ф. Котляр.</i> Принципы и методика составления нумизматической карты УССР (IX—XIX вв.)	295

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Выпуск четвертый

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вчених рад Інституту історії
АН УРСР і Архівного управління при Раді Міністрів УРСР*

Редактор *Е. А. Лейбзон*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *О. М. Колодієва*
Коректор *А. Л. Вишенська*

БФ 34015. Зам. № 94. Вид. № 153. Тираж 1100.
Папір 60×90^{1/16}. № 2. Друк. фіз. аркушів 18,75. Умовн.
друк. арк. 18,75. Обліково-видавн. арк. 21,15. Підписано
до друку 30.VII 1969 р. Ціна 1 крб. 56 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.